

**Tudomány és történelem
az észak-magyarországi régióban**

Szerkesztette: Sz. Halász Dorottya

**Miskolc
2024**

Tudomány és történelem
az észak-magyarországi régióban

**Tudomány és történelem
az észak-magyarországi régióban**

Tanulmányok az MTA Miskolci Területi Bizottsága
Történettudományi Munkabizottságának tagjaitól

Szerkesztette:
Sz. Halász Dorottya

Miskolc
2024

Kiadja:

a Miskolci Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara
3515, Miskolc–Egyetemváros
bolcsesz.uni-miskolc.hu

Felelős kiadó:

Illésné Kovács Mária, dékán

A kötet megjelenését anyagilag támogatta:

ME BTK Történettudományi Intézet

A tanulmányokat szakmailag ellenőrizte:

Fazekas Csaba, Nagy Andor, Tringli István

Az angol nyelvű összefoglalókat lektorálta:

Sz. Halász Dorottya

Technikai szerkesztés, borítóterv:

Rada János

A borítón látható képek forrása:

Első Katonai Felmérés (1782–1785). Arcanum Térképek.
Internet: maps.arcanum.com

© A szerzők, 2024

© A szerkesztők, 2024

© Miskolci Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2024

ISBN 978-963-358-361-6

ISBN 978-963-358-362-3 (e-pub)

Minden jog fenntartva.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó (Sz. Halász Dorottya)</i>	7
Nagy Gábor: <i>Jelenetek Norvégia leghosszabb házasságából (A királyság az újkor hajnalán)</i>	11
Balogh Judit: <i>Elitváltások a Székelyföldön 1630–1648</i>	85
Benei Bernadett: <i>Katona István történetíró és Eger kapcsolata</i> ...	115
Csíki Tamás: <i>A kassai kalmár cég a 19. században</i>	147
Rada János: <i>Tudomány, egyház és vallás a politikus Herman Ottó antiklerikális retorikájában</i>	173
Sz. Halász Dorottya: <i>Tanácsköztársaság, Trianon, hazafiság egy (izraelita) leányiskolában</i>	193
Turbucz Péter: <i>Amikor a leckekönyv mesélni kezd. Asztalos Miklós anekdotái filozófiaprofesszorairól, Somló Bódogról, Kornis Gyuláról és Halasy-Nagy Józsefről</i>	225
<i>A tanulmányok szerzői</i>	249

Előszó

A hazai tudományos közösség 2003 óta minden esztendőben programsorozattal emlékezik meg Széchenyi István 1825. november 3-án tett felajánlásáról, mellyel megalapozta a Magyar Tudományos Akadémia életre hívását. Az évfordulót köszöntő magyar tudomány ünnepi rendezvényekhez csatlakozott 2023. november 22-én az a tanácskozás, mely az MTA Miskolci Területi Bizottsága Történettudományi Munkabizottságának szervezésében valósult meg, és e tanulmánykötet ötletét adta.

A konferencia *Tudomány és történelem az észak-magyarországi régióban* címmel került megrendezésre. Célja egyfelől az érintett térség – Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád vármegyék – történeti fejlődésének, másfelől a szervező munkabizottság tagjai által folytatott – régión belüli és azon kívüli – kutatásoknak a bemutatása volt. Az esemény négy szekcióban, tizenkét előadással valósult meg, melyek széles időintervallumban, a középkortól a 20. századig terjedő időszakban, változatos témákkal kapcsolódtak a konferencia felhívásában foglaltakhoz.

Az eredeti előadók közül heten tisztelték meg kötetünket azzal, hogy szaktanulmánnyá bővítették prezentációikat vagy az elhangzott előadás témájához kapcsolódó kéziratot készítettek.

Elsőként veheti kézbe az olvasó *Nagy Gábor* (Miskolci Egyetem) írását, mely a középkor és a korai újkor határán, a 14. század végétől 1536-ig követi nyomon Norvégia és Dánia (s az időszak nagy részében Svédország) uniójának történetét. Amellett, hogy hazánkban kevésbé ismert eseményeket tár fel, e tanulmány kuriózuma, hogy benne olvasható először magyar nyelven a Norvégiát örökös dán fennhatóság alá rendelő ún. Norvégia-paragrafus.

A kötetben másodikként helyet kapó, *Balogh Judit* (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem) által jegyzett munka már a történelmi Magyarország, közelebbről Erdély területére kalauzolja az olvasót, s a székelyföldi elit átalakulásának izgalmas történetét mutatja be az 1630-as és 1640-es években. Megismerhetők belőle azon folyamat részletei, mely a székely nemesség átmeneti – lokális és országos – súlyvesztését eredményezte I. Rákóczi György fejedelemsége idején.

Benei Bernadett (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Egri Főegyházmegyei Levéltár) tanulmánya részben publikálatlan források alapján vizsgálja Katona István jezsuita történétíró Egerhez fűződő kapcsolatát, sajátos perspektívából nyújtva bepillantást a város 18. századi történetébe. A jeles historikus kritikai történetírásának módszerei mellett fény derül Katona egri kötődéseire is, beleértve munkásságának itteni forrásait és támogatóit, mindenekelőtt Eszterházy Károly püspököt.

A 19. századba vezet át *Csíki Tamás* (Miskolci Egyetem) írása, mely az ország talán legrégebbi, 1446-os céhszabályzatával bíró kereskedelmi testülete, a kassai kalmár céh neoinstitutionalista szemléletű vizsgálatára vállalkozik. A kutatói figyelem által jelentősen mellőzött érdekvédelmi szervezet működésének elemzése a jogi-gazdasági környezeten túl, sőt elsősorban társadalmi aspektusból történik, feltárva például a tagfelvétel szabályait és céljait, a testület kínálta mobilitási lehetőségeket, avagy az érdekvényesítés mikéntjét.

Szintén az 1800-as évekre fókuszál *Rada János* (Miskolci Egyetem) tanulmánya, amely a köztudatban leginkább tudós polihisztorként létező Herman Ottó egy kevésbé közismert oldalára, Miskolc országgyűlési képviselőjeként 1893 és 1896 között végzett politikusi tevékenységére irányítja a figyelmet. Az elemzés tárgya Hermannak a magyar kultúrharc csúcspontjával egybeeső, radikálisan antiklerikális retorikája: egyházkritikájának és tudósi szemléletmódjának kölcsönhatása.

20. századi témákkal foglalkozik a tanulmánykötet két utolsó szerzője. Sz. Halász Dorottya (Miskolci Egyetem) esettanulmánya a világháborúk közötti periódusban vizsgálja egy névleg felekezet semleges, ténylegesen izraelita fővárosi leányiskola működését és mindennapjait, mindenekelőtt az intézmény viszonyát a korszak fokozódó keresztény-nemzeti eszmeiségéhez és olyan történésekhez, mint a tanácsköztársaság és a trianoni békeszerződés, melyek kapcsán sokak a zsidóság negatív szerepét és felelőségét hangsúlyozták.

Végül Turbucz Péter (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára) Asztalos Miklós élettörténetéhez kapcsolódó írása zárja a kötetet. Tanulmánya a többféle szerepben megmutatkozott történész filozófiaprofesszoraihoz (Somló Bódoghoz, Kornis Gyulához és Halasy-Nagy Józsefhez) kötődő emlékeit eleveníti fel, értékes adalékokkal szolgálva nem csak Asztalos pályájának rekonstruálásához, de az említett tudósokra vonatkozó filozófiatörténeti kutatásokhoz is.

Ahogy e rövid ismertetőkből kirajzolódik, a szerzők szerteágazó kutatói érdeklődésének megfelelően, évszázadokon és országhatárokon átívelő sokszínű kötet született, melynek elsősorban politika-, társadalom-, eszme- és kultúrtörténeti aspektusokat kínáló írásai sokféle olvasó érdeklődésére számot tarthatnak. Megjelenése kapcsán köszönet illeti szakmai támogatásáért Gyulai Évát, az MTA Miskolci Területi Bizottsága Történettudományi és Néprajzi Szakbizottságának elnökét, továbbá a kéziratok tökéletesítését hasznos megjegyzésekkel segítő lektorokat: Nagy Andort, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tudományos munkatársát, valamint Fazekas Csaba egyetemi docenst és Tringli István egyetemi tanárt, a Miskolci Egyetem oktatóit. Abban, hogy az online tér mellett hagyományos formában is lehetséges e kötet közreadása, nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a Horváth Zita rektor asszony vezetése alatt működő Miskolci Egyetem, annak Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara és Történettudományi Intézete, melyek kiadóként és finanszírozóként járultak hozzá a megvalósítás-

hoz. Végül, de korántsem utolsósorban köszönetet érdemel Rada János, aki amellet, hogy az egyik szaktanulmány szerzőjeként emeli a kötet színvonalát, önzetlenül magára vállalta a tördelő-szerkesztő olykor nem túl hálás feladatát is.

Miskolc, 2024. december

A szerkesztő

Jelenetek Norvégia leghosszabb házasságából (A királyság az újkor hajnalán)

Nagy Gábor

A Japánban született, Kanadában és Norvégiában felnövő, svéd rendezővel nemzetközi hírnevet szerző norvég színész, Liv Ullmann (1938–) emlékezetes főszerepeinek egyike a feleségé a *Jelenetek egy házasságából* című svéd tv-sorozatban.¹ A tíz éve házaspár Marianne és Johan (Erland Josephson) kapcsolatával foglalkozó dráma könnyen felidézhető a Norvégia története iránt érdeklődőben:² az ország csaknem ötfélszáz évig együtt élt Dániával, igen változatosan. A 14. század végétől 1536-ig uniós társak voltak, 1536–1660 között a dán országtanács³ és a dán király hatalma alatt éltek együtt, 1660-tól, az egyeduralkodó bevezetésétől kezdve egyformán engedelmessé váltak ugyanannak az uralkodónak 1814-ig, ekkor együttélésük erőszakos véget ért,⁴

¹ Scener ur ett äktenskap, rendezte Ingmar Bergman, Cinematograph AB, 1973.

² Skandinávia 16. századi történelmét könyvben szándékozom felidézni. Ezen írásom munkaanyag, köszönöm Képes Györgynek, Mészler Tamásnak, Sz. Halász Dorottyanak és Tringli Istvánnak, hogy elolvasták és megjegyzésekkel látták el.

³ Mindhárom északi királyságban létezett országtanács (*rigsråd*, *riksråd*), tagjai az egyházi és a világi arisztokrácia leghatalmasabb alakjai. Az általában meghatározatlan létszámú testület Norvégiában 1536-ig, Dániában 1660-ig (1536. augusztus 12-étől egyházi tagok nélkül), Svédországban 1789-ig működött.

⁴ A francia háborúk végén, január 14-én a kielői békeben Nagy-Britannia és a Károly János koronaherceg (korábban Jean Ber-

Norvégia Svédország társa lett,⁵ 1905-ben vált el tőle.

Az alábbiakban ezen együttélés első szakaszáról lesz szó. A korszak záródátuma 1536. október 30., a Koppenhágában e napon kelt két irat miatt. Az egyik, *reces*ként említett oklevelet III. Krisztián választott király, a dán országtanács, valamint Dánia nemesége és polgárainak, parasztjainak képviselői adták ki,⁶ Dánia törtenelmében új, evangélikus, nemesi uralomnak (*adelsvalde*) elnevezett korszakot nyitva – az eseményt a modern dán állam születésének is tekintik.⁷ Ugyanott, ugyanakkor III. Krisztián és a dán országtanács elkészítette a *håndfæstning*et is,⁸ megállapodva egyebek között abban, ha a király részben vagy egészben megszerzi Norvégiát, akkor az Dánia része lesz, és a dán korona alá kerül mindörökre. A *reces* tavalyi bemutatásába⁹ nem fért bele a *håndfæstning* e pontjái (közkeletű nevén: a Norvégia-paragrafusé), így született meg ennek az írásnak az ötlete. Először az alapokról, a 14. századi együttélések, köztük a századokkal később kalmarinak elnevezett unió kialakulásáról és a dán–norvég(–svéd) kapcsolatok 15. századi fő eseményeiről lesz szó,

nadotte néven francia birodalmi marsall) által irányított Svédország rákényszerítette VI. Frigyes dán–norvég királyt a Norvég Királyság megosztására: a Skandináv-félszigeten levő rész a svéd királyé, XIII. Károlyé lett, Izland, Grönland és Feröer maradtak a dánnál.

- 5 A kielii békét elutasító norvégok Eidsvollban május 17-én alaptörvényt fogadtak el, és királyukká választották Krisztián Frigyes dán herceget (a későbbi VIII. Krisztián dán királyt). Károly János hadjárata – ez máig Svédország utolsó háborúja – azonban rákényszerítette Norvégiát a mossi fegyverszünetre (augusztus 15.), amely elvezetett az alaptörvény módosításához (*Novembergrunnlovet*) és az Egyesült Királyságok (*Förenade Konungarikena Sverige och Norge / De forenede Kongeriger Norge og Sverige*) létrejöttéhez.
- 6 *Kong Christian den Tredies Kjöbenhavnstke Reces af 1536*. Közreadja KOLDERUP-ROSENVINGE 1824, 157–171. A latin eredetű *reces* értelme egyezség, végzés, rendelet, törvény stb.
- 7 YLIKANGAS 2016, 108.
- 8 Közreadja WEGENER 1856–1858, 80–88. A *håndfæstning* értelme itt kb. választási hitlevél.
- 9 NAGY 2023a.

majd következik a 16. század első harmada sűrűsödő válságainak a felidézése. Szükségképp egyre gyakrabban elevenedik fel az unió bomlása is, elfogadom ugyanis Harald Gustafsson értelmezését, aki szerint „e három királyság” (ahogy akkoriban nevezték) egysége 1512–1541 között¹⁰ omlott össze, egymást követő válságok – benne három norvégiai is – során.¹¹ Tudomásom szerint alább olvasható először magyarul a „Norvégia-paragrafus”, végül egyetlen példát hozok az 1536 utáni norvégiai világ összetettségére.

Uniók

A 11. században előbb egy dániai, majd egy norvégiai uralkodó terjesztette ki hatalmát a másik királyságra, a 14. század elejének mindhárom országot érintő háborúiból új állam is születhetett volna mindegyikből szakítva ki területet, 1319. július 8-án aztán norvég–svéd perszonálunió létesült,¹² élén egy svéd királyfi és egy norvég királykisasszony kisfiával, Magnus Erikssonal. Ő 1332-ben Skånét, Blekingét, Dél-Hollandot, azaz az akkori Dán Királyság keleti részét is megszerezve¹³ 1355-ben a norvég trónt átadta kisebb fiának,¹⁴ (a norvég királyként VI.) Håkon Magnussonnak, de maga is viselte a Norvégia királya címet, és olykor ott is ural-

¹⁰ 1512-ben ragadta magához a hatalmat Svédországban országkormányzóként (*riksföreståndare*) Sten Svantesson („az ifjabb Sture”), 1541-ben létesült a brømsebroi szövetség III. Krisztián dán–norvég és Gusztáv svéd király között. (Brømsebro ma Brömsebro Svédországban.)

¹¹ Az ezzel ellentétes felfogások egy áttekintése: GUSTAFSSON 2000, 31–33.

¹² Az ez alkalommal kibocsátott, eredetiben fennmaradt latin nyelvű oklevél (*Frihetsbrevet*, Szabadságoklevél) a Svéd Királyság jelentős alkotmánytörténeti forrása, magyarul lásd róla NAGY 2014, 102–104. Az 1319–1397 között történtek egy angol nyelvű áttekintése: OLESEN 2003, 713–725.

¹³ Erről magyarul lásd NAGY 2012a, 114–119.

¹⁴ Némileg szabálytalanul, a norvég törvények szerint a király elsőszülöttét illette a trón, lásd ALBRECHTSEN 1997, 51–52. (1359-ben Håkon bátyja, Erik meghalt, így e szabálytalanság megszűnt.)

kodott. 1357-ben rákényszerült arra, hogy idősebb fiával, Erikkel megossza Svédországot, övé lett a nyugati, Norvégiával szomszédos rész, azaz Norvégia és Svédország legalább egy része továbbra sem vált külön, születtek házasságok is svéd és norvég arisztokrata famíliák között. Erik ugyan 1359-ben meghalt, ám újabb válság után, 1362-ben Håkon svéd király is lett apja mellett. Ezt a helyzetet egyszerűsíthette volna a svédországi arisztokrácia hatalmasabb részének szembefordulása a királlyal (királyokkal): hívásukra 1363 novemberében megérkezett uralkodni az ifjabb (III.) Albert, mecklenburgi herceg.¹⁵ A királyság zömét el is vette tőlük, ám a megosztáskor értelemszerűen ismét a nyugati, Norvégiával határos rész maradt náluk. Mivel 1363-ban Håkon feleségül vette IV. Valdemár dán király lányát, Margitot, a harcok változó szövetségekben folytatódtak, ám 1370-ben megszületett Olav, Håkon és Margit fia. A korabeli norvégiai állapotok tükröződnek Margit egy Akershusból kelt levelében, amelyben egyebek között azt írta férjének, hogy ő is, szolgálói is nagy szükségét szenvednek ételben is, italban is, találjon valami megoldást, hogy ő ne kényszerüljön az éhezés miatt megválni a szolgálóktól.¹⁶ Valdemár halála után a norvég királyfit és trónörökösét édesanyja, a svéd arisztokrata által felnevelt,¹⁷ dán királylányból norvég–svéd királynévé lett Margit 1376. május 3-án megegyezve a dán országtanáccsal¹⁸ elfogadtatta jövődő királyul (II. Olufként említik Dániában),¹⁹ azaz a norvég

¹⁵ II. Albert és Eufemia Eriksdotter (Magnus Eriksson húga) másodszületött fia.

¹⁶ DN 1., nr. 408. Az évszám nélküli levél október 18-án kelt, talán 1370-ben. Az írásomban felhasznált okleveles források zöméhez a szakirodalomban megadott jelzetek vezettek el.

¹⁷ Az egyetlen, pápa által a középkorban szentté avatott svéd, Birgitta egyik lányánál, Märta Ulfsdotternél nevelődött, aki hivatalosan az udvarmestere volt.

¹⁸ Az e napon kelt, még latinul kiállított *håndfæstning* kiadását lásd WEGENER 1856–1858, 19–22.

¹⁹ Származás szerint közelebb állt a trónhoz Margit néhai nővérének, Ingeborgnak III. Henrik mecklenburgi hercegtől (a svéd trónon ülő

királyi ház biztosította magának Dániát. Håkon 1380-ban meghalt, mivel a norvég trónt örökléssel töltötték be,²⁰ fia követte, IV. Olavként. Az ekkor kezdődő, 1814-ig tartó norvég–dán együttélést – benne a három királyság Margit által hamarosan megteremtett uniójával és minden egyéb, alább felidézendő eseménnyel – a 19. században keletkezett kifejezéssel gyakran ma is *dansketid*²¹ (dán időszak) néven említik Norvégiában.

A norvég–dán unió megtartása

Itt szükséges felidézni, hogy Norvégia, amely a legnagyobb kiterjedését²² az 1260-as évek elején érte el, két nagy részből állt: a Nyugati-tengeren (azaz az Északi-tengeren és az Atlanti-óceán északi részén) levő szigetvilágból, és a szárazföldi részből. Az előbbi elemeit korábbi viszonyra utaló kifejezéssel adózó földeknek (*skattland*) is nevezték, ide tartozott Grönland, Izland, az Orkney-szigetek, Shetland, Feröer, a Hebridák, Man stb. A viking kirajzások során igen sokan érkeztek Norvégiából e szigetekre, ám idővel egy részük másé lett,²³ egy részükkel megszakadt a kapcsolat.²⁴

III. Albert bátyjától) született fia, IV. Albert, de a királyság betöltése kétségtelenül választáson alapult.

²⁰ A szabályok 1163-ban és 1260-ban ugyan módosultak, az általános a törvényes házasságból született első fiú öröklése volt, ehhez járult a korabeli állapothoz igazodva 1273-ban, hogy királylány fia is lehet király.

²¹ A Dánia történetére vonatkozó dán történetírásban viszont nem használatos *norsketid* kifejezés, lásd MYKLAND 1997, 12–15. Norvégia 1814–1905 közötti történetére nem született több *svensketid* kifejezés.

²² Az 1814 utáni, nemzeti romantikus történelemszemlélet máig élő kifejezésével: *Norgesveldet* (kb. a Norvég Birodalom). A kifejezés alaptalanságáról lásd IMSEN 2018, 31.

²³ Például Mant és a Hebridákat VI. Magnus (Lagabøte) már 1266-ban átadta III. Sándor skót uralkodónak, részben pénzért, részben az Orkney-szigetek és Shetland norvég voltának elismeréséért cserébe.

²⁴ 1492-ből származó okleveles adat szerint 80 éve nem ment hajó Grönlandra. Hasonlót említ ALBRECHTSEN 1997, 136. is: az utolsó adat, hogy egy norvégiai visszatért grönlandi útvjáról, 1410-ből származik.

A Skandináv-félszigeten csaknem 1800 km hosszan elnyúló szárazföldi rész kiterjedt Bohuslänre, Jämtlandra,²⁵ Härjedalenre²⁶ is, valamint Nordkalotten²⁷ egy darabjára – azaz az ország szárazföldön is szinte összeért Dániával, hiszen az annak részét képező Hallandtól csak a Göta torkolata választotta el, ez ugyanis a 13. század óta svéd kézen volt. A szárazföldi rész két nagy egységre tagolódott: *sønneffjellske* és *nordneffjellske Norge*. Az előbbin, azaz a hegyektől délre levő Norvégián azt a kicsi területet értették, amelyik a Dovre, illetve a Langfjella hegyláncoktól délre, illetve keletre feküdt (*Østland*), az utóbbin az ettől nyugatra esőt (*Vestland*) és az e felettieket (Trøndelag, benne az érsekség központjával, Nidarossal, másként Trondheimmel, valamint a még északibb részek). Az előbbi központja Oslo, az utóbbié a kalmari unió legnagyobb városa, egyszersmind a Hanza (döntően a vend)²⁸ egy északi központja,²⁹ Bergen. A norvég országtanács is ennek megfelelő két részből állt, közös tanácskozásokat már csak a közlekedési nehézségek miatt is ritkán tartott. Oslo és Bergen

²⁵ E területtől északra viszont csak 1751-ben lett állandó norvég–svéd határ (IMSEN 2018, 35).

²⁶ E három terület a 17. század közepe óta Svédországhoz tartozik, lásd erről NAGY 2019, 105–111.

²⁷ A térség északi sarkkörön túli területének összefoglaló neve.

²⁸ Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund.

²⁹ Az elsődleges behozatali cikk a gabona és a komló volt, visszafelé napon és levegőn szárított (azaz nem sózott) halat vittek Angliába, Lübeckbe, a Keleti tenger más városaiba, Flandriába, a Rajnavidékre. A központi hatalom és a Hanza-kereskedők viszonya ismételtén változott, a térség érdeke nem feltétlenül esett egybe a királyéval, a vitatott kérdések közé tartozott, milyen jogrenddel éljenek a Hanza-kereskedők, és merre kereskedhessenek (például Bergenen túl vagy a városon kívül ne). Angol halászok, kereskedők a 15. században mindinkább Izlandhoz hajóztak, viszont megjelentek az amszterdami kereskedők.

püspöki központok is,³⁰ valamint a legjelentősebb vár- avagy főhűbérek (*slotslen, hovedlen*).³¹

Visszatérve a norvég–dán unióra, Margit fia 1387. augusztus 3-án meghalt. A norvég, illetve a dán trónhoz a szokásjog szerint a mecklenburgi hercegek, III. Albert (egyben svéd király), illetve IV. Albert álltak a legközelebb, Margitnak nem volt jogcíme egyikre sem – ám a hatalom megtartásával megtartotta az uniót is. Előbb Lundban augusztus 10-én két egyházi és tizenkét világi főúr kibocsátott egy oklevelet, tudatva, hogy aznap sokan a Dán Királyság emberei közül, érsekek,³² püspökök, lovagok, apródok stb. Margit asszonyt, Norvégia és Svédország királynőjét³³ teljes hatalmú úrnőjükké, háziurukká és Dánia minden tekintetben való gondviselőjévé választották és vették³⁴ egy, a lundi székesegyházban tartott gyűlésen. Az oklevél kibocsátói és Margit egyetértettek abban – folytatódott a szöveg –, hogy senkit nem tesznek királlyá vagy hoznak be, aki valamiképp is ellene van, és ő is ezt ígérte nekik a maga részéről.³⁵ Margitot mindaddig hűségesen fogják szolgálni,

³⁰ A király, a norvégiai egyház vezetői és a pápák egymás közötti korabeli hatalmi viszonyairól röviden lásd ALBRECHTSEN 1997, 240–244.

³¹ Az oslói Akershus néven ismert, a másik két nagy jelentőségű várhűbér korszakunkban Tønsberghus és Båhus.

³² Nem csupán a többes szám a feltűnő (Dániában egy érsekség volt), hanem az is, hogy a lundi érsek nem kibocsátója az oklevélnek, viszont Vinald, a nidarosi, azaz a norvégiai, aki éppen Margit kíséretében volt, igen.

³³ *dronning* – királynét és királynőt egyaránt jelent.

³⁴ „vi – sammen med mange flere af Danmarks riges mænd, såsom ærkebiskopper, lydbiskopper, riddere, svende og endnu flere af rigets mænd og menige folk fra alle Danmarks lande – valgte, antog og udpegede den hæderlige fyrstinde og frue fru Margrete, Norges og Sveriges dronning, til fuldmægtig frue, til husbonde og til hele Danmarks riges formynder i alle henseender” DD nr. 13870810001.

³⁵ „at vi ikke skal tage nogen herre, høvding eller nogen mand til konge, og ikke drage nogen mand ind i Danmark, og ikke tage nogen mand til hjælp, som på nogen måde er hende imod, men kun med hendes råd og vilje tage nogen mand ind, og det samme har hun lovet os” Uo.

amíg meg nem egyeztek vele egy király választásában az ő és a saját maguk tanácsa és szabad akarata szerint³⁶ – azaz rábízták, meddig tart a hatalma. (Margit természetesen megígérte nekik a szabadságaik megtartását.) Hasonlóképpen történt Norvégiában is: Oslóban 1388. február 2-án 22 norvég hatalmas, részben országtanács-tag, első helyen ismét Vinald érsekkel, Margit úrnőt, Norvégia és Svédország királynőjét, Dánia jogos örökösét és fejedelműjét³⁷ hatalmas úrnőjévé és jogos háziurává³⁸ választotta egész Norvégia, a déli, meg az északi felett, és a tengeren túli részek felett, mégpedig élethossziglan.³⁹ Az erő volt a kibocsátókkal, a norvég trónbetöltés ugyanis örökléssel történt. Némi iróniával mondhatni, észbe is kaptak, és két hét múlva visszaállították az örökletes királyságot – immár Margittól számítva, jogos örökösül úrnőjük néhai nővérének, Ingeborgnak egy unokáját, Bogiszláv pomerán hercegfít ismerve el. E hétéves gyereket (és a húgát, Katalint) Margit az udvarába vette, a nevét Erikre változtatva.

A perszónalunió megmaradt, a mecklenburgiak mindkét tróntól elestek. Sőt, Margit az őt uralkodni hívó svédországi arisztokraták segítségével harmadjára is „teljes hatalmú úrnő és jogos háziúr”⁴⁰ lett, legyőzte Albert királyt, Eriket 1392 húsvétján Norvégia, Kalmarban 1397. június 17-én a másik két ország királyává is megkoronáztatta.⁴¹ Ezzel megszűnt az életfogytig kapott felha-

³⁶ „indtil den dag da hun og vi endrægtigt kommer overens om at vælge og få en konge både med hendes og vort råd og fuldkomne vilje” Uo.

³⁷ „frw Margareta med gudz naadh Noregs oc Swyia drothneng oc retter ærfuinge ok førstinna til rikit j Danmark” DN 3., nr. 477. Az oklevél eredetiben fennmaradt.

³⁸ „ganska rikissens j Noreghe mäktugha frwa oc rettan husbonda” Uo.

³⁹ „ifuir ganska rikit j Nor[eghe] badhæ land slot fæsti ok [þeghna badhæ] sunnarligha ok nordhaligha ifuir alt Noregh oc þæs skatland j alla hænnæ liifsdagha” Uo.

⁴⁰ „fultmechtich fruwæ ogh ræet husbundæ”; az 1388. március 22-én kelt dalaborgi (Svédország) egyezményből, DF nr. 970.

⁴¹ Arról, hogy a politikai kapcsolódáson és a védelmi szövetségen túl mennyire alakult ki északi identitás az unió hatására, lásd STOBÆUS 2018, 190–200.

talmazása, de ténylegesen megtartotta hatalmát 1412-ben bekövetkezett haláláig. Ami a három királyság viszonyának szabályozását illeti, a kalmari koronázáshoz két okirat kötődik. Az egyik, a koronázási oklevél, július 13-án kelt, pergamenen, 67 egyházi és világi hatalmas bocsátotta ki, a megkoronázott királyt köszöntik vele – az oklevél ezért koronázási, üdvözlő, hűség-oklevélnek (*kröningsbrev, hyllningsbrev, trohetsbrev*) is nevezett –, eredetiben fennmaradt, érvényessége vitathatatlan. A másik szöveg, az egység-oklevél (*unionsbrev*) 1425-ben bukkan fel,⁴² érvényessége igen kétséges, egy svéd történész szerint ez Észak történetének legvitatottabb irata.⁴³ Mindettől függetlenül Norvégia népességét, gazdasági és katonai erejét tekintve a leggyengébbnek számított a három ország közül, az uniós király diplomáciai, katonai és elsődleges kereskedelmi kihívásai sem onnan eredtek, Erik 1405 után nem is járt ott, intulációjában Dánia, Svédország, Norvégia lett a sorrend.⁴⁴

1436-ban kitört Norvégia történetének első szervezett felkelése,⁴⁵ kirobbanásában bizonyosan közrejátszott az adóterhek növekedése és a királyi tisztviselők erőszakossága. Az østlandi mozgalmat a világi kiváltságos réteghez⁴⁶ tartozó Amund Sigurdsson (az alább említendő egyezés szerint a község⁴⁷ választott kapitánya és védelmezője [*høuitzman oc fforswarere*]) vezette. Ellentétben a kevéssel korábbi svédországi felkeléssel,⁴⁸ az országtanács tagok közül senki nem csatlakozott hozzá, és békés véget ért. A megállapodást az oslói püspökség községe részéről 24 teljhatalmú

⁴² Magyarul lásd NAGY 2012a, 169–171.

⁴³ LARSSON 2006, 83.

⁴⁴ ALBRECHTSEN 1997, 132.

⁴⁵ ALBRECHTSEN 1997, 182.

⁴⁶ Az utóbb nemesnek nevezett réteg szegényebb volt dán és svéd megfelelőjénél, adómentessége sem volt teljes, ez a norvég arisztokrácia, így az országtanács katonai erejére is hatott.

⁴⁷ Azaz a közemberek összessége.

⁴⁸ Magyarul lásd hozzá NAGY 2012a, 194–199. A norvégiai és a svédországi felkelés közötti lehetséges kapcsolatról lásd LARSSON 2006, 243–244.

megbízott⁴⁹ paraszt kötötte meg Oslóban 1437. február 18-án a király által erre felhatalmazott, Aslak érsek⁵⁰ vezette norvég országtanáccsal.⁵¹ A felkelők első helyen hűséget ígértek Eriknek, több viszályt nem támasztanak (a tanács pedig Erik nevében megígérte, hogy megtartja őket jogaikban), szeretnék, hogy Amund Sigurdsson hűbérül kapja Feröert minden királyi jogosultsággal együtt.⁵² A tanács magára vállalta, hogy megírja Eriknek, adjon kegyelmet mindenkinek, ezután idegent se egyházi, se világi tiszt-ségbe ne helyezzen Norvégiában, kivéve a már ide házasodotta-kat,⁵³ valamint állítsa vissza a *drottsete* méltóságát, és a királyság pecsétje térjen vissza.⁵⁴ Amint Albrechtsen felhívta rá a figyelmet,⁵⁵ a norvég országtanács a felkelés békés elrendezésén túl az állam-

⁴⁹ „j ffulle makt a menigha almoghans weghna offuer alt Oslo biscopsdøme” DN 2., nr. 726.

⁵⁰ 1430-tól viselte az érsekséget, az annak birtokairól az 1430-as évek elején (1432-ben égett le a székesegyház, a kézirat tisztázata 1432–33 telén készült el) összeállított jegyzéke (*jordebok, földkönyv*) Norvégia késő középkori agrár- és településtörténetének kiemelkedő forrása. Életére és e forrásra lásd ULSET 1997, IX–XXXV.

⁵¹ Az érsek, a stavangeri püspök, valamint a tanács két világi tagja a Losna nemzetségből (apa és fia, Eindride Erlendson és Erlend Eindridsson) örök békét és egyetértést hirdetett ugyane napon kelt oklevelükben (DN 2., nr. 727.), közölve, hogy a megállapodást továbbították a királynak.

⁵² „Ffærøyar medh allom konunglighom rætt” DN 2., nr. 726.

⁵³ „Jtem haffuer oc rikissens radh loffuat at scriffua war nadig herra konungh Erik till at han her effter huarken skipæ edher sæte j Norighes rike nokra vtlendzska waldz men huarken andelighe eder weraldzligæ. ... vndantaknom theim vtlendzskom monnom som nw ær giffte j Norighe.” Uo.

⁵⁴ „at drotzste stædhig mynt skall koma j rikit oc at jnciglet kome ater j rikit” uo. A *drottsete* (Dániában *drost*, Svédországban *drots*) a leg-rangosabb világi tisztség (a Svéd Királyságban később is létezett, módosult jogkörrel), a király helyettesítője (eredetileg a körülötte ténykedők feje), fia halála után Margit nem töltötte be. A norvég pecsét VI. Håkon idején az oslói Mária-templom prépostjánál volt, Erik nem tartott külön norvég kancelláriát.

⁵⁵ ALBRECHTSEN 1997, 183.

igazgatás megerősítését is feladatának tartva politikai szereplőként mutatkozott meg. Sikeresen, legalább is 1439-ben Erik megtette *drottsetének*, norvégiai kormányzójának V. Hákon Magnusson leszármazottját, Sigurd Jonssont (†1453 k.).⁵⁶

A király azonban ekkor már kezdte elveszíteni a hatalmát, 1439–1442 között ugyanis az országtanácsok mindenütt megbuktatták,⁵⁷ a húga fiát, Kristófit ültetve helyére 1440–1442-ben (a norvég mindkét folyamatban az utolsó volt).⁵⁸ Közös koronázás nem lett, talán azért sem, mert Kristóf háromszor egy királyságot látott inkább, mint egyszer hármat, amikor például Norvégiába küldött levelet – 1442-ben történt koronázása után többé nem látogatott oda –, Norvégia került az intituláció élére.⁵⁹ Az ő idején lett az országtanács tagja a beházasodott Hartvig Krummedike (†1476),⁶⁰

⁵⁶ Majd Kristóf halála után is az ország kormányzója, Krisztián távollétében az ország kapitánya, az országtanács tagja. (Apja, Jon maga is lovag és országtanács-tag volt, a Svéd Királyságban született, ám idővel az említett VI. Hákon Magnusson szolgálatába állt, feleségül vette V. Hákon Magnusson egy dédunokáját, létrehozva e házassággal a királyság legnagyobb birtokállományát.) Sigurd is kora Norvégiájának legnagyobb birtokosa lett és meghatározó politikusa, Hanza-ellenességéről is ismert. 1445-ben az akershusi hűbért át kellett adnia az alább említendő Hartvig Krummedikének. (Jon életéhez lásd OPSAHL 1998, Sigurdhoz OPSAHL.)

⁵⁷ Ennek norvégiai és dániai részéről lásd ALBRECHTSEN 1997, 168–186, a svédéről LARSSON 2006, 234–249, angolul röviden SCHÜCK 2003, 693.

⁵⁸ Amint erről volt szó, Margit hatalomátvétele után helyreállt az öröklés, mint a trónbetöltés norvégiai módja, így az uralom Erik apai nagybátyjának unokáját, IX. Bogiszláv herceget illette, a hatalom azonban az országtanácsnál volt, így a trónt választással töltötték be, akár a két másik királyságban.

⁵⁹ ALBRECHTSEN 1997, 191.

⁶⁰ A holsteini eredetű Hartvig alkalmasint Dánián át került Norvégiába. A lovag hatalmas birtokállományt alakított ki, Krisztián trónra jutását támogatta, ám 1458-ban összes norvégiai hűbérét elvesztette. Hatalmas összeget is kellett fizetnie, feltehetően jóvátételként, cserébe Krisztián békét teremtett közte és „a Norvégiában lakó jó emberek, mind világiak és egyháziak” között. A király utóbb visszaadta neki az akershusi hűbért. Életéhez lásd MARDAL–OPSAHL. A „jó emberek” ek-

aki Sigurd Jonsson halálával udvarmesteri címmel állt a tanács élén, és, amint láttuk, megkapta az akershusi hűbért is (időleges bukásáig).

A dán–norvég kapcsolat erősítése, szép szóval

Kristóf 1448. január 6-án hirtelen és gyermektelenül meghalt. Svédországban egy arisztokrata, Karl Knutsson (†1470) júniusban királlyá tette magát,⁶¹ a dán trón az utóbb Andrea Mantegna által megörökített, dán királyi felmenővel is rendelkező Krisztián oldenburgi grófé lett.⁶² Küzdelmük a norvég trónért a leginkább norvégiai arisztokraták egymás közötti küzdelmének bizonyult. Ennek meghatározó világi alakjai Erik Sæmundsson⁶³ (Karl Knutsson fő támogatója), Sigurd Jonsson, Hartvig Krummedike (Krisztián segítői), Alv Knutsson⁶⁴ (előbb Karl-t támogatta, de a

kor már a világi kiváltságos rétegnek az arisztokrácia alatti (utóbb nemesnek nevezett) rétegre is alkalmazott kifejezés. (ALBRECHTSEN 1997, 238. a bukását 1457-re tette.)

⁶¹ Magyarul lásd NAGY 2012a, 212–214.

⁶² Lásd hozzá NAGY 2023a, 53–54.

⁶³ Lovag, 1445-től a norvég országtanács tagja. Lányai egy régi svédországi arisztokrata famíliába (ennek utólagos elnevezése: Tre rosor) házasodtak be. 1449 őszén Sigurd Jonssonnal és Hartvig Krummedikével küzdött, hónapokon belül meghalt, beszéltek, hogy Krummedike ölette meg. Életéről további irodalommal lásd SANDBERG.

⁶⁴ A 60. jegyzetben említett béketeremtés nem teljesen sikerült, Alv Knutsson lovag, az országtanács tagja nem fogadta el. Az ő apja az említett Tre Rosor familia szülötte, a svéd országtanács tagja, aki feleségül vette Sigurd Jonsson egy örökösét. Alv testvére, Jöns a svéd országtanácsnak lett a tagja (második házasságából született fia az alább említett Ture Jönsson). Alv felesége, Magnhild Oddsdatter (†1499) is sok birtokot hozott a házasságba, így a 15. századi norvégiai világi birtokállomány negyedét igazgatták. Egy ideig a bergeni vár is Alv kezén volt, 1496-ban halt meg (BJØRKVIK, valamint VIKEN–OPSAHL). Évtizedeken át ellenségeskedett Hartvig Krummedikével, viszályukat fiaik, Knut Alvsson és Henrik Krummedike folytatták (lásd alább).

győztesse is jó viszonyba került), ám indítékaik megismerését sem a forráshiány, sem az idő múlása nem segíti. E küzdelem részeként született meg Marstrandban⁶⁵ 1449. július 3-án az első norvégiai *håndfæstning*. E tény az országtanács addigi súlyára is utal, ám ekkor a király nem csupán azt ígérte meg, hogy a norvégokat megtartja szabadságaikban (különösen az egyházat),⁶⁶ hanem azt is, hogy az országtanácsba csak norvégokat vesz fel, és csak norvégoknak ad hűbért – de a beházasodottak norvégoknak számítanak. Vállalta továbbá az országos méltóságok betöltését, a valami képp Dániába került oklevelek visszaszolgáltatását, hogy háromévente az országba jön, az országtanács tanácsával uralkodik stb.⁶⁷

Ugyane napon a tanács (benne Sigurd Jonssonnal, aki az oklevél szerint „az ország kormányzója az én kegyelmes uram, Krisztián király távollétében”)⁶⁸ arról tájékoztatta Skien *sysse*l községét,⁶⁹ hogy a dán király teljhatalmú követsége náluk volt Oslóban „azon testvériség és kötelék ügyében, amelyet a szüleink velük, dánokkal régen megkötöttek”,⁷⁰ és Krisztián ügyében. Arra jutottak, hogy Krisztián norvég királyi vérből származik,⁷¹ törvény sze-

⁶⁵ Ma Svédország.

⁶⁶ Ennek fő eleme a királyság jogi egységét létrehozó VI. Magnus (Lagabøte, lásd erről NAGY 2023b, 40–41.) és Jon Raude érsek között 1277 augusztusában létrejött tønsergi egyezmény (*Sættargjerdn i Tønserg*, a svéd trón megszerzése után Krisztián is érvényesnek ismerte majd el), amely a királyt kihagyta a prelaturák betöltéséből.

⁶⁷ E *håndfæstning*et nem találtam meg, tartalmát lásd ALBRECHTSEN 1997, 208–209.

⁶⁸ „rygens forstander i myn nadygæ herres koningh Cristerh ffrawærilssæ” DN 3., nr. 805.

⁶⁹ „alle bønder oc almwæ som byggæ och boo i Skydæsysloo” Uo. A *sysse*l (vagy *sysle*) norvégiai igazgatási egység a 12. századtól, ezt Grenland, Telemark és Numedal alkották (azaz Østlandban található).

⁷⁰ „om thet brødherskab och bebyndelsæ som wore foreldræ med them aff Danmark længæ bebwnnet haffwæ” Uo.

⁷¹ Az általuk megadott két rokonság hibásnak tűnik. Ami Margit és Krisztián anyai nagyapja testvérpártól születését illeti („konings Olaffs moder drotning Margrettæ och ... koning Christierns moderffader, the wore fføddæ aff syskenne”), Margit Helvig slesvigi

rint ő áll a legközelebb a királysághoz⁷² – lelkiismeretes mérlegeléssel, és Norvégia javát szemük előtt tartva elfogadták őt királyukul. Krisztián a saját függőpecsétjével és a dán országtanács által is megpecsételt levelében fogadta meg, hogy mindenkit megtart szabadságaiban, megígérte azt is, hogy a következő Szent Ivánra Trondheimbe jön esküt tenni és a szokásos szertartást elvégezni,⁷³ így a tanács oda hívja Skien községét is.

Még ha Krisztián rokonságára hivatkozva is (függetlenül ennek megalapozottságától), de az országtanács választott. Karl Knutsson viszont sereggel érkezett (támogatója, Aslak érsek novemberben meg is koronázta), ám katonasága, részben Krummedike akershusi ellenállása miatt, nem tudott győzni. Maradt a tárgyalásos rendezés Krisztiánnal: Halmstadban⁷⁴ 1450 tavaszán a svéd országtanács képviselői lemondtak norvégiai igényéről is,⁷⁵ e trón tehát a Krisztiáné lett (augusztusi, nidarosi koronázását Aslak nem érte meg).

hercegnő (III. Valdemár király és holsteini Adelheid lánya) és IV. Valdemár gyereke, Krisztián anyai nagypapja, VI. Gerhard holsteini gróf II. Henrik gróf és mecklenburgi Ingeborg fia. Erik anyai nagyanyja és e VI. Gerhard sem született testvérpártól („koning Eriks moder moder, och koning Chrystierns moder fader wore och födda aff syskynnæ”), hiszen, amint erről volt szó, Erik anyai nagyanyja Margit édestestvére, Ingeborg Valdemarsdatter. Ha a tévesztés szándéktalan, oka lehetett a két Ingeborg.

⁷² „kwnne wy ey rætthere fynna æffther wor Norgis lag i koningh ærffda balk wthen thæth wærdugæ herræ kong Cristyærn, ær næsthboren till Norgis rygæ” – Norvégia törvénye az említett Magnus (Lagabøte) királyé, mivel azonban Krisztián említett rokonsága valószínű, ez az állítás sem megalapozott.

⁷³ *A kongehylling avagy konungstekja (királyüdvözlés avagy királyul vétel)* részeként a király esküt tett, a jelenlevők pedig hűséget fogadtak neki, hagyományos helyszíne az örökletes királyság korában Trondheim (Nidaros).

⁷⁴ Város Hallandban (azaz ekkor Dániában, a 17. század közepe óta Svédországban).

⁷⁵ Karl Knutssonnak Gotland elvesztését is el kellett fogadnia, a dán és a svéd országtanács viszont megállapodott az unió fenntartásáról, lásd hozzá magyarul NAGY 2012a, 213–216.

Kévéssel később, 1450. augusztus 29-én Bergenben elkészült az az egyezség, amellyel a dán és a norvég országtanács (13–13 tagja révén) szorosabbra fűzte a két ország kapcsolatát (a kalmari unió feladása nélkül, amint ezt a halmstadi megállapodás mutatja). Norvégia és Dánia ezután egyetlen úr és király alatt lesz örök időkre, testvéri szeretetben, barátságban, egyik a másikat nem elnyomva, a saját törvényei és emberei által kormányzottan, szükség szerint megsegítik egymást, háborút egyik a másik országtanácsának támogatása nélkül nem indít.⁷⁶ Ha a király meghalt, a két tanács Halmstadban találkozik, ha a királynak törvényes fia(i) van(nak), a két tanács egyetértőleg választ(ja azt, akit a legjobbnak gondol), ha, Isten ne adja, ilyen nincs, akkor is ők választanak. A király választásában mindkét tanács teljes szabadsága különösen megőrzendő, ám nem válhatnak el, mielőtt királyt választottak, végül pedig az egyezség megismételte, mindkét ország a saját törvényei szerint él.⁷⁷ 1449 júliusában a norvég

⁷⁶ „bothe righe Danmark oc Norige skule her effter bliffue oc wære tilsamen i brødherligh kerlighet sønderligh halling oc wenskap oc ængen anners owerman wære vden at hwert righe regeres med infødde mæn som bægge righens priuilegia vduise. Swo oc at hwert righe nyde holde oc friligh brughe sin bescreffne logh friihet oc priuilegia gamble oc ny som nw giffne ære eller her effter noghet righe giffues kunne oc at bothe righe Danmark oc Norighe skule her effter bliffue vnder en herre oc koning til ewiigh tiidh oc hwært righens radh oc jnbyggere radhe oc gøre thes anners righes radz oc jnbyggeres bestand oc bæste oc at thet ene righe oc thes jnbyggere skule her effter komme thet annet righe til hielp oc trøst effer thy som behoff görs. Thoc skal hwerken righe noghet ørloff vppa slaa vden med thet annet righens radz fuldburdh oc samtychke oc wilghe.” DN 8., nr. 345.

⁷⁷ „tha skal righens radh i thet righe som koning bliffuer dødh vdi biuthe vfortøffret thet annet righens radh til at the tha aa bothe sidher righenns radh med thet første sammen komme i Halmstæthe som førre bebindelsen jnne hølt vm then stæth. Haffuer tha koning echte søn eller flere. tha keese bothe forne righenns radh endræchteligh thet til koning som them thychker bæst tilfallen ware oc the andre forsees i bothe rikene som tilbør. kunne oc swo

országtanács még *elfogadta* Krisztiánt királyául, azaz örökletesnek vette a királyi hatalmat (de már *håndfæstning* kiállítását után), most egyértelműen a választás lett annak alapja, ahogy a két szomszédnál eddig is volt. Mivel a király ritkán járt arra, általában az országtanács irányított.⁷⁸ A norvégiai arisztokrácia fogyása⁷⁹ egyre hatalmasabbá tette az egyház tagjait,⁸⁰ *drottsete* hiányában az érsek lett a legtekintélyesebb. 1468–69-ben Krisztián a lányát, Margitot feleségül adva III. Jakab skót királyhoz a hozomány kifizetésének zálogául Norvégiához tartozó szigeteket (Orkney-szigetek, Shetland) engedett át neki,⁸¹ ám visszaváltásuk elmaradt, a királyság jogsérelmére.

hordhelighe falle som gudh forbiuthe at æy ware konings æchte søn til. tha mōdæs thoc bægge righenns radh i forne stæth oc keese then med endræcht til koning som them vpa bothe righenns wæghne thycke best wære tilfallen. I alle these forne articulis skule bothe righen wære i alle made vforsømet oc serdeles i koninge kosning skal hwert righenns radh haffue sin fry koor fry macht oc fry wilghe vdhen all hinder geensighelse eller argheliste oc æy thæthen skilges førre æn the eens wordhe om en herre oc koning ower bothe righen oc æy flere koninge. Thoc swo at hwert righe bliffue weth sin gamble logh oc ræt priuilegiis oc friihet.” Uo.

⁷⁸ Valamint 1506-ig a király koppenhágai kancelláriája. ALBRECHTSEN 1997, 238.

⁷⁹ Az arisztokrácia kihalásának egy áttekintése: ALBRECHTSEN 1997, 230–231. Egy svéd történész írta a 14. századról: a norvég világi arisztokrácia gyengesége (mind számát, mind forrásait tekintve) a kulcsa a következő két évszázad politikatörténete megértésének. SCHÜCK 2003, 681.

⁸⁰ Az osloi, a bergeni, a hamari és a stavangeri püspök mellett a bergeni Apostol-templom, illetve az oslói Mária-templom egy-egy prépostja, az előbbi kápolnamester (az ország 14 királyi kápolnájának vezetője), az utóbbi a norvég kancellár (noha ténykedése a jogszolgáltatásra korlátozódott). A szigeteken is voltak püspökségek (Izlandon kettő is), de a kapcsolat ekkor nem volt élő.

⁸¹ Az említett, 1266. évi, perthi egyezség alapján igényelt járadékot pedig elengedte.

Krisztián halála után Halmstadban 1483. február 1-jén megszületett az első közös dán–norvég *håndfæstning* is, a János királyé. Ez az uralkodó első világi tárgyú kötelezettségeként az egyes országok saját törvényei, *håndfæstning*jei, szabadságai, régi jó szokásai szerinti irányítását erősítette meg,⁸² megígérte továbbá, hogy az országtanácsokba külföldieket nem vesz fel, rájuk várakat, hűbéreket nem bíz, hanem mindenütt derék belföldiekkel irányít, a három királyságában egy-egy évet fog tölteni. Számos további pontjában megjelenítette Norvégia önállóságát és a norvég országtanács hatalmát,⁸³ megengedte, hogy az legalább két-évente összeüljön, felváltva Oslóban és Bergenben,⁸⁴ az érsek utasítására, ő maga pedig az itt törvényesen meghozott határozatokat és ítéleteket csorbítatlanul elfogadja és megtartja (azaz a tanács felső szintű jogszolgáltatóként is ténykedhetett). János király e közös *håndfæstning*je az első, amely „felkelési paragrafust” is tartalmazott,⁸⁵ azaz az uralkodói önkénnyel szembeni ellenállás jogát. A *håndfæstning* megfogalmazásából egyértelműen kitűnik az a szándék, hogy a svéd országtanács számára is elfogadható legyen a szöveg.⁸⁶

⁸² „Item skulle wii styre, rade oc regere alle thesse try rige, slot stædher land oc læn effther hwert riges bescreffne logh, handfestninger statuter, frihether preuilegier oc gode gamle sidwane som wor konningxlige eed vtwiser oc som her effterscreffuit star” WEGENER 1856–1858, 46; „thesse try rige” („e három királyság”): várták ugyan is a svéd küldöttség érkezését is.

⁸³ A szövegnek a külön a norvég országtanács számára fontos elemeit lásd ALBRECHTSEN 1997, 251.

⁸⁴ „Item wele wij oc tillade, at rigens raad i Norge en tiid i hwerie two aar sam men komme till mode oc owerwege rigens ærende, ehwat wij ære innen eller vden riges, oc thet mode skall holdes eth sinne i Oslo oc annen i Bergen...” WEGENER 1856–1858, 53.

⁸⁵ Lásd NAGY 2023a, 51.

⁸⁶ Ennek egy kifejeződése, hogy évente más-más országban tárgyalna a vitás kérdésekről egy, a három országtanács három-három képviselőjéből álló uniós bizottság.

A századtól a kalmari unió békében köszönt el. János fiát, Krisztiánt 1489. július 25-én a norvég országtanács 15 fős küldöttsége⁸⁷ Norvégia következő uralkodójának (*tronfølger*)⁸⁸ választotta Koppenhágában, elfogadva azt is, hogy János halálával a várrakkal rendelkezés joga is az ifjút illesse.⁸⁹ János 1497 őszén helyreállította a királyi hatalmat Svédországban, miután beavatkozott az ottani arisztokrácia belháborújába⁹⁰ (ennek részeként egy serege Henrik Krummedike lovag vezetésével elfoglalta az ország egyetlen nyugati kijáratát őrző várat, Älvsborgot). A király fiát, Krisztiánt 1499-ben Svédországban is trónutóddá választották.

Ugyanaz, másképp

Jánost a ditmarscheni katasztrófa⁹¹ ugyan slesvig–holsteini hercegeként érte,⁹² ám azt, hogy 1501. augusztus 1-jén a svédországi vesztesek újra királyuk ellen, azaz ellene támadtak, ezzel összefüggésben szokás említeni. Ezzel az 1450 óta szorosabb dán–norvég kapcsolattal szemben először látszott komolyan felmerülni egy svéd–norvégnek a lehetősége, a harcok ugyanis átterjedtek

⁸⁷ Öt püspök, két prépost, hat lovag (köztük Alv Knutsson, valamint az alább említendő Henrik Krummedike és Niels Henriksson), két egyéb világi hatalmas, az oklevél kiadása: DN 2., nr. 955.

⁸⁸ Krisztiánt Dániában 1487-ben már trónutóddá választották. A fentiekből adódóan a dán országtanácsnak meg kellett volna várnia, hogy norvég küldöttség érkezzék, ám János király közelgő gotlandi hadjáratára hivatkozva siettetta a dolgot, minden eshetőségre készen.

⁸⁹ „Wii haffue och alle samdrehteligæ tilladet och fuldburdet at alle slotzlagher i Norghe mwe oc skulle forwandless och holdes til høgboren førstes hertugh Cristierns troer hand effther ... hans fathers dødh.” DN 2., nr. 955.

⁹⁰ Magyarul lásd erről NAGY 2012a, 244–247.

⁹¹ 1500. február 17., magyarul lásd NAGY 2022, 348.

⁹² A kalmari unió részét alkotó Dánia királya 1460-tól a slesvig–holsteini unió uralkodója is volt, 1474-től ennek minden alkotóelemében hercegeként, lásd hozzá NAGY 2023a, 53–54.

Norvégiára, főleg Alv Knutsson fiának, Knut Alvssonnak köszönhetően.

Alv Knutsson felesége, Magnhild az előző, második házasságában szülte Karl Sigurdssont. Karl hamar a norvég országtanács tagja lett, 1476-tól hamari püspök, majd hozzá került az akershusi erőd, feltehetően Krisztián halálakor. 1487-ben bekövetkezett halála után viszály támadt örökségéről az édesanyja és a féltestvére, Odd Alvsson lovag, illetve az akershusi hűbért megkapó Henrik Krummedike között.⁹³ Krummedike két évvel később a bähusi hűbért is megkapta, és bekerült a norvég országtanácsba.⁹⁴ A viszony a két família között többnyire feszült maradt,⁹⁵ Odd 1492-ben Akershus élére került, 1497 nyári halála után e hűbért bátyja, Knut kapta meg Jánostól. Kevéssel ezt követően egy paraszt meggyilkolta az Alvssonok egy romerikei *fogdját*⁹⁶ (akit Jánosnak írt levelükben korábban többen gyilkossággal, erőszakkal is vádoltak),⁹⁷ a tettet két közösség is magára vállalta.⁹⁸ Az ügyben végül 1498 decemberében enyhítő ítéletet hozott a bíró, Henrik Krummedike⁹⁹ és bírótársa: azok is, akiket előzőleg *békétlennek* nyilvánítottak, azaz a társadalmon kívülre kerülve mindenüket elvesztették, nagy összegű jóvátétel megfizetésével elkerülhették a legrosszabbat.¹⁰⁰ A király ekkortájt vette el Akershust Alvssontól (a körülmények nem ismertek), aki aztán Svédországba távozott feleségével együtt, és 1501 nyarán egyike lett a királlyal szembe-

⁹³ Lásd SANDBERG szócikkét Odd Alvssonról.

⁹⁴ Lásd BENEDICTOW szócikkét Henrik Krummedikéről.

⁹⁵ Benedictow szerint végső soron azért, mert annak idején Henrik apja, Hartvig megölte az említett Erik Sæmundsson lovagot, Alv Knutsson (és így fiai, Knut és Odd) távoli rokonát.

⁹⁶ A szó a latin *advocatus* származéka, az északi királyságokban a hatalom helyi megtestesítője, feladatai közé tartozhatott például az adóbehajtás, vagy részvétel a jogszolgáltatásban.

⁹⁷ Levelükből idéz SKOVHOLT 1998, 185–186.

⁹⁸ Lásd NJÅSTAD szócikkét Lasse Skjoldról, valamint SKOVHOLT idézett tanulmányát.

⁹⁹ Lásd NJÅSTAD–MARDAL–OPSAHL szócikkét Knut Alvssonról.

¹⁰⁰ DN 21., nr. 677.

forduló svédországiaknak. Mivel mindkét királyságban jelentős birtokállománnyal rendelkezett, egy svéd–norvég együttélés inkább az érdekében állt, mint a dán–norvég? Az első felesége ráadásul az említett Knut Karlsson svéd király egy unokája volt – a második viszont, Mette Iversdatter, dán arisztokrata. 1501 telén betört Norvégiába, 1502-ben ismét, ekkor megszerezte Akershus és Tønsberghust, ám a Krummedike által védett – és fekvésénél fogva Svédország egyetlen nyugati kapuja, az älvsborgi vár szemmel tartására is alkalmas – Båhusszel, bár körülzárta, nem boldogult. A várat 1502 nyarán királyi haderő mentette fel Krisztián vezetésével (a herceg aztán ment tovább Svédországba), Krummedike pedig Akershus visszavételére indult. Tárgyalni ment, menlevél birtokában, maga Alvsson is – miután fellépett Krummedikének az oslói fjordban álló hajójára, leszúrták.¹⁰¹ A két família viszálya, vagy a dán és a svéd irányzaté? A meggyilkoltat egy bíróság elítélte, amiért az megszegte a menlevelet, a birtokait pedig lázadása miatt a korona kapta meg (utóbb mégis az örökössei). Özvegye 1504-ben harmadszor is férjhez ment – János ellenségéhez, a svéd kormányzó (1504–1512) Svante Nilssonhoz. Krummedikét a király áthelyezte Dániába, miközben Norvégiában a nyugtalanság egy ideig még folytatódott Nils Ragvaldsson vezetésével, akitől azonban dán katonák 1504 karácsonyán elragadták a támaszpontjául szolgáló olavsborgi várat, ő maga rövidesen meghalt.

¹⁰¹ Kevéssel korábban, június 22-én egy koppenhágai hídon meggyilkolták kora talán leggazdagabb dánját, az épp egy, a királlyal folytatott megbeszélésről távozó Poul Laxmand lovagot, az országtanács tagját, 1489 óta udvarmestert. A tetteseket soha nem büntették meg (egyikük az országtanácsba is bekerült), az áldozatot a király meggyászolta, egy jó hónappal később pedig közölte, hogy az országárulást követett el. Az országtanács elfogadta a bizonyítékait, és az áldozat javait a koronának ítélte.

Amint erről a 60. és a 64. jegyzetben volt szó, a két família régóta viszálykodott egymással. Cesare Borgia kora.

János norvégiai uralma megszilárdult. Ennek részeként, miután az oslói püspök 1505-ben meghalt, a székeskáptalan által a helyére választott, az érsek és a pápa által is jóváhagyott norvégot félretolva a király egy egyházi, hivatali, katonai pályán is mozgó dánt, Anders Must tett püspökké.¹⁰² A János és a svédországi uralmát megakadályozó arisztokrata csoportosulás között 1505-ben várt kalmari kiegyezés viszont elmaradt, a háború kiújult¹⁰³ – ez lehetett az oka annak, hogy János 1506-ban királyi hatalommal felruházva Norvégiába küldte a fiát.

Krisztián herceg, II. Krisztián király – először

Érkeztével Akershusben dán nyelvű kancellária rendezkedett be.¹⁰⁴ Krisztián 1507 márciusára összehívta a felső szintű jogszolgáltatató gyűlést (*rettering*), az oslói tanácsházba. Ahogy kancellárja, Erik Valkendorf¹⁰⁵ megírta, az egybegyűltektől egyetlen dolgot kért: mit mondanak a norvég törvények az olyanokról, akik bátorkodtak megvetni a király levelét és rendelkezését komoly dolgokban, és milyen ítélet jár nekik. Némi gondolkodás után a megjelentek egymás után kijelentették, az ilyen *békétlen* lesz, azaz nem találhat oltalmat a társadalomban, mindenét elveszíti. A válaszolók tudhatták, róluk van szó, a herceg ugyanis csak az Alvsson mozgalma által érintett vidéken élő egyháziakat, hűbért tartókat, bírákat, valamint az oslói polgármestert hívta egybe.¹⁰⁶

Az ügynek ismeretem szerint nem lett folytatása, ám télen parasztmegmozdulásra is sor került, Østlandban, a Svédországgal határos Hedmarkban. Hogy provokáció, adóztatás, vagy éppen

¹⁰² Lásd SUPHELLEN szócikkét.

¹⁰³ Lásd erről LARSSON 2006, 400–401. A küzdelem ez alkalommal a királyi hatalom győzelmeként értékelhető 1509. évi, koppenhágai egyezményvel ért véget, lásd NAGY 2022, 349–350.

¹⁰⁴ ALBRECHTSEN 1997, 279.

¹⁰⁵ Lásd róla DYBDAHL–MARDAL–OPSAHL szócikkét.

¹⁰⁶ BISGAARD 2019, 103.

svédországi bujtogatás okozta-e,¹⁰⁷ már csak azért is bizonytalan, mert lényegében egyetlen egykorú forrásból, egy svédországi levélből ismert. Ebben egy morai pap, Arvid Siggesson arról tájékoztatta Svante Nilssont, hogy a parasztok félve a herceg fegyveres látogatásától eltorlaszolták az utakat, ám gondatlanságukat kihasználva Krisztián mégis odajutott, sokakat foglyul ejtett, másokat megölt, köztük *Herlogh Hwfwodfaat*ot, majd elbocsátotta magától Karl, hamari püspök¹⁰⁸ vele levő [hadi]népét. (Herlaug Huvudfatból századokkal később nemzeti hős lett, ma semmit nem tudni róla.)¹⁰⁹ Siggesson azt is megírta, a herceg Oslóba visszatérve háromszor is barátságosan hívta magához Karl püspököt, „és küldött hozzá egy levélvivőt, aki minden tekintetben úgy viselkedett, ahogy ama levélvívő cselekedett Knut Alvson úrral”¹¹⁰ – félreérthetetlen utalás. A püspök, amikor végül útra kelt, megmondta az épp nála tartózkodó testvérének és annak svéd férjének, reméli, nyolcadnapra visszatér. Nem ez történt, megjelent viszont Krisztián hatalmas kísérettel, és csellel bejutva a megerődített püspöki birtokra mindent kifosztott. A püspök sógora az előző este távozott, folytatódik a levél, feleségét viszont elfogták, ám a herceg kancellárja utólagos jóvátétel ígéretével szabadságot szerzett neki. Amint Gaute nidarosi¹¹¹ érsek 1508. május 31-én János királyhoz írt leveléből is tudható, Krisztián a püspököt valamikor foglyul ejtette, a birtokot megtartotta, a püspököt okolva a község felkeléséért.¹¹² Az érseki közbenjárás sem segített, 1510-

¹⁰⁷ ALBRECHTSEN 1997, 279–280; BISGAARD 2019, 103.

¹⁰⁸ Hedmark a hamari püspökség területére esett.

¹⁰⁹ Lásd NJÅSTAD szócikkét.

¹¹⁰ „och sende tyl honnum een breeffdragare som j alle mathe sigh betedhe som then breeffdragare gyorde her Knwt Alfszon” DN 22., nr. 68. A *herr* a lovagoknak kijáró kitétel volt.

¹¹¹ Ő kapta meg először hűbérként Trøndelagot, azaz a térség világi ura is lett.

¹¹² „ær oss til wetende wordet at wor naduge vnge herre haffuer biscop Carl i Hammar j fengilsæ oc hans gaard fra honum taket oc alle hans tænerne etc. oc giffuer hans nade biscop Carl then sak at han skulde

ben pedig, miután Gaute meghalt, a Jánossal jó viszonyban levő II. Gyula érvénytelenítve a székeskáptalan választását, amely egy kanonokra esett, a herceg titkárát, a levélben említett kancellárt, a dán Erik Valkendorft nevezte ki nidarosi érsekké. (Megbízható dániaiak alkalmazása nem csupán a norvégiai egyház szabadságát sértette, Krisztián, látni fogjuk, a bāhusi, az akershusi és a bergeni várhűbért is ilyeneknek adta.)

Későbbi dán elbeszélő források szerint Krisztián e norvégiai éveiben találkozott, alkalmasint Bergenben, nagy szerelmével, Dyvekével („a kis galambbal”) és az általában ennek édesanyjának tartott amszterdami Sigbrittel, azaz Sigebrecht Willumsszal. Mindketten jelentősen hatottak uralmára, még inkább az utókor képzeletére.

János király halála után, 1513-ban, Krisztián Koppenhágában közös, dán–norvég *håndfæstninget*¹¹³ adott ki. Ebbe ismét belekeült az Orkney-szigetek és Shetland visszaváltásának ígérete, ám a norvégok pénzén,¹¹⁴ de kimaradt belőle, hogy norvégiai hűbért, tisztséget csak norvég kaphat – külföldi nem, dán és norvég igen.¹¹⁵ Ennek bizonyosan az okai közé tartozik a norvégiai arisztokrácia (és nemesség) említett fogyása: a tanácskozáson megjelent hét norvégiai tanácsstag közül a két világi, Niels Henriksson (Gyldenløve) lovag és Knut Knutsson (Båt) norvégiai volt, az öt

haffue woldet then vprising som bøndher vppa Heidmarken giorde j vinters moth hans nade.” DN 8., nr. 471. Karl püspök fogságban halt meg.

¹¹³ A svéd országtanács menlevéllel Koppenhágába érkezett delegációja ugyanis nem akart részt venni egy hármas választási hitlevél kidolgozásában.

¹¹⁴ Megmondta az érintetteknek, „at wele met thet förste met theris raadh oc menige Noriges riiges indbyggers hielp oc tröst indlöse Orchanöe oc Hetland till Noriges riiges krone i gien.” WEGENER 1856–1858, 62.

¹¹⁵ Krisztián és a norvég tanácsstagok tárgyalásainak egy áttekintését lásd BISGAARD 2019, 133–136.

egyháziból kettő már dán: Erik Valkendorf és Anders Mus¹¹⁶ – vagy, ahogyan Krisztián fogalmazott a tárgyalások során: „a nemesség Norvégiában szinte kihalt”.¹¹⁷ Akár az apjái, II. Krisztián *håndfæstningje* is tartalmazott „felkelési paragrafus”-t.¹¹⁸

1514-ben Koppenhágában dán, majd Oslóban norvég királlyá is megkoronázták, 1515. július 1-jére pedig, a németalföldi térnyerés újabb jeleként, kitűzték az esküvőjét Koppenhágába, Habsburg Erzsébettel. A menyasszonyért a norvég érseket küldte, ám Erzsébet nem jött, a vendégek egy része eloszlott, az eseményre hat héttel később került sor¹¹⁹ (a hozomány akkor sem érkezett meg). II. Krisztián a bergeni hűbért a Dániából érkező Jørgen Hansen-nek adta, a Kölnben magisteri fokozatot szerzett dán Hans Mule^t 1516-ban az akershusi vár élére állította, 1519-ben pedig lényegében Norvégia helytartójává tette – és még ebben az évben kivégeztette árulás vádjával az említett Knut Knutssont (Båt).¹²⁰ Az országtanácsot sem hívta össze, ám abból, hogy meghatározó norvégiai tisztségekre dániai híveit tudta kinevezni, nem született nyugalom: előbb Mule és az oslói püspök Mus veszett össze, majd Mule és Hansen a nidarosi érsekkel, Erikkal. Mus 1521-ben visz-

¹¹⁶ ALBRECHTSEN 1997, 281.

¹¹⁷ „adelen udi Norge er fast uddød” (idézi BISGAARD 2019, 133.) Legalábbis sokuknak magva szakadt. Norvégia lélekszáma sem ismert, az 1520-ra vonatkozó, adójegyzéken alapuló becslések szélső értékei 120, illetve 330 ezer fő. Magyarul további irodalommal lásd NAGY 2022, 330.

¹¹⁸ Lásd NAGY 2023a, 51.

¹¹⁹ Lásd BISGAARD 2019, 175–180. A feltételezések egyike, hogy Dyveke miatt így üzent a Habsburg-ház Krisztiánnak, eredménytelenül. Miksa a következő évben Sigmunt Herbersteint küldte igen éles utasítással Koppenhágába (az élesség Herberstein emlékezetében: „als Ich die scharfen wort muest aussprechen, las Ich ab einer Zettl, damit Ich nit zu vil noch zu wenig redte” KOVACHICH 1805, 123), ismét eredménytelenül. Hogy ennek oka a király ragaszkodása Dyvekéhez vagy az esküvői megalázás miatti dacossága, nem ismert. Dyveke 1517 szeptemberében váratlanul meghalt, mérgezésből vagy természetes halállal.

¹²⁰ A részletek tudomásom szerint nem ismertek.

szavonult, a székeskáptalan értve az idők szavát Mulét választotta püspökké – ám eddigre Erik érsek, amint erről lesz szó, útra kelt a pápához. II. Krisztián királyságával megérkezett a rendkívüli adó állandósulása Norvégiába is, az évtized második felében koronázás, esküvő, svéd háborúk stb. címén sűrűn vetették ki. Az adó-megtagadás és az adóbehajtás minden formája előfordult, a király nem volt népszerű.

1520 őszére II. Krisztián helyreállította svédországi hatalmát. Megítélését máig meghatározza a „stockholmi vérfürdő”,¹²¹ valamint, hogy emlékezete döntően azok szolgálatában alakult ki, akik megbuktatták. 1523. április 13-án ugyanis – miután Jylland és a Slesvig–holsteini Unió Lübeck által támogatott szövetsége ellehetlenítette dániai uralmát, a jyllandiak pedig már királyukként is köszöntötték apai nagybátyját, Frigyes slesvig–holsteini herceget – rákényszerült arra, hogy családjával (és az akkor ingóságnak tekintett flotta zömével) együtt Koppenhágából Németalföldre hajózzék, bízva sógora, a császár segítségében.

Kitérés: két nidarosi érsek

Jakob Ziegler¹²² 1532-ben megjelent Skandinávia-leírása szerint Norvégia valamikor, az örökletes uralom idejében, szerfelett virágzott, ám egy interregnum idején bevezették a választást, pártoskodtak, még külföldi királlyá választására is rávették magukat, akik aztán segítették vagy elhagyták az egymással vetélkedő pártokat, ahogy számukra hasznosabbnak tűnt. Norvégia dánok hatalma alatt van, akik kifosztják az országot uralmuk tartósságát alávetettek gyengeségére alapozva, az állapot javítására nincs remény, részben a hely jellegzetesség miatt, ugyanis az összes norvég hajózási útvonal is dánok hatalmában van, Norvégia sem hajózni, sem kereskedni nem képes ezen király ellenségessége köze-

¹²¹ Lásd erről NAGY 2011, 180–184.

¹²² 1549-ben elhunyt humanista, természettudós, teológus.

pette.¹²³ Ziegler a hitelesség érdekében közölte, kik a forrásai – ami Norvégiát illeti, két érsek, akikkel Rómában találkozott,¹²⁴ egyikük az említett dán Erik Valkendorf.

Erik érsek az északi művelődéstörténet kiemelkedő alakja, támogatta például az egyik első dániai humanistát, Christiern Pedersent Saxo *Gesta Danorum*a első kiadásában (Párizs, 1514), és a kezdeményezésére készült el a nidarosi székesegyház dékánja, Olav Engelbrektsson szerkesztésében a *Missale pro usu totius Norvegiae...* (avagy *Missale Nidrosiense*). Ez a vele együtt kiadott *Breviarium Nidrosiense*vel az első, norvégiai kezdeményezésre nyomtatott könyv – egyben az addigi dániai könyvnyomtatás egyik remeke,¹²⁵ ugyanis Koppenhágában nyomtatta ki Poul Reff 1519-ben. Az érsek a grönlandi kapcsolat felélesztésén is fáradozott, egy vizitációja során pedig 1512-ben elment egészen Vardøig.¹²⁶ Az egyházi és a világi hatalom általános korabeli küzdelme (jövedelem, joghatóság, immunitás stb.), valamint, Norvégiára jellemzőn, a főbb tisztségek betöltése, Hanza-érdekekhez való viszonyulás stb. körüli ellentétek végül annyira megrontották kapcsolatát a király embereivel, így az említett, szintén dániai eredetű Hansennel, hogy 1521-ben útra kelt Dániába tisztázni nézeteltéréseiket. Hajója viharba került, így Amszterdamban kötött ki. Németalföldre érkezett maga II. Krisztián is 1521 nyarán, amint ez jól ismert.¹²⁷ Rosszul sikerült találkozásjuk¹²⁸ után az ér-

¹²³ ZIEGLERUS 1532, XCVI–XCVII.

¹²⁴ „...praefabor, quibus auctoribus constet susceptum opus. Romae dum essem, fuerunt in urbe continuo tempore duo Archiepiscopi Nidrosienses regni Norvegiae, prior quidem gente Danus.” ZIEGLERUS 1532, LXXXV.

¹²⁵ A másik a *Missale Haffniense* 1510-ből.

¹²⁶ Ezen útjának köszönhetően készítette el Finnmark leírását, amelyet később elküldött X. Leónak.

¹²⁷ Ezen útja alkalmával találkozott egyebek között Wolsey bíborossal, Erasmusszal, és ekkor készítette róla a ma leginkább élethűnek tartott ábrázolást Albrecht Dürer Antwerpenben, el is kísérve őt Brüsszelbe, Károlyhoz.

¹²⁸ DYBDAHL–MARDAL–OPSAHL; e találkozásról VENGE nem tud.

sek Rómába ment, hogy a pápától szerezzen támogatást, ahol azonban 1522. november 28-án meghalt.

Miután halálának híre megérkezett Nidarosba, a székeskáptalan május 30-án érsekké választotta Olav Engelbrektsont – ő lett Norvégia utolsó érseke. Olav Rómába ment a megerősítésért, és azt VII. Kelemen megválasztása után meg is kapta. A választásra várva találkozott vele gyakran Ziegler, és „amit egy ember elmondhatott Norvégiáról, azt meg is tanulta tőle”. Szövegében tehát 1523 tavasza előtti állapotok tükröződnek, mégpedig elsősorban Olav érseknek a felfogásában, az „e király” kifejezés így nem a mű kiadásakor uralkodó Frigyesre, hanem II. Krisztiánra utal.¹²⁹

Frigyes, az óvatos uralkodó

II. Krisztián távozása meghatározta a folytatást. A hagyatékaért verseny támadt, a legnagyobb részt nagybátyja, Frigyes szerezte meg: előbb a slesvig–holsteini reálunió egyedüli ura lett, aztán megválasztották dán királlyá. Igaz ugyan, ha tehetne, továbbra is Gottorpban élt, és máig nem tudni, egyáltalán megtanult-e dánul.¹³⁰ Azt hamar látta, hogy egyelőre nincs esélye Svédország megszerzésére, sőt, az utóbb svéd szabadságharcossá alakított, lázadóból királlyá váló Gusztáv is igyekezett vinni mindent, amit tudott: svéd csapatok törtek Norvégiába, javaslatot is tett a két ország közötti kötelékre, de azért megszállva tartotta Vikent, Dániából pedig Blekingét (sőt, Skánéba is betört), és a Frigyes is, Gusztávot is támogató Lübecknek is jutott, amint erről lesz szó, értékes darab a II. Krisztián által hátrahagyottakból. Mindőjük elsődleges célja lett, hogy II. Krisztián ne tudja visszavenni tőlük

¹²⁹ Az érsekek elkeseredésének oka lehetett, hogy II. Krisztián a 66. jegyzetben említett egyezség sérelmére a prelaturák betöltésétől nem tartotta távol magát (egyébként Dániában sem), korlátozta az egyház bíráskodási hatalmát, majd az adómentességét is a királyi hatalom erősítése közben.

¹³⁰ ALBRECHTSEN 1997, 305.

az országait. Az, hogy Norvégiára a következő években Dánia eseményei különösen hatottak, magától értődő, a Svédországgal közös szárazföldi határ jelentőségét pedig a Gusztáv elleni felkelések növelték. 1531-ben aztán, látni fogjuk, II. Krisztián visszatért – Norvégiába.

Visszatérve 1523-ba, Olav érsekké választása hatalmi űrben történt: II. Krisztián már elhajózott Németalföldre, Frigyeset még nem választották norvég királlyá. (Még áprilisban felszólította a norvég országtanácsot, ismerjék el örökjogon királyuknak, amint ez a hamari püspök válaszából ismert, ám ő arra hivatkozva, hogy még nem mondták fel a hűséget II. Krisztiánnak, ezt elutasította.)¹³¹ Augusztusban Frigyes és a dán országtanács elküldték a *déli Norvégiába* Henrik Krummedikét – akitől II. Krisztián minden dániai és norvégiai hűbérét elvette –,¹³² hogy érje el a választást,¹³³ az *északi Norvégiába* ugyanezért a Krummedikével rossz viszonyban levő Lunge família egy tagját, Vincenst. Ő a filozófia, valamint mindkét jog doktoraként tért vissza Dániába a tanulmányaiból, a Koppenhágai Egyetem professzora lett, II. Krisztián az egyik legfontosabb dániai vár, Krogen (a későbbi Kronborg) élére helyezte, ám a bukásakor Lunge Frigyes mellé állt, bekerült az országtanácsba, lovaggá is ütötték¹³⁴ – és karrierjének izgalmasabb része még előtte állt.

1523 őszen Svédország, valamint Norvégia és Dánia egyes részei Gusztáv hatalmában voltak, Dánia csaknem egészében – Blekinge, valamint a továbbra is ellenálló Koppenhága és Malmö¹³⁵ kivételével – Frigyes uralkodott, Norvégia, valamint Gotland szigete II. Krisztián hűségén maradt. Krummedike azonban ez alkalommal is eredményesnek bizonyult, a bizonytalanság közepette hamarosan több helyütt szinte verseny is támadt, ki

¹³¹ GUSTAFSSON 2000, 88.

¹³² MARDAL.

¹³³ GUSTAFSSON 2000, 88–89.

¹³⁴ Lásd hozzá RIAN–MARDAL szócikkét.

¹³⁵ Akkori írással Malmö, a város ugyanis 1658-ig Dánia része volt.

mutatja ki gyorsabban hűségét Frigyes iránt.¹³⁶ Annak, hogy északra Lungét küldték, oka lehetett tervezett esküvője, feleségül is vette Margrete Nielsdattert, a legnagyobb norvégiai birtokos, az említett tanácstag, Niels Henriksson (Gyldenløve) Ingerd Ottesdottertől született legidősebb lányát,¹³⁷ azaz beházasodott norvég lett. A bergeni helyőrség, amely addig kitartott II. Krisztián mellett, novemberben átadta a várat a vestlandi tanácstagoknak, ők pedig rábízták Lungére, fel is véve őt az országtanácsba.

Kitérés: bérgyilkos a szomszédom

Søren Norby Észak korabeli történetének legismertebb hadvezére. II. Krisztiántól kapta meg élethossziglani hűbérként a Kelet-tenger legjelentősebb szigetét, Gotlandot, és hűen szolgálta őt annak svédországi háborúiban. A király bukása utáni versenyben Gusztáv 1524 májusában sereget küldött a sziget elfoglalására, ám az nem boldogult, Norby pedig megegyezett Frigyessel: neki adja át a szigetet, ha tőle is megkapja hűbérbe. Hogy Gusztávnak ne legyen oly savanyú a szőlő, a két király Lübeck által megszervezett malmői konferenciáján 1524. szeptember 1-jén úgy egyeztek meg, ha Gusztáv serege már elfoglalta Visborgot, akkor az övé a sziget is, ha nem, a seregét ki kell vonnia – biztosra vehették ugyanis, hogy Norby tartja a várat. A Lübeck által is támogatott svéd feltétel szerint azonban Norbynek el kellett hagynia a szigetet, hogy ne kalózkodhassék onnan,¹³⁸ és ne fenyegethesse a svéd partokat, ezért olyan helyet kellett neki adni, amelyiknek nincs partja. Norby távozása Lübecknek azért is fontos volt, mert az egyezés értelmében évi 400 arany járt a városnak a sziget bevételeiből.

¹³⁶ Lásd erről GUSTAFSSON 2000, 90–92.

¹³⁷ A házaspár többi lánya is dániaiakhoz ment feleségül, Ingerdról lásd Halvard BJØRQVIK részletes szócikkét.

¹³⁸ Csak 1523 júniusa és szeptembere között 15 lübecki hajót fogott el, a kb. 300 lübecki hajóst fejkenként négy guldenért engedte szabadon. BISGAARD 2000, 352–353.

Norby minderről csak később értesült, akkor értelemszerűen szembefordult Frigyesel.

Dániában a századfordulón a rendkívüli adókat már átlagosan kétévente kivetették,¹³⁹ a teher II. Krisztián idején súlyosbodott,¹⁴⁰ ám a király bukása sem hozott enyhülést: 1523 őszén ezüstadó kivetésére került sor,¹⁴¹ majd 1524 júliusában Frigyes újból adót vetett ki. (A slesvig–holsteini unióból hozott katonaságot is fizetnie kellett, II. Krisztián várt visszatérése miatt is szüksége volt pénzre.) A skånei parasztok elégedetlenségét az év végére az akkor Helsingborg élén álló Tyge Krabbe¹⁴² elfojtotta – 1525-ben azonban partra szállt Norby, akit áprilisban már mint II. Krisztián képviselőjét köszöntöttek Lundban a skånei *landstingen*.¹⁴³ Norby flottáját egy lübecki meglepte Blekinge partjánál és megsemmisítette, a király zsoldosai pedig legyőzték a zömmel parasztokból álló seregét. Landskronába zárkózott, ám a győztesek ellentéte megmentette: győzelme után Lübeck Gotland elfoglalására indult, Visborgot pedig továbbra is Norby katonái védték, csak neki voltak hajlandók átadni a várat. Frigyes, hogy el ne veszítse a szigetet,¹⁴⁴ megegyezett a hadvezérrel, a hűségéért cserébe neki adva hűbérül Blekingét, Norby egy dán flottával elment Gotlandra, ahonnan az embereivel novemberben el is hajózott Blekingébe.

Norby a svéd politikába is beavatkozott, állítólag házasságot ajánlva a II. Krisztián hadával szemben 1520-ban elesett kor-

¹³⁹ ALBRECHTSEN 1997, 255; CEDERHOLM 2007, 118. skk.

¹⁴⁰ Egy Frigyes idején készült számítás szerint a rendkívüli adóból származó bevétel 1520-ban (ez évben szerezte vissza a hatalmat a király Svédországban) az 1514. évi (ez Krisztián első teljes éve, valamint a dániai koronázásáé) harminckétszerese volt (a sok helyütt idézett adatok például: HYBEL–POULSEN 2007, 315).

¹⁴¹ Részben II. Krisztián bevételnövelő pénzrontását akarta Frigyes azzal ellensúlyozni, hogy ezüstben kérte az adót.

¹⁴² Lásd róla NAGY 2023a, 48.

¹⁴³ Lund a Skåne, Halland, Blekinge és Bornholm lakói által tartott gyűlés (*ting*) helyszíne.

¹⁴⁴ Lübeck Gotland helyett majd egyebek között Hammershust kapta meg Bornholmmal együtt, 50 évre, lásd hozzá NAGY 2023a, 46, 8. lj.

mányzó, az ifjabb Sten Sture özvegyének. Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna) nagy tekintélynek örvendett, a fiuknak, Nils Stenssonnak még az apai nagyapja is Svédország kormányzója volt. Már csak ezért is fenyegetést látott a lehetséges esküvőben a magát a Sturék politikai örökösének hirdető, ám II. Krisztián híveire támaszkodó, és ezért éppen 1524–1525 telén egy Sture-párti mozgalommal¹⁴⁵ szembesülő Gusztáv király, így rákényszerítette az özvegyet (rokonát)¹⁴⁶ az elutasításra. Norby felajánlotta szolgálatát Gusztávnak is, aki ebből sem kért, így Frigyesnél ajánlkozott, Gusztáv ellen.¹⁴⁷ Frigyes, noha Viken említett svéd megszállása viszályforrás maradt, nem akart svéd háborút, 1526 nyarán dán-lübecki haderő támadta meg Norbyt, aki tengeren is, szárazföldön is vereséget szenvedve elmenekült.¹⁴⁸ Vereségével II. Krisztiánnak nem maradt lehetősége arra, hogy dán földön megvesse lábát, ám a trónról nem volt hajlandó lemondani, a norvég vizeken pedig a nevében kalózkodott, főleg Lübeck bergeni kereskedelmének rovására, Klement kapitány.¹⁴⁹

Mindezekre is kellett Frigyesnek figyelnie, miközben Norvégiában igyekezett megerősíteni hatalmát. A norvég országtanács csak 1524 augusztusában, bergeni ülésén mondta fel a hűséget II. Krisztiánnak, és választotta őt királlyá, egyúttal rendkívüli adót is megszavazva számára, azzal a kikötéssel, hogy az általuk kidolgozott terjedelmes *håndfæstning*-tervezetet elfogadja. A tanács azt

¹⁴⁵ Peder Jakobssonról és Knut mesterről magyarul lásd NAGY 2009, 72–73.

¹⁴⁶ Gusztáv anyai nagymamája, Sigrid Eskilsdotter (Banér) másodjára Nils Eriksson (Gyllenstierna) felesége lett, és így majd Kristina Nilsdotter édesanyja.

¹⁴⁷ LARSSON 2005, 144.

¹⁴⁸ Felidézett ténykedésének egy áttekintése a Larssoné mellett: BISGAARD 2000, 353–356. Hamarosan Vaszilij moszkvai fejedelemnél kötött ki, utóbb a császár szolgálatába állt, Firenzénél halt meg 1530-ban. A 20. század utolsó negyedében a dán haditengerészet egy torpedóvetője viselte a nevét.

¹⁴⁹ Utóbb, a *Grevens Fejde* során az utolsó dániai parasztfelkelés vezetője, 1536-ban végezték ki.

is eldöntötte, melyik főhűbérbe kit akar állítani, kimondta, Krummedike nem a tagja,¹⁵⁰ joga sincs várat, hűbért birtokolni Norvégiában, majd elküldte Mulét és Lungét Frigyeshez a *håndfæstning* véglegesítésére. Mule, aki titokban kapcsolatot tartott II. Krisztián támogatóival,¹⁵¹ vízbe fulladt, így Lunge egyedül érkezett meg.

Frigyes helyzetét erősítette, hogy 1524 augusztusában dán királlyá koronázták, Malmöben pedig visszaszerezte Blekingét és Gotlandot – ám Vikent ideiglenesen Gusztáv birtokában hagyta, ráadásul erről a norvég tanács nélkül egyezett meg.¹⁵² Norvég választási hitlevelét¹⁵³ végül november 24-én pecsételte meg (azaz nem dán–norvég hitlevél készült, mint János és II. Krisztián idején). Dán hitlevelében még Norvégia jogos örökösének¹⁵⁴ titulálta magát, ebben már megígérte, ezt többé nem teszi.¹⁵⁵ Isten és az egyház tisztelete, az eretnenség túrésének tilalma után megígérte egyebek között, hogy Norvégia lakosait megtartja törvényeikben valamint az ország régi jó szokásaiban, megerősítette a norvégiai egyház választási szabadságát a király patrónusi jogához tartozó esetek kivételével,¹⁵⁶ megígérte, a Dániába átszállított, Norvégiát érintő okleveleket visszaküldi, akárhol található is Dániában, a várakat nemes bennszülött vagy beházasodott emberekre bízva, a

¹⁵⁰ E határozatot 5 egyházi és 8 világi tag hozta meg. ALBRECHTSEN 1997, 318.

¹⁵¹ GUSTAFSSON 2000, 94.

¹⁵² GUSTAFSSON 2000, 100.

¹⁵³ Dán *håndfæstning*jéről írva félremagyaráztam annak egy kifejezését (NAGY 2023a, 51, 58. l.), az abban ismételt olvasható „vdtaff arildz tiid” értelme egyszerűen emberemlékezet óta, kezdettől fogva.

¹⁵⁴ „rett arffue tiill Norge”, „rett arffwing tiill Norge”, ismételten.

¹⁵⁵ „Jtem schulle wij ycke schriffue eller kalle oss rett arffuing tiill Norge effther thenne dag.” DN 7., nr. 593.

¹⁵⁶ „Jtem at prelather oc domherrer i Norges riige mwe haffue oc nyde liberam electionem effther kircke logen at kiesze oc kaare erkebiscop biscooper oc prelather exceptis prelaturis et prebendis existentibus de jure patronatus regie maiestatis...” Uo.

halála után a velük való rendelkezés ismét az országtanácsé,¹⁵⁷ mivel Norvégia maga választja a királyait, ő nem fogja kérni, hogy életében a fiát válasszák meg,¹⁵⁸ senki nem vehető fel a tanácsba annak beleegyezése nélkül, a tanács nélkül nincs adókivetés stb. Megígérte az elzálogosított szigetek visszaváltását is, ismét Norvégia segítségével, és bekerült a szövegbe, hogy apja, Krisztián, a tanács beleegyezése nélkül járt el.¹⁵⁹ Bizonyos hűbérek kiosztása „*norden eller syndenfields*” a megfelelő országtanács-tagok beleegyezésével történik, amint Krisztián és János idejében is, azaz ismét megjelent a tanács kétosztatúsága. *Herredagot*¹⁶⁰ egy vagy fél évvel korábban hirdet, hogy az érintettek oda tudjanak érni. Megígérte a norvégiai koronázást is, a fogadalmak végén pedig feltűnt a „felkelési paragrafus”.¹⁶¹ Ezzel Norvégiában ismét az országtanács lett a hatalom tényleges ura, tagjai között az új csil-

¹⁵⁷ „Jtem schulle wij annamme alle slotzloger aff Norges riige aff oss elskelige Norges riiges raadt oc bepligte oss att antworde them fran oss for^{ne} riigens edlinge indfødde oc indgiffte gode mend at holde tiill wor hand oc tiill erkebiscopeen aff Trwndhiem oc Norges riiges raadt egen nar oss forstackett worder...” Uo.

¹⁵⁸ „Jtem effther thij at Norges riige er ett friitt kaare riige schulle wij ycke begere aff riigens raadt eller thess jndbyggere at nogen wor søn eller ander i wor tiidt schall wdtwellis tiill konning effther wor dødt att bliffue...” Uo.

¹⁵⁹ „Jtem schulle wij jndløssze Ørcknør oc Hietland tiill Norges kronne egen som høgboren første konning Christiern wor kiere herre fader wdtsette wden Norges riiges raads samtycke oc wilge mett Norges riiges raads jndbygges hielp oc trøst.” Uo.

¹⁶⁰ Általában az országtanács ülése, amely azonban népesebb is lehetett, ha meghívtak rá más kiváltságosokat, olykor városi képviselőket is. Magyarul lásd KÉPES 2019, 138–142.

¹⁶¹ „...gøre wij ther nogett emodt oc ey wille lade oss wnderwisze aff wortt elskelige Norges riiges raadt thett gudt forbiude tha schulle riigens jndbyggere ey ythermere ware oss huldkaff mandskaff edt eller tro tieniste pligtug meden the schall ware forpligt wedt theres ære thet at aff werge oc ther met enghet forbydde emodt then eedt hulskaff mandskaff oc tro tieniste som the oss nu suorett haffue.” DN 7., nr. 593.

laggal, az apósa elhunytával még hatalmasabb Vincens Lungéval, *nordenfields* Norvégia helytartójával. Az, hogy ez volt az utolsó norvég *håndfæstning*, csak az utókor számára világos.

Ami a főhűberek kiosztását illeti, a tanács az akershusit Olav Gallénak szánta, a bāhusit pedig a testvérének, Gauténak. Az østlandi arisztokrácia ezen utolsó alakjai közül Frigyes nem bízott a Mulével sokáig viszálykodó, svédbarátnak tartott Olavban, ezért Gautének adta Akershust, ezt viszont Gaute nem fogadta el, az országtanács pedig egy 1525 elején tartott ülésén az erődöt Olavnak adta két évre.¹⁶² A király ez alkalommal engedett. Hamarosan kiderült, meg kívánja koronáztatni magát Konghellében¹⁶³ 1526 nyarán – tervét az érsek, Olav Engelbrektsson más tanácsokkal együtt elutasította, észszerű érveléssel elsősorban a helyszínt kifogásolva. A király ez alkalommal is engedett. Közben ismét a szomszédság okozott gondot, most a svéd: említett mozgalmuk bukása után Peder Jakobsson püspök és Knut mester Norvégiába menekültek. Az érsek, akinél gyakran tartózkodtak, 1526-ban visszaküldte őket, miután Gusztáv ismételten követelte kiadatásukat¹⁶⁴ és ígéretet tett bántatlanságukra, amíg egyházi bíróság ítéel róluk (és természetesen nem tartotta be ígéretét, ki is végeztette őket).

Frigyes 1527 elején – Norby, láttuk, eddigre megbukott – Bāhust egy dániai tanácstagra, Claus Bille lovagra bízta, tavasszal pedig szárazföldi és tengeri haderőt küldött Akershushöz nagyhatalmú dán híve (és Bille rokona), Mogens Gyldenstierne¹⁶⁵ vezetésével, Olav Gallét magához rendelve számadásra. Galle át is adta a várat Gyldenstierneének a déli tanácsurak (köztük Oslo Dániából

¹⁶² Lásd Magne NJÅSTAD szócikkét Olav Galléről, illetve a tartam említése nélkül GUSTAFSSON 2000, 134.

¹⁶³ Ma Kungahälla, Svédországban.

¹⁶⁴ Erre a malmői egyezés alapján joga is volt, a dolgot azonban egyértelmű norvégiai hatalmi központ hiánya is lassította. GUSTAFSSON 2000, 139–140.

¹⁶⁵ Lásd róla NAGY 2023a, 54–55.

érkezett püspöke, János)¹⁶⁶ jóváhagyásával¹⁶⁷ – és az északiak megrökönyödésére. Lunge legalábbis azt írta az érseknek, a király cselekedete azt célozta, hogy a norvég emberek, bennszülöttek és beházasodottak, semmi hatalommal se bírjanak, azért, hogy a dánoknak mindig túlhatalmuk legyen és az országot Dánia csűrjévé tegyék.¹⁶⁸

Frigyes hamarosan szembe is került a *hegyektől Északra fekvő Norvégia* e két meghatározó alakjával. Olav Engelbrektsson előbb az oslói koronázási tervét nem fogadta el (a városban, a *hegyektől Délre fekvő Norvégia* központjában, láttuk, a vár is, a püspökség is dániai kezén volt), ragaszkodva Trondheimhez mint helyszínhez,¹⁶⁹ aztán az 1528-as koronázásról kényszerült letenni a király, amit végül azzal indokolt, hogy az északi tanácsurak nem érhetnének időben a tervezett helyszínre. A hatalmát gátlástalanul kiterjesztő,¹⁷⁰ a lutheri irányzattal rokonszenvező Vincens Lunge fő bűne az lehetett, hogy anyósával együtt támogatták a *dalai ifjont*-cot, egy sikertelen Gusztáv-ellenes felkelés 1527 őszén hozzájuk menekült vezetőjét.¹⁷¹ Az ifjú november 25-én proklamációban ígérte meg az érseknek, Vincens Lungénak és testvérének, a király által előzőleg az északi tanácsosokhoz a koronázása előkészítése ügyében elküldött dán tanácsstag Ovénak: ha Svédország trónjára jut, jó szomszédja lesz Frigyesnek, és visszaadja Vikent Norvégiának. Valamikor ekkoriban, szintén Gusztáv halálának hamis hírére, Lunge anyósa el is jegyezte vele egyik lányát, sőt ő és Lunge fel

¹⁶⁶ Hans Rev (az említett *Missale Nidrosiensét* kinyomtató Poul Reff [Paul Rev] feltehetően a testvére).

¹⁶⁷ Lásd RIAN szócikkét az érsekről.

¹⁶⁸ Az 1526. június 26-án írt leveléből idéz GUSTAFSSON 2000, 145.

¹⁶⁹ RIAN.

¹⁷⁰ Ennek apró, de jellegzetes megnyilvánulása, hogy a bergeni Apostol-templom (lásd 80. sz. lj.) kincseit magához vette.

¹⁷¹ *Daljunkern*, azt állította magáról, hogy a néhai kormányzó, az ifj. Sten Sture és Kristina Nilsdotter fia, Nils. Az azonosságot ma a történészek többsége elfogadja, a mozgalomról lásd LARSSON 2005, 149–163.

is fegyverezték.¹⁷² Az ifjú visszatért Svédországba, ám vereséget szenvedett, és visszamenekült Norvégiába, ahová Gusztáv csapatai be is törtek. Kiadását Lunge elutasította, az ifjú hamarosan (feltehetően Lunge segítségével) Rostockba szökött. Gusztáv ismételt panaszai Frigyesnél a norvégiai állapotokra hozzájárultak ahhoz, hogy 1528 októberében a király, miután magához rendelte, elvette Lungétől a bergeni hűbért és az északi helytartóságot 1529 tavaszi hatállyal. Az egyezés fontos elemeként Lunge vállalta: ha a király tavaszig meghal, a várat a dán országtanács számára tartja.¹⁷³ Krummedike visszakapta norvégiai hűbéreit, Frigyes pedig elvette az érsektől az említett trøndelagi hűbért. A királyi hatalom és a dán országtanács terjeszkedését mutatta, hogy Bergent a dán lovag és tanácsstag Eske Bille, Båhus és Akershusi urainak rokona, Krummedike veje kapta meg, az érsektől elvettét pedig holsteinek.¹⁷⁴ Vitatott, hogy miért, de a király Lunge más norvégiai hűbéreit meghagyta, sőt neki adományozta a koronához vont nonneseteri¹⁷⁵ kolostort is a birtokaival együtt.

A király e rendelkezéseinek egy része nyilvánvalóan megsértette a választási hitlevelében foglaltakat, ám az északi országtanács egyelőre mással foglalkozott. Nem tudni, miért tette, de az érsek 1529 tavaszán élve a törvényes magánháború lehetőségével (*feiderett*) támadást indított Lunge és anyósa, Ingerd ellen, Frigyesnek pedig megüzente: nem adja át a trøndelagi hűbért.¹⁷⁶ Eredményesnek is bizonyult, az előbbiektől sorra vette el javaikat, a király érvénytelenítette említett döntését, a rendezés érdekében pedig a saját fiát küldte Norvégiába, együtt dán tanácsstagokkal és norvégiai viszonylatban jelentős haderővel. Az esemény súlyát növelte, hogy a szomszédban éppen ekkorra bukott el a Västergötland, Småland és Östergötland bizonyos részeit érintő felkelés

¹⁷² GUSTAFSSON 2000, 148.

¹⁷³ GUSTAFSSON 2000, 155.

¹⁷⁴ RIAN.

¹⁷⁵ Ma Bergen része.

¹⁷⁶ RIAN–MARDAL.

(„*västgötaherrarnas uppror*”) Gusztáv király ellen, ám a vezető, az említett, Norvégiában és Svédországban egyaránt birtokos Ture Jönsson el tudott menekülni.

Akár 1506-ban, ismét Norvégiába érkezett tehát az uralkodó fia, ám e Krisztián evangélikus volt, nem királyi jogkörrel jött Oslóba, és nem is maradt sokáig. Otléte során ítélet született az egyik utolsó arisztokrata família, a Losna örökségének ügyében is: a néhai idősebb Ingerd úrnő¹⁷⁷ összes birtokát a Dániában született, ám az apai nagyanyja révén rokon Erik Ottesen Rosenkrantz kapta meg, róla még lesz szó.

Krisztiánt az érsek, valamint a püspökök (az oslói kivételével) óvatosan elkerülték, így az érsek és Lunge viszállya sem volt rendezhető¹⁷⁸ – az oslói Mária-templom nem tudta elkerülni a találkozást, a herceg katonái kifosztották, minden kincset elvive belőle.

II. Krisztián király – másodszer

Olav érsek ekkor már kapcsolatban állt II. Krisztiánnal, az utolsó olyan királlyal, aki mindhárom királyságban törvényesen jutott hatalomra, meg is koronázták, és akit külföldön is elismertek. A *religio catholica* mellett rendíthetetlenül kitartó érsek döntését nem könnyítette meg, hogy a száműzetésben élő király csatlakozott az evangélikus irányzathoz – ám a norvégiai hatalmi viszonyok változásán túl Olav tekintetbe vehette azt is, hogy Frigyes és Gusztáv is szakított már Rómával, mindkettő többféleképp segítette Luther követőit, kolostori birtokokat is vettek el, az utóbbi már messzire jutott az egyház államosításában.¹⁷⁹ II. Krisztián viszont, mivel a császár segítsége nélkül nem boldogult, elhagyta Luthert. Azért, hogy feloldozást kapjon Campeggio bíborostól,

¹⁷⁷ Megkülönböztetésül rokonától, az ifjabbnak is nevezett Ingerdtől, Vincens Lunge anyósától. Apja az 51. jegyzetben említett norvég tanácstag, Erlend Eindridsson volt.

¹⁷⁸ Végül 1530 tavaszán békültek meg.

¹⁷⁹ Az 1527. évi, västeråsi gyűlés végzéseinek a végrehajtásával, magyarul lásd NAGY 2012b, 13–16.

1530 júniusában (gyakorlatilag a *confessio Augustana* bemutatásakor) állított ki kötelezvényt a birodalmi gyűlésen arról, hogy eddig is, ezután is kedves rokona, a császári felség akarata és tanácsa szerint akar élni, valamint a Ferdinándé, meg a Margité¹⁸⁰ szerint, soha nem hagyja el őket, ha néhány dologban együtt is volt „a lutheri szektával”, kinyilvánítja és ígéri ezennel, hogy a katolikus hitben tartja meg magát és az övéit. Ha császári segítséggel országai birtokába jut, azok is, és az összes, világi és egyházi alattvaló ugyane katolikus hitben fognak élni és minden tekintetben a császári felség akarata és előírása szerint lesznek kormányozva.¹⁸¹ Amíg az említett szekta meg nem szűnt, a császár kirendelhet egy vagy két prelátust II. Krisztián országaiból vagy külföldről, hogy azok teljhatalommal felügyeljék a katolikus hitet az országaiban és intézkedhessenek stb. Állandó szövetséget ígért a császárral, annak ellenségei az ő országainak is ellenségei, kötelezte magát, hogy minden hatalmával támogatja a császárt és a magyar királyt „a török, a vajda és minden velük tartó ellen”.¹⁸² II. Krisztián számára tehát Észak megért egy misét,¹⁸³ még ha az általa kértnek csak a töredékét, 24 ezer gulden kifizetését ígerte is volt sógora,¹⁸⁴ holland városok részéről.

Az Északon egyelőre ténylegesen hatalmon levők is tárgyaltak, Varbergben¹⁸⁵ 1530 nyarán Viken és Gotland hovatarozásáról. (Az, hogy utoljára ültek össze a három országtanács képviselői,

¹⁸⁰ Az ekkor még Németalföldet kormányzó Ausztriai Margit.

¹⁸¹ „om vi ... komme ved keiserlig majestæts hjælp og trøst til vore riger og lande, skulle samme vore riger og lande og alle vore undersaeter ... styres og regeres i alla maader efter keiserlig majestæts villie og forskrift.” Az eredeti szöveget nem találtam meg, csak egy kiváló dán történész könyvében olvasható fordítását (Gustafsson is ezt használta), lásd PALUDAN-MÜLLER 1874, 545.

¹⁸² „at staa hans keiserlige majestæt og høimægtige konge af Ungarn bi imod Tyrken, voyvoden og alle deres medholdere” Uo. Magyar királyon Ferdinánd, vajdán János értendő.

¹⁸³ GUSTAFSSON (2000, 174.) szellemes megjegyzése.

¹⁸⁴ II. Krisztián felesége, Izabella (avagy Erzsébet) 1526-ban elhunyt.

¹⁸⁵ Ma Svédországban.

ismét csak az utókor számára világos.) Norvégiából csak Vincens Lunge érkezett, amint azonban Gustafsson felhívta rá a figyelmet, egyrészt a dán tanácsstagok között sorolták fel, mintha lenne egy dán–norvég és egy svéd oldal, másrészt, bár Viken Norvégia része volt, a visszaszerzésén fáradozók folyamatosan a dán király jogaira hivatkoztak.¹⁸⁶ Annak, hogy végül megállapodtak a terület hat év múlva történő visszaadásáról, a II. Krisztián visszatértétől való félelem lehetett a fő oka. Maradt viszályforrás is, Jämtland például ekkor az evangélikus Lungéhoz tartozott, egyre több lakója panaszkodott a terhek növekedése miatt, és arra kérte Frigyes királyt, hogy a katolikus Olav érseké legyen a terület.¹⁸⁷ Jämtland azonban egyházjogilag a norvég korona részeként is az uppsalai érsekséghez, azaz egy svéd egyháztartományhoz tartozott, az uppsalai érseki szék ekkor gyakorlatilag üres volt,¹⁸⁸ jövedelmei, így a jámtlandiak is, a svéd királyhoz kerültek.

Közben II. Krisztián visszatérésének tervezésébe bekapcsolódott Gustav Trolle is, az utolsó olyan uppsalai érsek, akit pápa erősített meg, fel is szenteltek, és viselte a hivatalát, ám 1521-ben eltávozott az országból. Most megújította hűségét II. Krisztián iránt, és elismerte őt és fiát, meg örökösüket Svédország örökletes királyainak.¹⁸⁹ Frigyes király újabb gyűlést hívott össze a dán és a norvég országtanács számára Koppenhágába 1531 nyarára, ám Olav érsek ez alkalommal is ésszerű okot talált távollétére: tavasszal nagy tűz pusztított Trondheimben, a székesegyház is leégett.

¹⁸⁶ GUSTAFSSON 2000, 163–164.

¹⁸⁷ GUSTAFSSON 2000, 165–168.

¹⁸⁸ Érseke, a katolikus Johannes Magnus (+1544) 1526-ban külföldre távozott, többé nem tért vissza. Gusztáv 1531 őszén majd evangélikus érsekkel, Laurentius Petri Nericiusszal töltötte be a méltóságot.

¹⁸⁹ A Mechelenben 1530. február 22-én kelt levél kiadása: DN 18., nr. 590. (Előzőleg II. Krisztián megerősítette a császárnak katolikus voltát, a júniusi fogadalom az ünnepélyes volt.) Az örökletesség elismerése jogszerű volt, egy 1520 őszén kelt svéd országtanácsi határozat alapján.

1531 őszen aztán még nagyobb tűz támadt: II. Krisztián több ezer katonával és sok hajóval október 26-án elindult Norvégiába. Készülődése ismert volt, az okozott meglepetést, hogy ilyen későn tengerre száll. Gyors győzelmét, és így azt, hogy a hadjáratot Dániában folytassa, először a természet akadályozta meg: a flotta viharba került, a hajók egy része katonákkal, a tüzérség legalább egy részével és a pénztárral együtt elsüllyedt, a maradék szétszóródott. Partot érve a hestnesi kikötőből november 6-án a király teljes titulussal¹⁹⁰ kiáltványban fordult Norvégia lakóihoz: megérkezett javukra hadinépével megszabadítani őket a távollétében elkövetett jogtalanságoktól, másnap Oslóba megy, ahová gyűlésbe hívja az országot, aki eddig ellene volt, de most hűséget fogad, szívesen veszi kegyébe, adót pedig senki másnak, csak neki fizessenek. Meg is érkezett Oslóba,¹⁹¹ ahonnan a norvég országtanács valamekkora része¹⁹² az ország pecsétje alatt kibocsátott oklevelében november 29-én megírta Frigyes királynak: mivel Krisztián e királyság jogos ura, megválasztott, megkoronázott királya, és megtartja őket Isten törvényében, szabadságaikban és régi jó keresztény szokásaikban, hűséget fogadtak neki, mivel pedig két urat nem szolgálhatnak, felmondják neki a hűséget.¹⁹³ Hamarosan Olav érsek is Oslóba érkezett, 1532. január 5-én

¹⁹⁰ „Damarckis Swergis Norgis Wendis och Gottis konnung hertiigh i Sleszwick Holstenn Stormaren och j Diitmerskenn greffue j Oldenborgh och Delmenhorst” DN 8., nr. 653.

¹⁹¹ ALBRECHTSEN 1997, 326. szerint 14 hajóval és *landsknechtek* ezreivel; LARSSON 2005, 190–191. az induló haderő (5000 *landsknecht* és legkevesebb 25 hajó) talán felére teszi a királlyal együtt megérkezőt; BISGAARD 2019, 363–364. szerint végül négy hajóval és kb. 1200 emberrel.

¹⁹² „vnder rigens jndsegle. Eders nadis kongelige maiestatis ydmyge capellaner mett flere Norgis rigis raad.”, azaz őfelsége káplánjai és Norvégia tanácsának több tagja. A lehetséges személyekről lásd GUSTAFSSON 2000, 178. skk., az érsek, amint látni fogjuk, nem volt köztük.

¹⁹³ „effther thij hans nade ær thette riighis rette herre kiest kaared oc krøntt konningh oc viill holle oss alle viid Gudz lagh friihedher

pedig az általa vezetett norvég országtanács megírta II. Krisztián fiának, János hercegnek: apja kérésének eleget téve Norvégia majdani királyául vették,¹⁹⁴ ráadásul örökjogon („*en arff herre oc konning till Norges rige*”). A három északi királyságban ismét három király ténykedett, a 14. század óta először,¹⁹⁵ és nyilvánvaló volt, II. Krisztiánon nem fog múlni, hogy ismét csak egyetlen legyen.

Katonailag azonban a visszatérés megbukott. Hiába volt Norvégia nagyobb része a hatalmában, II. Krisztián nem szerezte meg sem Akershus, sem Bergent, sem Båhust – és ellene volt Vincens Lunge is, a király rá is küldte az érseket. A folytatás ismert: II. Krisztián visszaszerezte ugyan Vikent is, svéd emigránsok szólítottak fel a zsarnok Gusztáv megbuktatására, az újabb felkeléstől¹⁹⁶ is szorongatott Gusztáv, valamint Lübeck Frigyes mellé állt, Akershus felmentésére 1532 tavaszán dániai–Hanza haderő érkezett. II. Krisztián végül ráállt arra, hogy személyesen tárgyaljon nagybátyjával fejedelmi ellátásról (akár területmegosztás révén) Norvégia visszaadásáért cserébe, július 9-én fel is szállt a Kop-

priuilegier skiell oc rett oc viid gode gamble cristelighe seduennier haffue wij ochsaa fallid hans nade tiil honde oc sactt hans nade huldschap troschap oc mandskap som vy tiilforn giortt haffde huilkett oss forhaapis att Eders nade oss ickie viil foruidhe fforthij som Eders nade vell veidh oc begrunner kand at om vy ickie saa haffde giortt huad skadhe oc forderff vy oc menighe rigens inbyggere kune vdj komett oc effther thij at saa tiilbørlicet ær som giortt ær oc vy ey kunne tiene tuo herrer. Ther fore med thette wort breff vpsie vy Eders nade then huldschap troschap manskap oc tro tieneste” DN 2., nr. 197.

¹⁹⁴ „wii alle szamdrectelig beuillende oc samtyckende haffue nw kaared keyst oc vduald ederss nodhe till Norges riges oc alles worsz herre oc konning” DN 5., 1069.

¹⁹⁵ Ide nem értve a trónjait vesztett Erik említett, Gotlandról folytatott kalózkodását a 15. század közepén.

¹⁹⁶ A „harangfelkelés” (*klockupproret*) ismét Dalarnában kezdődött, 1531 márciusában, és, bár nem tartott sokáig, Krisztiánnak a szomszédba visszatértével együtt veszélyesnek tűnt. A felkelést és visszatérést svéd szempontból lásd LARSSON 2005, 190–197.

penhágába visszainduló dán flotta egy hajójára – és élete végéig, 1559-ig fogoly maradt.¹⁹⁷ (A számos mellékszál egyikeként előke-
rült az említett svéd–norvég arisztokrata, Ture Jönsson fej nélküli
holtteste egy II. Krisztián által kiürített helyen.)

Frigyes enyhén bánt az elpártolt, majd bűnbánó norvégiai urakkal. A Dániában tartózkodó János oslói püspöknek meg kel-
lett ígérnie: a király halála esetén nem választ a norvég tanáccsal
valaki külön királyt az országnak, hanem azt választja Norvégia
királyául, akit a dán országtanács Dánia urául választ a két ország
közötti köteléknek megfelelően.¹⁹⁸ A 15. századi közös
*håndfæstning*ekben, láthattuk, a közös uralkodóválasztás megha-
tározó elem, a püspök tehát ezzel igazából a meglevő dán–norvég
unió fenntartására kötelezte magát, ahogyan erre Gustafsson is
rámutatott. Feltehetően Trondheimben és alkalmasint november
6-án Mogens hamari püspök is írásba adta, hogy miután most
Frigyes a dán országtanács nagy könyörgésére őt ismét kegyébe
fogadta és megbocsátotta elpártolását II. Krisztiánhoz annak rop-
pant túlhatalma miatt, e naptól fogva hű lesz hozzá és a dán
országtanácshoz, felmondja a hűséget II. Krisztiánnak, valamint
visszavon minden, a norvég országtanáccsal együtt a II. Krisztián
fiának és a császárnak írásban tett hűséget,¹⁹⁹ és ő is kötelezte

¹⁹⁷ A történetek részletes, illetve rövid áttekintését lásd GUSTAFSSON
2000, 182–194, illetve BISGAARD 2019, 365–367.

¹⁹⁸ „keysze kaare vdwelge oc samptycke then samme till herre oc
konning offuer Norge som Danmarcks riiges raad till Danmarkcks
riige vdkaarendhes wordhe som thett forbund ther begghe riigene ere
tilsammen bundne mett jnneholler” idézi GUSTAFSSON 2000, 195.

¹⁹⁹ „att effther hogborne ffwrste oc sto(r)mectigste konyng oc herre
heer Ffrederick ... ffor Danmarkes riiges radz stoore bøn skiill ighen
anammed megh tiill gwnt oc nade ffor syn tyennere mand oc rad oc
nadelighen fforladett och tiillgiiffwed meg thet mysticke oc brøthe att
ieg war ff[a]llen hanss naade effraa oc tiill hogborne ffwrste her
Christiern ffordwm Danmarkes konyng ffor hanss naades
weldighe offwermach skiil ... wiill ieg oc skall effther thenne dag
wære fforde hogborne fførste konyng Ffrederick etc. myn nadigste

magát, hogy Frigyes halála után nem választ a norvég ország-tanáccsal külön királyt, hanem csak azt fogadja el, akit majd a dán országtanács választ a két ország közötti köteléknek megfelelően.²⁰⁰ A dán tanács majdani választásának elfogadása ismét megjelenik tehát, de ismét az ellensúllyal: e választás a meglevő köteléken – értelemszerűen elsősorban a Bergenben 1450-ben létesítetten – alapul. Hogy Mogens hűsége a dán országtanácshoz miként értendő, egyelőre nem tudom.²⁰¹

Frigyes tanácsosokat küldött Norvégia mindkét részébe, egyrészt, hogy a két ország közötti kötelékről tárgyaljanak, másrészt, hogy a steinvikholmi kővárba bezárkózott Olav érsekkel rendezze viszonyát. A Trondheimben 1532. november 6-án kelt levelükben az oslói püspök, a Dániából küldött Truid Ulfstand²⁰² varbergi kapitány, valamint az említett Claus Bille közölték, létrejött a megállapodás Frigyes és a dán országtanács, illetve az érsek között, az utóbbi a követőivel együtt minden panasz és perbehívás alól mentesül²⁰³ (azaz amnesztiát kap), megtartja mindenét.²⁰⁴ Másnap,

herre oc Dammarkes riiges rad hwld oc thro... skall ieg oc saa op schreffwe fforde hogborne ffwrste heer Christiern etc. then hwldskab... Thesligest skall ieg mett Norges riiges rad ighen kalle all then hwldnyng breff throskab oc mandskab som ieg mett Norges riiges rad haffwer schreffwed tiill fforde her Christierns søn oc tiill keysserligh mait.” DN 9., nr. 727.

²⁰⁰ „att icke med Norges rad koore wdwelge eller szamticke noghen serdelis konyng tiill Norges riige men ieg med Dammarkes och Norges riiges rad skall fforplicated (were) att keysse koore oc wdwelge och samptike then samme tiill herre oc konyng offwer Norge som Danmarkes riiges rad tiill Dammarkes riige wdkorendes wordher liigherwiiss som thet fforbwnd ther begghe riighenne ere tiilssammen bwndne medh inne holler oc wdwiiser” Uo.

²⁰¹ A kifejezésre Gustafsson is felfigyelt, a feltételek szigorodása lehetséges jelének tartva.

²⁰² 1487–1545 között élt, lovag, a dán országtanács tagja.

²⁰³ DN 8., nr. 708, 709.

²⁰⁴ Jelentős összegű jóvátételt kellett fizetnie viszont a pénzsűkében levő királynak (GUSTAFSSON 2000, 198), az összeget nem ismerem.

november 7-én a norvég országtanács kilenc, az érseki székhelyen tartózkodó, mindkét részből érkezett tagja közölte: a Frigyes és a dán országtanács által hozzájuk küldött Ulfstanddal és Billével megállapodtak a dán–norvég kötelék megújításáról, úgy, hogy teljességgel érvényben marad a Norvég Királyság minden megállapodása, szabadsága, privilégiuma, csorbíthatatlanul, minden tekintetben.²⁰⁵ Ugyane napon az érsek, a két említett püspök többedmagukkal együtt tudatták V. Károllyal: korábban megírták neki, nem kevés örömmel vették II. Krisztián visszatértét, nem írtak volna így, ha nem féltek volna a hadától,²⁰⁶ ám az a császár és mások oltalma nélkül maradva, és a háború folytatásához szükséges dolgok hiányában rákényszerült arra, hogy II. Frigyes kezére adja magát, és úgy hírlik, a fia meghalt,²⁰⁷ így ők érett megfontolás után megújították hűségüket Frigyes iránt, a császárnak írt korábbi levelüket pedig visszavonják és érvénytelenítik. (E levelet nem találtam meg, aligha különbözhetett a II. Krisztián által 1530 júniusában kiállított, szinte vazallusi kötelezvénytől.)

Grevens Fejde (1534–1536)

II. Krisztián norvégiai partraszállása után ismét három király lett Északon, aztán hirtelen mégis kettő. 1532–1533 fordulóján bizo-

Az osloi és a hamari püspököt is terhelte ilyen kötelezettség (GUSTAFSSON, i. h.).

²⁰⁵ „doch oss fore behollet alle Norgis rigis herligheder recesser friiheder prewileger att bliiffue vidt fwllmacht och vfforkrenchtt i alle maade” DN 9., nr. 728.

²⁰⁶ „ni fuisset tremebunda illa Regis Cristiernj peditum equitumque numerosa caterua metusque insignis quj posset cadere in constantissimos quosque viros, eum in modum non scripsissemus” DN 14., nr. 714.

²⁰⁷ János királyfi (akit a császár a saját gyerekeként szeretett egy Mária királynénak írt levele szerint, GEEVERS 2018, 277) augusztus 2-án, tizennégy éves korában halt meg, éppen nagybátyjánál, a császárnál tartózkodva, kevéssel azt követően tehát, hogy édesapját fogságba csalták.

nyosnak látszott Frigyes, illetve Gusztáv uralma, azaz, hogy a kalmari unió helyén az ő dán–norvég, illetve svéd államuk szilárdul meg – aztán a hatalomszerkezet ismét összeomlott. Frigyes ugyanis 1533. április 10-én meghalt, és az ettől elválaszthatatlanul támadt háborúskodás (*Grevens Fejde*) egy időre megint bizonytalanná tette, mely területek alkotnak majd közös államot Északon.

A hadakozásban azonos oldalra került a vend Hanza feje, az evangélikus polgármester, Jürgen Wullenwever által vezetett Lübeck, az 1530 tavaszától ismét katolikus fogoly, II. Krisztián, a katolikus dániai püspökök, az evangélikus Malmö, Koppenhága, az említett korábbi uppsalai érsek, Gustav, VII. Albert mecklenburgi herceg, parasztok elsősorban Észak-Jyllandból (ekkor zajlott az utolsó dániai parasztfelkelés [*Clementsfejden*] is), a svéd király sógora, valamint a Dániában is uralkodó oldenburgi dinasztia egy tagja, Kristóf gróf, a háború névadója. A másik, győztesnek bizonyuló oldalon a dániai világi arisztokrácia zömét találni, valamint Jylland, és, pártot váltva, Fyn, Sjælland, Skåne nemességéét, aztán Krisztián evangélikus slesvig–holsteini herceget (a későbbi III. Krisztián dán királyt), Gusztáv svéd királyt (III. Krisztián feleségének sógorát), Albert porosz herceget (III. Krisztián sógorát) stb. E háborúskodás meghatározó eleme Dánia polgárháborúja, mindmáig az utolsó. Rövid felidézése már csak azért is szükséges, mert a kimenetele hosszú időre meghatározta a Norvég Királyság történelmét.

1533 júniusában egy koppenhágai gyűlés az új király megválasztását egy 1534 Szent Ivánján szintén Koppenhágában tartandó dán–norvég tanácskozásra halasztotta – láttuk, a közös *håndfæstningek* közös választást írtak elő, Frigyes norvégiai hitlevele pedig azt is tartalmazta, fél–egy évvel korábban hívja egybe a norvég tanácsot, hogy az össze tudjon gyűlni.²⁰⁸ Ám a dán ország-

²⁰⁸ Mindmáig élő azonban a győztesek értelmezése: az országtanácsban a katolikus egyház vezetői (és rokonságuk) rendelkeztek a legnagyobb

tanács novemberben²⁰⁹ a jövődó királyok nevében kötelezettséget vállalt arra is, megtartja az uniót a Slesvig–holsteini Unióval – ennek viszont már volt fejedelme: Krisztián az apja, Frigyes halála után gond nélkül jutott a hercegi jogok birtokába (kiskorú öcséi nevében is).²¹⁰ Közben a slesvig–holsteini vezetés, amely Frigyes halála előtt már csaknem megegyezett a holland kereskedőket minden eszközzel a keleti tengeri kereskedelemből kizárni akaró Lübeckkel, teljes fordulattal szövetséget kötött a Németalföldet kormányzó Máriával.²¹¹ A megállapodáshoz csatlakozott a dán országtanács Dánia és Norvégia nevében (az utóbbi megkérdezése nélkül), végül a dán országtanács képviselői Stockholmban 1534. február 2-án védelmi szövetséget létesítettek Lübeckkel szemben Svédországgal Dánia és Norvégia nevében (az utóbbi megkérdezése nélkül).²¹² Mindezek után a már 1533 tavaszán dán vizeken holland hajókat úzó Lübeck nem a hollandok, kereskedelmi vetélytársai ellen indult hadba, hanem – szintén teljes fordulattal – előbb hajdani halálos ellensége, a menlevele ellenére fogságba vetett II. Krisztián kiszabadításának és visszahelyezésének (mások által is megfogalmazott) ötletével igyekezett számára kedvező vezetést állítani a király nélküli Dánia élére.

A harcok 1534 májusában törtek ki, Holstein megtámadásával (Malmö önállóan, Jørgen Kock polgármester²¹³ irányításával addigra már szövetkezett Lübeckkel), júniusban lübecki hajók tették

befolyással, és nem akarták királlyá választani az evangélikus Krisztián herceget. Lásd erről NAGY 2023a, 48. skk.

²⁰⁹ A dán és német nyelven is elkészített egyezség aláírására pedig december 5-én került sor.

²¹⁰ Erről magyarul lásd NAGY 2023a, 53–54.

²¹¹ A magyar királynét az említett Ausztriai Margit halála (1530) után helyezte oda bátyja, Károly.

²¹² A dán országtanács küldötteinek megnevezése után: „Danmarks riigis rådz fulmyndige och mectuge forskickte ambasather, oratorer och sendebud, på Danmarks och Norigis och theris invåningers vegna” LAURSEN 1907, 176.

²¹³ Korábban királyi pénzverőmester, egy háromemeletes háza ma is Malmö ikonikus épülete.

partra Sjællandon a Kristóf gróf számára Lübeck által bérelt katonaságot, így Koppenhága, a sjællandi és a skånei nemesség egymás után csatlakozott a hivatalosan II. Krisztián nevében ténykedő grófhhoz. Közben a néhai Frigyes fiát, Krisztián herceget a jyllandi nemesség valamekkora része, valamint a Fyn szigetée, királyaként üdvözölte július 4-én, szeptemberben azonban a jyllandi parasztok egy része II. Krisztián említett kalózkapitánya, Klement vezetésével felkeltek, Kristóf csapatai pedig elfoglalták Fynt, ahol a parasztság és a polgárság zöme szintén szemben állt a nemességgel. Megismétlődni látszott tehát az 1523 elején, II. Krisztián bukásakor előállt hatalmi helyzet: Jylland szövetségben Slesvig–Holsteinnel az egyik oldalon, Fyn, Sjælland és Skåne a másikon, ám most Lübeck az utóbbi oldalán állt.

Beavatkozott azonban 1534 őszén Gusztáv király is,²¹⁴ hiszen számára egyszerre volt veszedelem és lehetőség, hogy II. Krisztián (akitől elvette egy országát) és Lübeck (a város, amelynek emiatt roppant összeggel tartozott,²¹⁵ és amely a svédországi külkereskedelmet a kezében tartotta), egy oldalra kerültek: győzelmükkel bukkhatott, vereségükkel egyszerre szabadulhatott meg tőlük. Novemberben Krisztián herceg holsteini hadvezére, Johann Rantzau békére kényszerítette Lübecket a hercegséggel, átment Jyllandba, és decemberben legyőzte a parasztokat, nagy mézár-lással. 1535. január 13-án egy Lübeck által küldött hadvezérnek és a malmői polgároknak a serege megsemmisítő vereséget szenvedett Helsingborgnál egy svédekből és urat váltó skånei nemesekből állótól.²¹⁶ Februárban II. Krisztián idősebb lányának, az 1520-ban született Dorottyának az eljegyzése ígért fordulatot: mivel az apa fogoly, az édesanya, Izabella (Erzsébet) halott, V. Károly, a nagybácsi,²¹⁷ a dániai háborúra tekintettel az 1482-ben született Frigyes rajnai palotagrófnak ígérte a lányt, hozományként a há-

²¹⁴ Részvételéről lásd LARSSON 2005, 199–203.

²¹⁵ Az 1524-ben elismert összeg 120 000 lübecki márka volt.

²¹⁶ Úgy tudták, a vár tüzésége őket védi, ám az ellenük fordult.

²¹⁷ Károly viszonyáról a húga gyerekeihez lásd GEEVERS 2018, 276–278.

rom királysággal. A támadással a gróf meg akarta várni az esküvőt,²¹⁸ ám, amire erre szeptemberben sor került, Bornholm mellett egy dán–svéd–porosz–holsteini flotta legyőzte a Lübeckit (ezzel ennek túlereje a királyságok hajózási útvonalain véget ért), két nappal később, július 11-én pedig a Jyllandból Fynre átkelő Rantzau Kristóf gróf maradék seregét szórta szét Øksnebjergnél.²¹⁹ Wullenwever megbukott, Lübeck már nem segítette a vele tartó dániai városokat, 1536 februárjában különbékét kötött III. Krisztiánnal, így áprilisban Malmö kapitulált, majd a kiéheztetett Koppenhága július 29-én. Ide a király augusztus 6-án vonult be, gyűlésbe hívva az országot október közepére.

A norvégiai változat

Frigyes haláláról értesülve Olav érsek is gyűlést hívott össze. A norvég országtanács a Bodból szeptember 4-én a dánnak írt levelében felidézte, hogy új király választására irányuló közös tanácskozásnál a korábbi szerződésekből eredőn mindkét tanácsot megilleti a szabad választás.²²⁰ Közölték, hogy ott lesznek az 1534 Szent Ivánjára meghirdetett közös gyűlésen, megírták azt is, a fejleményekről tájékoztatták Gusztáv királyt (e levelük másolatát²²¹ csatolták is), és teljhatalmú svéd képviselőknak a tanácskozásra küldésére biztatták, valamint, hogy a dán kérés ellenére – hogy a hűbérek kiosztásában ne történjék változás a gyűlésig – az ország régi szabadságaihoz tartják magukat (azaz a továbbiakban

²¹⁸ BISGAARD 2019, 371–372.

²¹⁹ Ekkor kapott halálos sebet Gusztáv király említett sógora, Johan von Hoya, valamint Gustav Trolle érsek.

²²⁰ „om enn ny herre och kongh att offwerwege trachthere raadslaagh och forhandle skwllendis, formellendis, dogh hwertt ryges raad effther samme kerlige forbwndtz indehold och lyellsse segh siitt frii koor och stemme forbehollendis” DN 8., nr. 718.

²²¹ DN 8., nr. 717.

maguk rendelkeznek a várakkal).²²² A végül útra kelők között az érseket ez alkalommal sem találni, a delegátusoknak Bergenben 1534. június 23-án kiállított utasítás egyebek között a norvégiai szabadságainak megőrzését írta elő, a norvégiai hűbérek, várak a norvég tanács kezében legyenek, a norvég korona minden jövedelme maradjon az országban stb. Az utasítás első pontja természetesen „keresztény király” választása²²³ volt, ám az, hogy e jelzõt miként értelmezte volna a dán országtanács katolikus, illetve evangélikus része, nem derülhetett ki, mivel amire a delegáció megérkezett, gyűlés helyett háború zajlott.

Olav érsek, a *religio catholica* szilárd híve, aligha gondolt a hol evangélikus, hol katolikus bukott király nevében hadakozó gróf mögött álló evangélikus Lübeckkel szövetkezni, vagy a szintén evangélikus, az oslói Mária-templomot is kifosztó herceggel, vagy az egyházat már államosított Gusztáv királlyal. Mindenki igyekezett Norvégiát megnyerni, egyelőre levelezéssel,²²⁴ Dániában hadakozva. 1535 tavaszára változott a helyzet, a Dániához és Svédországhoz egyaránt közelebb élő déli tanácsosok a herceg mellé álltak, az akershusi hűbért az említett rokonától, Mogenstól átvevõ Erik Gyldenstierne már hat hajóból álló²²⁵ norvég flottával ment Dániába a herceg segítségére – és a várat a déli tanácsurak beleegyezésével Vincens Lungéra bízta. Szeptemberben, győztesnek tekinthető helyzetében is, III. Krisztián Stockholmban egyeztetett Gusztáv királlyal, és egy kölcsön fejében zálogként neki ígérte

²²² Ekkor vették fel Claus és Eske Billét is a norvég országtanácsba – egyszerű módja azon igény érvényesítésének, hogy a várak norvég kézen legyenek (GUSTAFSSON 2000, 218–220; más a dán országtanáccsal való együttműködés szándékának a jelzését látta benne, lásd ALBRECHTSEN 1997, 329).

²²³ „til eyn Christen koning ock herres vprichtig retferdig trofast vtuellellssze” DN 16., nr. 566. Az utasítás összefoglalását lásd GUSTAFSSON 2000, 221.

²²⁴ GUSTAFSSON 2000, 241–244.

²²⁵ ALBRECHTSEN 1997, 333.

Båhust, Vikent, Akershust,²²⁶ azaz a norvég koronához tartozó területek elidegenítéséről tárgyalt a norvég országtanács nélkül. Olav érsek erről természetesen nem tudott, ám a hadihelyzet egyértelmű volt, így Trondheimből szeptember 8-án külön-külön megírta számos dán tanácstagnak, így az aarhusi püspök Ove Bildének is, hogy, bár az 1534-re tervezett megválasztása egy „keresztény király”-nak a háború miatt nem volt lehetséges, ő levelek és követek útján megegyezett a déli tanácsurakkal Krisztián herceg norvég királlyá választásában.²²⁷ Egyetlen címzett sem kapta meg a neki írt levelet, egy részüket utóbb Lunge iratai között találták meg.

Az újabb fordulatra sem kellett sokáig várni. Az érsek december 7-én megírta egy kanonoknak, egy szolgája két hete ért vissza Hollandból,²²⁸ magával hozva a császári felség Hispániában április 5-én írt levelét, amelyben az tudatta, hogy Dorottyát Frigyes palotagrófnak adta, és ezért segíteni fogja őt a királyságok megszerzésében, továbbá ettől is kapott egy augusztus 26-án írt levelet, másolatban küldi, „a Hanza-városok Danzig kivételével szövetkeztek ismét és egyek a palotagróffal, Albert herceggel és Krisztof gróffal”.²²⁹ Az érsek alkalmasint ezek alapján döntött a folyta-

²²⁶ GUSTAFSSON 2000, 239.

²²⁷ „wii sydenn mett breff och bud saa offuereins wordit besynderligen mett forde werduge fedre streng ritter oc gode mend Norges riiges raadt synden fiels, att wii mett thennom och thee mett oss haffue keeist kaarett och wd woldt (gud tiill loff oc ere oss och menige Norges riiges jndbygger tiill langsamligh welffardt bestand och gode) wdj the hellige treffoldigheds Naffnn, høgborne ffurste och mectigste herre hertug Christiernn etc. tiill Norges riiges och alles wor koning och herre” DN 16., nr. 579. A lényegükben egyező, eltérő fogalmazású levelek ez ügyben: nr. 578, 580–582, létezésükre GUSTAFSSON 2000, 362, 744. jegyzet hívta fel a figyelmem.

²²⁸ Tartomány Németalföldön, ma Hollandia része.

²²⁹ „at hans keiserlich mat. haffuer geffuit syn frende Frederico palsgrewen tiill Riin etc. Dorotheam syn systerdotter konunck Christierns elste dotter och will ther fore hielpe forbenemde syn

tásról. Az esemény menete vitatott, tény, hogy az országtanács egy karácsonyra Trondheimbe összehívott ülése alkalmával 1536. január 3-án Vincens Lungét meggyilkolták, a III. Krisztián norvég királlyá választása érdekében ténykedő tanácsurak, az említett Claus Bille és János oslói püspök az érsek foglyai lettek.²³⁰ Trøndelag községe január 7-én azt tudatta Bergen lakóival, hogy Trondheimbe érkezett karácsonykor Mogens hamari, és János oslói püspök, Vincens Lunge, Claus Bille, a norvég országtanács déli részének tagjai („*Norriiges riiges raaedt søndennffiellds*”), azt akarva, hogy az érsek vigye végbe Krisztián herceg norvégiai királyságát, akit ők az érsek, az északi tanácsosok és Norvégia lakosai megkérdezése nélkül választottak meg, Norvégia írott törvénye és az ország régi jó szokásai ellenére.²³¹ A déli tanácsurak azt is akarták, folytatták a levélírók, hogy az érsek járuljon hozzá

frende till the Riige szom høgborne fiirste konunch Christiern haffde etc. ffinaliter talis est sensus, Aff palsgreuens breff sende wij eder veram copiam ... att alle Henszesteder vndentagen Dansken wore paa ny forbunden och giorde alle eitt mett palsgrewen Hertuc Albrect och grewe Cristoffer” DN 12., nr. 561.

²³⁰ Az ülés eredményeként parasztlakók törtek be Lunge szállására és megölték őt (GUSTAFSSON 2000, 245), vagy a III. Krisztián kívánságait előterjesztő említett déli tanácsstagokat az érsek azzal vádolta meg, hogy interregnum idején törvénytelenül pártoskodnak, és elrendelte letartóztatásukat, Lungét a fogságában ölték meg (ALBRECHTSEN 1997, 333), mások szerint csak Bille érkezett III. Krisztiántól, a január 3-i tanácskozáson polgárok és parasztlakók is részt vettek, az érsek csalárdíszsággal vádolta meg a dán születésű világi déli tanácsurakat, voltak, akik halálbüntetést követeltek, az érsek emberei Lunge szálláshelyére mentek és megölték őt, a másik kettő az érsek foglya lett (RIAN–MARDAL, további irodalommal).

²³¹ „først att hanss nade wille fulldbørde oc samptycke høigborne første hertug Cristiern till Norriiges konning att bliffue som the tillfornne vndøde oc vtuongne hagde koret oc keest till Norriiges konning, her erchebispenn oc menige Norriiges riiges raaedt her nordennffiellds tesliigeste menige Norriiges indbyggere wattspurde, som er emoedt all Norriiges schreffne laug, oc gode landsens gamble sedwennie” DN 6., nr. 726.

országos adó kivetéséhez Krisztián javára, ezüstben, így ők maguk összegyűltek, és az érsekhez fordultak tanácsért, mitévők legyenek, aki azt a választ adta, hogy ő mindig a község és Norvégia lakói javát akarta stb. Lassan haladva a szövegben az írók csak elértek addig, hogy alázatosan megkérték az érseket, ne tenne királlyá olyat az országban, akit nem az országtanács és Norvégia lakói egyetértésével választottak meg a törvényben előírt helyen, se olyat, aki ily hirtelen terhelné Norvégia községét adóval.²³² Ezt követően a tanácstagokkal és a trondheimi polgárokkal közösen arra jutottak – folytatták –, hogy a két püspök és Bille vettessék fogságba, másokat, így Vincens Lungét, büntessenek meg, ahol érik őket, ami azonnal meg is történt Lungével.²³³

Az ismét Akershusben székelő Erik Gyldenstjerne február 4-én megírta III. Krisztiánnak, hogy az érsek agyonverette Lungét, és fogságba vettette az említett tanácstagokat, embereket küldött délre a községet a palotagróf hűségére vonni, biztosítva őket, hogy az nagy haderóval személyesen jön az országba stb. Ő ugyan mindent megtesz, de a helyzet nem kedvező, a király gondolkodnék el négy zászlóalj gyalogos ide küldésén az első adandó alkalommal, a svéd királlyal pedig tárgyalatná meg, hogy az törjön be az északi területre és károsítsa az érseket.²³⁴

²³² „ydmygeligenn begierenndes att hanss nade icke wille fuldborde thenn till Noriiges konning att bliffue som icke er endrecteliigenn korett aff Noriiges riiges raaedt, oc samptycht aff menige Noriiges indbyggere paa then steedt som laugenn wdwiiszer, oc ey heller then som saa hastelliigen wille tuinge Noriiges allmuge mett schatt” Uo.

²³³ „Bleffue wij tha offuer eens mett hanss nade laugmanden raadtmenenne oc menige Trondhiems borgere offueruerende, samptyckende oc fuldborende, att werduge fedre, biscop Mogens till Hamer, bisp Hanss till Osloe oc her Claus Biillde ... schulle ... tagis till fange men her Wincents Lunge, prouestenn y Osloe ... schulle straffis huor mandt thennom kunde offuerkomme, som oc strax skeede mett her Wincents...” Uo.

²³⁴ „met alle første ath opskicke hiidt iij fenicke knechte... Tesligeste ath Ethers Nadhe wille ladhe forhandle huss koningh aff Suerigh ath hans Nadhe wille indfalde i Nordhe landt ther ath giøre same

A januári leszámolás után Olav érsek küldött ugyan katonaságot Oslo és Bergen felé, ám ezeknek esélyük sem volt e várak elfoglalására. A palotagróf sem jött, Lübeck, láttuk, békét kötött III. Krisztiánnal, a császárnak az új francia háborúval (is) kellett foglalkoznia, Malmö kapitulált, így az érsek elengedte foglyait, és közölte, hajlandó elismerni Krisztiánt urául, amnesztiáért cserébe. Elkésett. A király hamarosan bevonult Koppenhágába, letartóztatva a lundi érseket és a püspököket megtörte a dán országtanács hatalmát is, majd annak maradék, világi részével megegyezett uralma kereteiről 1536. október 30-án a *håndfæstningben*.

A Norvégia-paragrafus

„És mivelhogy Norvégia most úgy megcsappant hatalomban is, gazdagságban is, és Norvégia lakói nem képesek egyedül maguk eltartani egy urat és királyt, és ugyane királyság mégis arra szövetkezett, hogy Dánia koronájánál marad örök időkre, és Norvégia tanácsának többsége, különösen Olav érsek, aki most a legfőbb ott az országban, most rövid idő alatt kétszer Norvégia tanácsa legnagyobb részével együtt elpártolt Dániától saját kötelezettségük ellenére, akkor mi ezért megígértük és megmondtuk Dánia tanácsának és nemességének, hogy, amennyiben a mindenható Isten úgy szánta, hogy mi ugyane Norvégiát vagy valamely részét, várát, landját vagy sysléjét, amely hozzá tartozik, hatalmunkba tudnánk keríteni vagy az az uralmunk alá jutna, akkor annak ezután Dánia koronája alatt kell lennie és maradnia, épp úgy, mint más landok, Jylland, Fyn, Sjælland vagy Skåne vannak, és ezután

Erchebiscop hues skadhe och affbreck han kwnde” DN 16., nr. 584. A zászlóalj ekkori méretét nem ismerem, alkalmasint ötszáz fős lehetett, Gyldenstierna ugyanis 14-én azt írta a királynak, kétezer emberrel most télen épp annyit végezhet, mint négyezerrel nyáron („vill ieg nw thend swnd vintherenn er bestille oc beskaffe saa megett met ijm folch som ther skall beskickes met iijm om sommerdagen” DN 16., nr. 585., mindkét levelet említi GUSTAFSSON 2000, 245–246).

nem lesz magának való királyság, nem is nevezik annak, hanem Dánia egy tagja és Dánia koronája alatt, örök időre.”²³⁵

„És”

Amint erre Gustafsson figyelmeztetett,²³⁶ a *håndfæstning* szövege nem paragrafusokra tagolt, hanem folyamatos, azaz már csak az „És” miatt is szükséges az előző mondatra (ha úgy tetszik, a második paragrafusra) figyelni. Ebben a választott király arra kötelezte magát, hogy minden erejével gyarapítja Dániát, ha pedig a Mindenható úgy adta, hogy Dánia lakói segítségével bárhogyan új földet szerez, az Dániához tartoznék és Dánia koronája alatt maradna.²³⁷ Ezután folytatódik a szöveg a fentebb idézettek szerint:

²³⁵ „Och efftherthij att Norgis riige nw saa forringget er bode aff magtt och formwæ, och Norgis riigis jndbiggere jcke aldene formwæ att vnderholde thennom ænn herre och konnyng, och samme riige er dog forbundet att bliffue hoes Danmarcks krone till ewiig tiidt, och fleste parthenn aff Norgis riigis raadt, besønnerligenn erchebiscop Oluff, som nw er thet störste hoffuett ther vdj riiget, nw vdj ænn kortte tiidtt er twendne gange mett meste partenn aff Norgis riigis raadt falldne frann Danmarcks riige emodt theres egene forplictellsze, tha haffue vij therefore loffuett oeh tilsagdt Danmarcks riigis raadt och aadell, att thersom gudt aldmegtiste thet saa forsiett haffuer, att vij samme Norgis riige eller nogre the ledmode, slotte, lande eller sysszell, som ther tiill hörer, kunde bekrefftige eller bekomme vnder vortt hörszom, tha skall thet heer effther weere och bliffwe vnder Danmarcks krone, liige som eth aff the andre lande, Jutland, Fyenn, Sielandt eller Skonæ eere, och her effther jcke weere eller hede jngtet koninge riige for seg, menn eth ledemodt aff Danmarcks riige och vnder Danmarcks krone till ewiige tiidt.” WEGENER 1856–1858, 81–82, a kiadásban szövegkritikai jegyzetekkel és mellékjelekkel.

²³⁶ GUSTAFSSON 2000, 250.

²³⁷ „Ther nesth ville och skulle wij weere forplictuge Danmarcks riige att formere, frofordre och forhøige aff vore yttherste magkt och formwge, och om gud aldmegtiste thet saa haffuer forszeett att vij ytthermere lanndt heer effther mett Danmarcks riigis jndbiggeres hielp och trösth wyndhe kunde met rettergang, bekreffthe mett

és Norvégia is, amennyit megszerzünk belőle, a dán korona alá kerül. Gustafsson szerint e szövegrészben az oklevél kiállítóit, azaz Dánia urait – a királyt és az országtanácsot, valamint, kisebb mértékben, a korszaknak nevet adó nemességet – nem Norvégia foglalkoztatta, hanem az egymás közötti erőviszonyok tisztázása.²³⁸ Értelmezését a folytatás ismételten támogatja, abban ugyanis ismét a tanácsról van szó: először, ha ebből valami küzdelem támad, a dán országtanács és Dánia lakossága köteles megsegíteni a királyt,²³⁹ és a következő, „Hasonlóképpen”-nel kezdődő részben („4. §.”) is: a király szeretni fogja az országtanácsot és a nemességet, és velük irányítani Dániát, a koronahűbéreket az országtanács tagjai kapják stb.²⁴⁰ Sőt, még ennek folytatása is a dán országtanácsot érinti: a király külföldit nem akar felvenni a tanácsba, sem ellátni hűbértokkkal, hanem ez a dán országtanács tanácsával és egyetértésével történik.²⁴¹

Annak hangsúlyozása, hogy minden, amit dán segítséggel szerez meg, a Dán Királysághoz tartozik és a dán korona alatt marad,

swerdt eller anderledis bekomme, tha schulle the hööra tiill Danmarcks riige och weere och bliffue wnder Danmarcks krone.” WEGENER 1856–1858, 81; „Ther nesth”: előtte – és először – a királynak az istenfélelemre és a hit védelmezésére vonatkozó kötelezettsége áll.)

²³⁸ A tanács igyekezetét, hogy Frigyes halála után a korona autoritását korlátlanul gyakorolja, az okok között említette LADEWIG PETERSEN 1976, 394. is. (E tanulmány máig meghatározó értelmezése a Norvégia-paragrafusnak.)

²³⁹ „dog hues feigde ther aff kand komme, schulle Dan[marcks]. riigis raadt och jndbiggere wære plictuge mett oss troligenn att hielppe vddraghe.” WEGENER 1856–1858, 81.

²⁴⁰ „Sammeledis ville vij och skulle elske oeh framdrage Dan[marcks]. riigis raadt och aadell och mett thennom styræ oeh regere Danmarcks riige oeh besorge Dan[marcks]. riigis randt mett kronens leenn...” UO.

²⁴¹ „Sameledis ville vij och jngenn vdlendiske mendt tage vdj Dan[marcks]. riigis raadt eller forlenæ mett Danmarcks kronens slotte eller leenn, wdenn thet skeer mett menige Danmarcks riigis raads raadt, willæ, fuldbyrdtt oeh sampticke.” UO.

különösen természetes annak tudatában, hogy III. Krisztián egy oldenburgi dinasztia tagja, egy slesvig–holsteini herceg és egy brandenburgi hercegekisasszony szükségképp német anyanyelvű fia, maga is egyebek között oldenburgi gróf és slesvig–holsteini herceg – bármely új szerzeményét tehát, így Norvégiát is, nem valamelyik ebbéli minőségében birtokolhatja majd (amint Gustafsson ezt is hangsúlyozta). Ezzel némileg párhuzamos helyzet idézhető a 17. század elejéről: IV. Krisztián csak azt követően tudta rávenni a dán országtanácsot a svéd hadüzenetre (kalmari háború), hogy közölte velük: ha kell, holsteini herceggént üzen hadat IX. Károly svéd királynak, de akkor semmit nem látnak a nyereségből.

„Norvégia most úgy megcsappant hatalomban is, gazdaságban is”

Vitathatatlan, amint erről volt szó, 1520 körül kb. negyedmillióan, ha lakhatták az országot. (A korabeli Magyar–Horvát Királyság lélekszáma 3 300 000-re becsült.) Ladewig Petersen arra is felhívta a figyelmet, hogy eltérően a *håndfæstningek* cikkelyeire jellemző célratörő, normatív fogalmazástól, e szöveg egy része egy oklevél *narratiójára*, majd *dispositióára* emlékeztet.²⁴²

„ugyane királyság mégis arra szövetkezett, hogy Dánia koronájánál marad örök időkre”

Alapvetően az 1450. évi bergeni egyezés nyilvánvaló elferdítése, abban, láttuk, a felek a két ország örökké tartó együttélését erősítették meg, nem Norvégiának a dán korona iránti elkötelezettségét.²⁴³

²⁴² LADEWIG PETERSEN 1976, 396.

²⁴³ LADEWIG PETERSEN 1976, 397. figyelmeztetett a szövelezésre: a *szövetkezett* (a „samme riige er dog forbundet att bliffue hoes Danmarcks krone” állítmánya, förbinde sig) kölcsönösséget sugall, a *kötelezte magához a förplige sig* egy alakja lett volna, ám az értelem mégis az, hogy a norvég tanács magára vett bizonyos jogi kötelezettségeket.

„Norvégia tanácsának többsége, különösen Olav érsek, aki most a legfőbb ott a királyságban, most rövid idő alatt kétszer Norvégia tanácsa nagyobb részével együtt elpártolt Dániától saját kötelezettségük ellenére”

Ez az állítás sem igaz így, a norvég országtanács ellenségnek mutatásával alkalmasint ez is a megszüntetésének szándékához igazított. Az első alkalommal, 1531 novemberében, II. Krisztiánt csak a tanács egy része köszöntötte a királyaként. A második alkalommal, 1536 januárjában, Olav érsek a tanács egyik felét, a *hegyektől Délre fekvő Norvégiát* megjelenítőt – és III. Krisztián uralmát 1535 tavaszán éppenséggel már elismerőt – egyszerűen fogságba vetette.

„amennyiben a mindenható Isten úgy szánta, hogy mi ugyane Norvégiát vagy valamely részét, várát, landját vagy sysléjét, amely hozzá tartozik, hatalmunkba tudnánk keríteni”

A *landról* alább lesz szó, az, hogy III. Krisztián és a dán országtanács Norvégia miatt háborúval számolt, teljesen természetes, kevés alapjuk lehetett ugyanis megbízni Olav érsek új hűségében, ha a császár által támogatott Frigyes tényleg sereget küld Norvégiába. Erre utal a szöveg említett folytatása is: „ha ebből küzdelem eredhet, Dánia országtanácsa és lakói kötelesek legyenek hűségesen velünk kivonulni segíteni”. Szokás felhívni a figyelmet a „valamely rész” kifejezésre is, azaz Norvégia megosztása is lehetséges? Gusztávval? Frigyes palotagróffal?

Ha tudták volna, hogy az érsek semmi segítséget nem fog kapni, a király akkor is aligha kerülte volna el a háborút: a hercegségekben, majd a Dán Királyságban, ha kellett, gyors erőszakkal is tette győztessé a reformációt – meghagyott volna egy megingathatatlanul katolikus érseket a nehezen hozzáférhető Norvégiában, különösen *nordenfjells*?

„Dánia koronája alatt kell lennie és maradnia, épp úgy, mint más landok, Jylland, Fyn, Sjælland vagy Skåne vannak”

Az, hogy a dán korona tágabb kifejezés, mint Dánia, nyilvánvaló. A *landok* Dánia nem csupán jogi,²⁴⁴ hanem politikai, adminisztratív egységei is, amelyek hol a tanácsuraik, hol a nemességük által megtestesítve még az újkor hajnalán is cselekedtek önállóan. Ennek egy példája Jylland szövetezése Slesvig–Holsteinnel és Lübeckkel 1523 elején II. Krisztián dániai megbuktatására, és, láthattuk, ismételten külön döntöttek a polgárháborúban is, például 1534 végére két Dániát alkotva, amelyek között határként húzódott a Lille Bælt.

„és ezután nem lesz magának való királyság, nem is nevezik annak, hanem Dánia tagja, és Dánia koronája alatt”

Különösen 1814 után sokat foglalkoztak azzal, mennyire vált alárendeltté a Norvég Királyság.²⁴⁵ Az, hogy nem lett magának való királyság („*koninge riige for seg*”), annyiban kétségtelenül érthető, hogy egy államkonglomerátum tagja. Kétségtelen az is, hogy arisztokráciájának a krémje, az országtanács többé nem ülésezett, ez biztosította azt is, hogy külön norvég királyválasztásra ne kerülhessen sor. Alappal jegyezhető meg ugyanakkor, hogy a norvég országtanács jó ideje amúgy is elvétve ült össze, többnyire csak két félként létezett, e felek nem ritkán egymással is szemben álltak. Azt azonban, hogy Norvégia királyai is, a dániai uralkodók soha nem hagyták el intitulációjukból.²⁴⁶

²⁴⁴ Magyarul az egyes részek külön jogszolgáltatásáról, majd ennek átmeneti megszüntetéséről II. Krisztián uralma vége felé lásd NAGY 2023b, 40.

²⁴⁵ Az elgondolások egy áttekintését lásd RIAN 1997, 16–18.

²⁴⁶ Néhány példa: „Maria, von Gods gnaden kuniginnen douagieren van Hungern und Behemen tor eyner syden und ... Christian, gekaren konige to Dennemarcken, Norwegen, hertogen to Sleswig, Holsten

Arra a kérdésre, miért jutott III. Krisztián és a dán országtanács erre az egyezsége, a válaszok hangsúlyos eleme az uralkodó és a tanács megszokott hatalmi küzdelme mellett a félelem. A király is, az országtanács is biztosítani akarta a két ország egységét, márpedig ezt az egységet a szövetezés idején még fenyegetni látszott Frigyes palotagróf, vagy akár Gusztáv király, és élt még II. Krisztián is, noha egy várba zárta, de a három királyság utolsó törvényesen hatalomra került és megkoronázott királyaként. III. Krisztián rendelt is ősszel és kora tavasszal katonaságot a hegyeken túli Norvégiába, az meg is bírságot, ki is fosztotta, akit, amit elért. Hadakoznia nem kellett: Olav érsek a segítség minden reményétől megfosztottan 1537. április 1-jén hajóra szállva Trondheimből Németalföldre távozott, ott is halt meg egy éven belül. A négy norvégiai püspök közül a hamari és a stavangeri foglyok lettek, akár dániai társaik 1536 augusztusában, fogságban is haltak meg, akár a választott roskildei. A bergeni szék üresedésben volt 1535 óta, az oslói püspök, az említett János (Hans Rev) is elvesztette hivatalát (az üresen is maradt), ám pár évvel később III. Krisztián megtette őt az első oslo–hamari szuperintendenssé. (Természetesen Izlandon sem hagyott meg katolikus püspököt²⁴⁷ a király.)

und Stormarn etc.” – a brüsszeli szerződés (1537. május 3.) felei, LAURSEN 1907, 203.

„Wir Fridrich der ander, von Gottes gnaden zu Dennemarck, Norwegen, der Wenden und Gotten könnig, herzog zu Schleswyg, Holstein, Stormarn und der Dietmarschen, graff tu Oldenburg und Delmenhorst...” – II. Frigyes egy Koppenhágában, 1559. augusztus 29-én kelt oklevelében, LAURSEN 1907, 607.

„zwischen den ... herrn Fridrichen dem andern zu Dennemarck, Norwegen, der Wenden und Gotten könig... und ... herrn Johansen zu Schweden” – Az északi hétéves háborút lezáró stettini békeegyezményben (1570. december 13.), LAURSEN 1912, 234.

²⁴⁷ Az utolsó skálholti, Ögmundur Pálsson fogságban halt meg, Hólar utolsó püspökét, az Izlandra először könyvnyomdát vivő Jón Arasont pedig utóbb a király *békétlennek* nyilvánította, végül megölték.

Epilógus helyett

Az új norvégiai világ egy jellemzője számomra IV. Krisztián („*Wi Christian den fierde, met Guds naade, Danmarckis, Norgis, Vendis oc Gottis konning...*”) Koppenhágában, 1604. december 4-én Norvégia számára kiadott törvénykönyve.²⁴⁸ Ez továbbra is királyválasztásról rendelkezett („*Om konningens vduelgelse*”, 1:X), mégpedig, amint ismert,²⁴⁹ igen tanulságosan. Kimondta ugyanis, hogy Dániának és Norvégiának („*offuer Danmarckis oc Norgis riger*”, azaz Norvégia továbbra is *rige*, nem *land*) mindig egyazon ura és királya lesz, azon egyesülés szerint, amely az országok között Margit, aztán Krisztián idején történt.²⁵⁰ A két ország közötti viszony jogalapjaként tehát szóba sem került az 1536. évi szöveg: Margit ideje az unió(k) kialakításának korára utal, a Krisztiáné nyilvánvalóan az 1450. évi, bergeni egyezsége. Az, hogy az az azonos király, akit a Dán Királyság országtanácsa, nemessége és rendjei megválasztanak Dániának,²⁵¹ 1536 ősze óta magától értődő.

Amint az idézetek is mutatják, Norvégia e törvénykönyve dán nyelvű. Kiadásának a király számos okát adta, a legfontosabbnak azt tartotta, hogy a néhány évszázada használatban volt „régí norvég nyelven”, amelyen a törvények íródtak, már csak igen kevesen tudnak Norvégiában.²⁵² A régi törvények, amelyekre Krisztián

²⁴⁸ Den Norske Lovbog offuerseet corrigerit oc forbedrit. ANNO M. DC. IIII.

²⁴⁹ Például LADEWIG PETERSEN 1973, 416.

²⁵⁰ „effter den forening som rigerne vdi drotning Margretis tid, oc siden i konning Christians den førstis tid, imellem giort er” *Norske Lovbog*, 22.

²⁵¹ „huilcken herre oc første, Danmarckis rigis raad, adel, oc stender, kore til Danmarckis rigis konning, den skal oc vere konning vdi Norge” Uo.

²⁵² „Men den fornemste aarsag til all vricthighed vdi de norske lowbøger, befinde wi (effter flittig randsagning oc god betenckelse) denne at vere: at det gamle norske sprog, som for nogle hundrit aar haffuer verit brugelig, paa huilcken oc lowen aff første er skreffuen, det er

utalt, döntően Magnus Håkonsson (avagy VI. Magnus) 1274-től hatályos *Landslovjának* elemei, a királyságban akkoriban már századok óta használatos *norrønt* nyelven keltek. Nyomatott kiadásuk nem volt, sok kéziratban léteztek,²⁵³ a másolási hibák miatt is nehezzé vált a jogalkalmazás. Annak, hogy 1604-ben IV. Krisztián dánul adott törvénykönyvet Norvégiának, az okai közé tartozott, hogy a kései középkorban, a korai újkorban egyre többen érkeztek Dániából Norvégiába, de oka volt az írásbeliség norvégiai visszaszorulása is, a beszélt nyelv változása, az adminisztráció mindinkább dán nyelvűvé válása.

A mindennapi élet által is erősített norvégiai dánnyelvűség azonban nem dán törvényeket jelentett, Norvégia továbbra is a saját törvényei szerint élt. IV. Krisztián *Norske lovja* ugyanis lényegében az említett, utóbb Törvényjavítónak (*Lagabøter*) elnevezett Magnus király *Landslovjának* dán fordítása.²⁵⁴ E *Landslov* tette jogilag egységessé a középkori Norvég Királyságot, a törvénygyűjtemény legszebb, 14. századi kézírata a koppenhágai Királyi Könyvtárban őrzött *Codex Hardenbergianus*.²⁵⁵ Nevét egy 16. századi birtokosáról, Helvig Hardenbergről²⁵⁶ kapta, aki 1558-ben ment feleségül a norvégiai humanizmus korábbi (bergeni avagy vestlandi) ága kiemelkedő alakja, Absalon Pederssøn Beyer Norvégia-történetének feltételezett inspirátorához, a bergeni hírbért a néhai érsek, Erik Valkendorf egy unokaöccsétől átvevő és 1560–1568 között tartó, említett Erik Rosenkrantzhoz. A legjelentősebb középkori norvégiai törvénykönyv legszebb kéziratát meg-

gantske faa folck vdi Norge (laugmendene vndertagen) beuist.” *Norske Lovbog*, 3–4.

²⁵³ 1350 körül minden 1150 norvégiai lakosra jutott belőle egy kézirati példány, lásd SUNDE.

²⁵⁴ Az ismert tény egy említését lásd RIAN 1997, 26, a fejezetek sorrendje is azonos.

²⁵⁵ Lásd róla DRECHSLER 2024.

²⁵⁶ 1540–1599 között élt, a dán országtanács-tag Jacob Hardenberg és Sophie Lykke lánya.

őrző dán arisztokrata házaspár sírköve Bergen erődjének Rosenkrantz-tornyában²⁵⁷ látható.

Norvégia 1536 utáni kora újkori történelme másik írás tárgya. Még ha demokráciák múltjával ismerkedni idegen is a mai Magyarországtól, a norvég államiság változásai, a királyi udvar, egyetem és nyomda nélküli ország betagolódása a Koppenhága-központú államkonglomerátumba viszonyításul is szolgálhat annak, aki azzal ismerkedik, mit jelenthetett a korabeli, királyi udvar és egyetem nélküli Magyar–Horvát Királyság számára a születő, Bécs-központú államkonglomerátum, a Habsburg Monarchia részévé válni.

BIBLIOGRÁFIA

Források

DD

Diplomatarium Danicum. Kilder til Danmarks historie på originalprog og i oversættelse. Internet: tekstnet.dk/books/dipdan/ (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

DF

Diplomatarium Fennicum. Internet: df.narc.fi (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

DN

Diplomatarium Norvegicum I–XXII. Internet: www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

²⁵⁷ Eriknél volt ugyanis 1560–1568 között a bergeni várhűbér, a pár ott is élt. Egy képe: Gravsten: Erik Ottosen Rosenkrantz og Helvig Jakobsdatter Hardenberg - Ligsten på Bergenhus.: Skeel, Schaffalitzky og Ahlefeldt (finnholbek.dk)

Forráskiadványok

KOLDERUP-ROSENVINGE 1824

Janus Lauritz Andreas KOLDERUP-ROSENVINGE: *Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme...* Kjøbenhavn, Gyldendal, 1824.

KOVACHICH 1805

Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke... Erster Band zusammen getragen ... von Martin Georg KOVACHICH. Ofen, in der Uni[versitäts] Buchdr[uckerei], 1805.

LAURSEN 1907

Laurs LAURSEN: *Danmarks–Norges traktater 1523–1750...* I. *1523–1560*. København, Gad, 1907.

LAURSEN 1912

Laurs LAURSEN: *Danmarks–Norges traktater 1523–1750...* II. *1561–1588*. København, Gad, 1912.

Norske Lovbog

Den Norske Lovbog offuerseet corrigerit oc forbedrit. Kiøbenhaffn, hos Heinrich Waldkirch, Anno M. DC. IIII.

WEGENER 1856–1858

Caspar Frederik WEGENER: *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andra lignende acter. Af Geheimarchivets beretninger.* Kjöbenhavn, Muhle, 1856–1858.

ZIEGLERIUS 1532

Jacobus ZIEGLERIUS: *Quae Intus Continentur Syria, Palestina, Arabia, Aegyptus, Schondia, Holmiae, Regionum Superiorum.* Strassburg, apud Opilionem, 1532.

Felhasznált irodalom

ALBRECHTSEN 1997

Esben ALBRECHTSEN: *Danmark-Norge 1380–1814. Fællesskabet bliver til. I. 1380–1536*. København–Oslo, Universitetsforlaget, 1997.

BENEDICTOW

Ole Jørgen BENEDICTOW: Henrik Krummedike. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Henrik_Krummedike (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

BISGAARD 2019

Lars BISGAARD: *Cristian 2. En biografi*. København, Gad, 2019.

BJØRKVIK

Halvard BJØRKVIK: Alv Knutsson. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Alv_Knutsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

CEDERHOLM 2007

Mathias CEDERHOLM: *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Doktorsavhandling (monografi), Historia. Lund, Department of History, Lund University, 2007.

DRECHSLER 2024

Stefan DRECHSLER: Codex Hardenbergianus. A Prachthandschrift from Medieval Norway. In: *Old Norse Law Books from a Material Perspective*. Ed. Jóhanna Katrín FRÍÐRIKSDÓTTIR–Lukas RÖSLI. Oslo, National Library of Norway, 2024, 112–158.

DYBDAHL–MARDAL–OPSAHL

Audun DYBDAHL–Magnus A. MARDAL–Erik OPSAHL: Erik Valkendorf. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Erik_Valkendorf (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

GEEVERS 2018

Lisbeth GEEVERS: The Danish Habsburgs. Hans, Dorothea and Christina of Denmark as part of the Habsburg dynasty. In: *Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson*. Red. Erik BODENSTEN–Kajsa BRILKMAN–David Larsson HEIDENBLAD–Hanne SANDERS. Lund, Lunds Universitet, 2018, 273–286.

GUSTAFSSON 2000

Harald GUSTAFSSON: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och indentiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm, Atlantis, 2000.

GUSTAFSSON 2014

Harald GUSTAFSSON: Norge från stark unionspartner till underlydande rike. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 27/2. 2014, 43–54.

HYBEL–POULSEN 2007

Nils HYBEL–Bjørn POULSEN: *The Danish Resources c. 1000–1500. Growth and Recession*. Leiden–Boston, Brill, 2007.

IMSEN 2018

Steinar IMSEN: Det var en gang et norgesvelde. Tanker om en samfunnsdannelse som ikke lenger er. In: *Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson*. Red. Erik BODENSTEN–Kajsa BRILKMAN–David Larsson HEIDENBLAD–Hanne SANDERS. Lund, Lunds Universitet, 2018, 31–43.

KÉPES 2019

KÉPES György: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1848-ig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019.

LADEWIG PETERSEN 1973

Erling LADEWIG PETERSEN: Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. *Historisk tidskrift* 12. Række, VI Bind, Hæfte 3–4 (1973), 393–464.

LARSSON 2005

Lars-Olof LARSSON: *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm, Prisma, 2005.

LARSSON 2006

Lars-Olof LARSSON: *Kalmarunionens tid*. Stockholm, Prisma, 2006².

MARDAL

Magnus A[rne] MARDAL: Henrik Krummedike. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Henrik_Krummedike (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

MARDAL–OPSAHL

Magnus A[rne] MARDAL–Erik OPSAHL: Hartvig Krummedike. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Hartvig_Krummedike (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

MYKLAND 1997

Knut MYKLAND: Förord II. In: Esben ALBRECHTSEN: *Danmark-Norge 1380–1814. Fællesskabet bliver til*. I. 1380–1536. København–Oslo, Universitetsforlaget, 1997, 7–15.

NAGY 2009

NAGY Gábor: A Svéd Királyság az első Biblia-fordítások korában. *Egyháztörténeti Szemle* 10/2. 2009, 45–76.

NAGY 2011

NAGY Gábor: Vikingek, Weibullok, Werbóczyk. A stockholmi vérfürdő emlékezetéről. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 16/2. 2011, 179–209.

NAGY 2012a

NAGY Gábor: *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2012.

NAGY 2012b

NAGY Gábor: Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban. *Egyháztörténeti Szemle* 13/4. 2012, 5–38.

NAGY 2014

NAGY Gábor: Egy modern demokrácia gyermekkorából. (Három szöveg a Bjälbo-nemzetség uralmának idejéből). In: *Falak és választóvonalak a történelemben. A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012. november 29–30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BUHÁLY Attila–RESZLER Gábor–SZOBOSZLAY György. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete, 2014, 99–108.

NAGY 2019

NAGY Gábor: „Actum erat tunc temporis sine dubio de re Danica...” Az 1563–1660 közötti dán–svéd háborúkról. In: *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*. Szerk. NAGY Gábor–VISKOLCZ Noémi. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019, 96–119.

NAGY 2022

NAGY Gábor: A skandináv országok hadszervezete és hadseregei (1495–1524) In: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában.* Szerk. B. SZABÓ János–FODOR Pál. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022, 327–354.

NAGY 2023a

NAGY Gábor: Instauratio reipublicae collapsae. Dánia 1536 őszen. *Gesta* 21. 2023, 46–60.

NAGY 2023b

NAGY Gábor: A középkori Svéd Királyság egy törvénykönyvéről (Magnus Erikssons Landslag). *Jogtörténeti Szemle* 21/3. 2023, 40–47.

NJÅSTAD

Magne NJÅSTAD: Herlaug Huvudfat. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Herlaug_Huvudfat (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

NJÅSTAD

Magne NJÅSTAD: Lasse Skjold. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Lasse_Skjold (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

NJÅSTAD

Magne NJÅSTAD: Olav Galle. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Olav_Galle (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

NJÅSTAD–MARDAL–OPSAHL

Magne NJÅSTAD–Magnus A[rne] MARDAL–Erik OPSAHL: Knut Alvsson. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Knut_Alvsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

OLESEN 2003

Jens E. OLESEN: Inter-Scandinavian relations. In: *The Cambridge History of Scandinavia. I. Prehistory to 1520*. Ed. Knut HELLE. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 710–770.

OPSAHL

Erik OPSAHL: Sigurd Jonsson. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Sigurd_Jonsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

OPSAHL 1998

Erik OPSAHL: Hr. Jon Marteinsson til Sørum – en svenske med suksess i Norge. En aristokrats politiske og sosiale vilkår i Norge rundt år 1400. In: *Middelalderen på Romerike*. Red. Jan E. HORGEN–Lene SKOVHOLT–Kari WESTBYE. Skedsmo, Romerike historielag, 1998 (Romerike historielags årbok, XIX), 191–214.

PALUDAN-MÜLLER 1874

Caspar PALUDAN-MÜLLER: *De Første konger af den Oldenborgske slægt. Omrids og Tanker til Forstaaelse af Danmarks Historie i Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid*. København, Reitzel, 1874.

RIAN

Øystein RIAN: Olav Engelbrektsson. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Olav_Engelbrektsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

RIAN 1997

Øystein RIAN: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. København–Oslo, Universitetsforlaget, 1997.

RIAN–MARDAL

Øystein RIAN–Magnus A[rne] MARDAL: Vincens Lunge. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Vincens_Lunge (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

SANDBERG

Per-Øivind SANDBERG: Erik Sæmundsson. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Erik_Sæmundsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

SANDBERG

Per-Øivind SANDBERG: Odd Alvsson. In: *Norsk biografisk leksikon*. Internet: nbl.snl.no/Odd_Alvsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

SCHÜCK 2003

Herman SCHÜCK: The Political System. In: *The Cambridge History of Scandinavia*. I. *Prehistory to 1520*. Ed. Knut HELLE. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 679–709.

SKOVHOLT 1998

Lene Skovholt: Drapet på Lasse Skjold – fut och bondeplager. In: *Middelalderen på Romerike*. Red. Jan E. HØRGEN–Lene SKOVHOLT–Kari WESTBYE. Skedsmo, Romerike historielag, 1998 (Romerike historielags årbok, XIX), 185–190.

STOBÆUS 2018

Per STOBÆUS: „Gud naade oss alle Danske, Svenske och Norske”. Om nordisk identitet i senmedeltidens och 1500-talets Norden. In: *Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson*. Red. Erik BODENSTEN–Kajsa BRILKMAN–David Larsson HEIDENBLAD–Hanne SANDERS. Lund, Lunds Universitet, 2018, 189–200.

SUNDE

Jørn Øyrehagen SUNDE: Magnus Lagabøters landslov. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Magnus_Lagabøters_landslov (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

SUPPHELLEN

Steinar SUPPHELLEN: Anders Mus. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Anders_Mus (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

ULSET 1997

Tor ULSET: Innledning. In: *Aslak Bolts jordebok*. Ugitt ved Jon Gunnar JØRGENSEN. Oslo, Riksarkivet, 1997, IX–XXXV.

VENGE

Mikael VENGE: Erik Valkendorf. In: *Dansk Biografisk Leksikon*. Internet: biografiskeleksikon.lex.dk/Erik_Valkendorf (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

VIKEN–OPSAHL

Øystein Lydik Idsø VIKEN–Erik OPSAHL: Alv Knutsson. In: *Store norske leksikon*. Internet: snl.no/Alv_Knutsson (Utolsó hozzáférés: 2024. október 8.)

YLIKANGAS 2016

Heikki YLIKANGAS: The crown and the aristocracy in co-operation in Denmark and Sweden (the 'aristocratic regime'). In: *The Cambridge History of Scandinavia*. II. 1527–1870. Red. E. I. KOURI–Jens E. OLESEN. Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 101–132.

ABSTRACT

**Scenes from Norway's Longest Marriage
(The Kingdom at the Dawn of the Early Modern Period)**

Norway and Denmark lived together in various forms for an extraordinary long time from 1380 to 1814: until 1536 on equal juridical conditions, between 1536–1660 under the rule of the Danish Council of the Realm and the Kings elected by it, and, after 1660, both were obedient subjects of the same autocratic monarchs. In 1814 the Danish–Norwegian relationship came to a violent end, the latter country had to take a new partner, the Kingdom of Sweden, from which it would eventually separate in 1905.

This paper deals with the first phase of the coexistence between Norway and Denmark (a topic I will address also in my intended book on the history of Scandinavia during the 16th century). The first stage of the Norwegian–Danish union was terminated on the 30th October 1536, a date that has been perceived as epochal both in Danish and Norwegian history. As for the former, that day a charter (a so called *reces*) was made and published in Copenhagen, in which the King (Christian III), the Council of the Realm, the nobility and the representatives of towns and peasants from every part of the country decided that the new Danish state would be ruled by the King, the Council of the Realm and the nobility, but without the clergy. It introduced a new era, the so called *adelsvælde*, in the history of Denmark during which the state was controlled and governed by the nobility. However, on the very same day, the elected Danish King and the Danish Council of the Realm reached another agreement, a *håndfæstning*, which was a requirement for an elected king to be allowed to rule. In this charter, whose content never got published during the 16th century, the actors promised each other, among other things, that if the Kingdom of Norway or any part of it were taken by them, it would remain under the Danish Crown for eternity,

and Norway would never be referred to as a 'kingdom by itself' (i.e., as an independent kingdom). This part of the agreement is known as the *Norgesparagraf*.

While writing about the *reces* in a previous publication, I did not have the opportunity to deal with this latter charter, which prompted the idea of this study on Norway's history between 1380–1536. This time I start discussing my topic with the unions between the Nordic kingdoms during the 14th century and cover the main events of their relationship during the 15th century. Then I recall the troubles of the Kalmar Union during the first third of the 16th century, accepting the interpretation offered by a distinguished Swedish scholar, Harald Gustafsson. According to him, the union of „these three kingdoms” (a contemporary name for the union) disintegrated between 1512–1541 because of the increasingly frequent crises – three in Norway – of that era. After describing all these events, I present a Hungarian translation of the Norway-paragraph with some remarks. Finally, on one example, I demonstrate the complexity of the post-1536 world in Norway.

Elitváltások a Székelyföldön 1630–1648

Balogh Judit

Az „öreg” Rákóczi György, elődjével, Bethlen Gáborral szemben, kívülről érkezett Erdély fejedelmi székébe, kevés helyismerettel. Ráadásul a fejedelemmé választásakor nem állt mellette az egész ország, számos kisebb-nagyobb mozgalmat vagy csak bizalmatlanságot kellett legyőznie, hogy megszilárdíthassa az uralmát, sőt, az összes erdélyi fejedelem közül egyetlenként dinasztiát is alapítson. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy I. Rákóczi György uralma alatt milyen volt a székely nemesek aránya a fejedelem közelében, mennyire jutottak be az udvarba, az ország vezető testületeibe, és mennyire sikerült karriert építeniük. A mindenkori fejedelmi udvar alapvetően határozta meg az Erdélyi Fejedelemség életét, bel- és külpolitikáját, az aktuális divatot, közösségi életet. Általában jellemző volt, hogy az Erdélyt lakó „nemzetek” képviseltették magukat a fejedelem közelében, a vezető országos tisztségekben. Valójában azonban ez a képviselet korántsem volt egyenlő, sőt elmondható, hogy a partiumi nemesség sokszor eluralta az autochton erdélyi nemességet. Mellettük a székely és szász elit képviselői még kevesebb lehetőséget kaptak az országos elitben és magában az udvarban való megjelenésre.

A középkor folyamán magát egyértelműen katonanépként definiáló¹ székelység a 16. század derekán került válaszút elé. A korábbi kollektív nemesi kiváltságok 1562-es megvonásával² a tár-

¹ EGYED 1979, 47.

² DEMÉNY 1979, 59–70.

sadalom jelentős része kiszorult a katonáskodásból, a legfelső réteg pedig a pusztán katonai karriert már nem minden esetben találta kielégítőnek. A klasszikus katonaréteg ugyanis nem került az országos elitbe vagy csak rendkívül ritkán. Ezért a 16. század második felétől a székelyföldi elit tehetséges tagjai a felemelkedés új útjait is kipróbálták, nem kevés sikerrel. A katonai pálya mellett az udvari jelenlét, a diplomácia, a házasodás új elemként jelent meg a székely elitben. Mivel pedig maga az udvari jelenlét is újdonság volt, nem véletlen, hogy a 16. században még egyáltalán nem volt székely vagy székelyföldi származású kancellárja Erdélynek. Az első ebben a tisztségben dersi Petki János, Rákóczi Zsigmond fejedelem kancellárja volt.³ Bethlen Gábor uralma alatt a fejedelem közvetlen közelében egyre több székelyföldi volt. Uralma elején a nem székely, de ott karriert csináló, a Kornis családba nősült nemes, Péchi Simon volt kancellár,⁴ sőt Bethlen Gábor kincstartója is székely volt, hídvégi Mikó Ferenc.⁵

A 17. század elejére Bocskai István jól ismerte fel, hogy a még ekkor is nagyszámú katonát kiállítani tudó székelység katonailag nem minden nyugati típusú sereggel volt már képes felvenni a harcot a siker reményében. Ezért, noha maga is fontosnak tartotta a székely katonai elem megtartását, már elsősorban a hajdúkra épített. Ugyanezt láthatjuk Bethlen Gábornál is, aki ugyan csodálta a székely csapatok hősies küzdeni tudását, a klasszikus székely haderőt meg kívánta reformálni egy folyton edzésben és fegyverben tartott udvari testőrség működtetésével.⁶ Emellett éppen a székelységet jól ismerő Bethlen Gábor volt az, aki először kínált fel a székely nemességnek alternatív karrierlehetőségeket is. Uralma alatt látványosan megnőtt az udvarban és a diplomáciában jelen lévő székelyek aránya, és a fejedelmi tanácsba a koráb-

³ TRÓCSÁNYI 1980, 32–33; BALOGH 2011, 203–222.

⁴ Péchi Simon életéről. KOLTAI 1999, 17–21; KÖVÁRY 1871, 34; DÁN 1987, 35–47.

⁵ NAGY 1875, 1–44.

⁶ BALOGH 2011, 193–202.

biakhoz képest sokkal több székely vagy székelyföldi került.⁷ Ilyen volt Béli Kelemen háromszéki főkapitány, Bethlen Gábor bujdosótársa, Mikó Ferenc csíki főkapitány, kincstartó, Bethlen rokona és egyik legbelső embere, Balássy Ferenc, portai követ, udvarhelyszéki főember, főkapitány, valamint Péchi Simon kancellár is. Mellettük székelyföldi birtokaik vagy főtisztségeik révén a Székelyföldre is kötődtek Kamuthy Farkas és Balázs, valamint Rhédey Ferenc.

A jelen tanulmány tárgyát képező fejedelem, I. Rákóczi György nemcsak, hogy nem rendelkezett székely rokonsággal, mint Bethlen Gábor, de kívülről jött emberként kifejezetten keveset tudott a székely társadalomról. Ezen már uralma elején igyekezett változtatni, hiszen 1635-re elrendelte a székelység összeírását, ami nagyon hasonlított a Bethlen Gábor által 1614-ben elvégzetetett összeírásra. A kettő közti alapvető különbség abban állt, hogy amíg Bethlen Gábor a székely eljobbágyosodás mértékéről is képet kívánt kapni, addig utódja érdeklődésének fókuszában a hadra fogható székely katonaelem létszámának a felmérése volt. Ugyanakkor, mivel neki magának nem voltak tapasztalatai a székelyekkel kapcsolatban, ezért személyesen utazott a lustra idején a Székelyföldre a panaszok meghallgatására.

Mindezen próbálkozásai ellenére Rákóczi György uralma alatt az udvarban tartózkodó székelyek száma látványosan csökkent, illetve a korábbi tanácsurak, országos főtisztséget betöltők halála után nem vagy kevéssé kerültek székelyek az udvar és a vezető tisztségek közelébe. Ugyanakkor az is igaz, hogy már Rákóczi György hatalomra kerülésekor sem székelyek voltak a széki vezető tisztségek egy részében. Kovacsóczy István kancellár volt Marosszék főkapitánya 1633-ig,⁸ és Kamuthy Farkas irányította 1626-os haláláig Udvarhelyszéket főkapitányként. A széki főkapitányság tehát ekkorra inkább az országos elit tagjainak főtisztségévé vált. Így nem véletlen és nem is újdonság volt Rákóczi fejedelemsége

⁷ HORN 2005, 236.

⁸ LÁZÁR 1889, 11.

idején sem, hogy Tholdalagi Mihály már 1633-tól Marosszék főkapitánya volt. Mind diplomáciai tevékenysége, mind pedig családi kapcsolatai és marosszéki birtokai alkalmassá tették a tisztségre. Az már ritkábban fordult elő, hogy egy főember két széki főkapitánysággal is bírjon. Tholdalagi azonban 1639-ben megkapta az udvarhelyszéki főkapitányságot is, ami talán azt mutatja, hogy Rákóczi bizalmatlan volt és maradt a székely nemességgel szemben. Ugyanakkor, mint láttuk, a fejedelem igyekezett a székelység kedvében járni, hisz az 1635-ös lustra idején személyesen tájékozódott kívánalmaikról,⁹ előtte több ízben fogadta a székely követségeket,¹⁰ és 1636-ban a *ius regium*mal kapcsolatos régi sérelmeiket is orvosolta.¹¹

A székelyföldi elit Rákóczi György fejedelemsége idején

Bethlen Gábor fejedelemsége időszakában a Székelyföldön elitváltás történt. A 16. század második felében elsősorban az udvarhelyszéki birtokokkal rendelkező nemesi családok tudták kihasználni a korszak változásaiból fakadó lehetőségeket. Ilyen volt a homoródszentpáli Kornis család, valamint mindazok, elsősorban a dersi Petkiek, akik a Kornisok kapcsolati hálójának a tagjai voltak. Ezek közé tartoztak még a vargyasi Danielek és Péchi Simon is. Ezek a családok, majd pedig a nyomukban felzárkózó Ugron és Geréb famíliák nemcsak a széken belül, de kívül is igyekeztek birtokot szerezni, a hatalmukat kiterjeszteni. Az egyre diverzifikáltabb karriermodellek első példáit tehát Udvarhelyszéken láthatjuk a 16. században. Az esemény sor további érdekessége, hogy az ekkor felemelkedő családok többsége nem volt székely származású (Kornis, Petki, Péchi, Geréb), ami arra utal, hogy talán könnyeb-

⁹ DEMÉNY 1999, *passim*.

¹⁰ 1633-as naplójában látható, hogy június 2-án „Háromszékről követségek jüvén hozzánk Mikes Miklós, Mihácz Demeter, Jankó Boldizsár s többekkel, ebéden Mikó Mihály, Jankó magunk asztalánál evén ebédet, jól is iván”. KONCZ 1900b, 525.

¹¹ BARABÁS 1934, 373.

ben alkalmazkodtak az új helyzetekhez. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy a családok szinte kivétel nélkül unitáriussá váltak a reformáció évtizedeiben. A század végének, 17. század elejének a küzdelmei során több család férfi tagjai meghaltak vagy háttérbe szorultak. Báthory Gábor különösen is ügyelt arra, hogy a korábban tömegeket mozgósítani képes udvarhelyszéki elit (korábban éppen a Petki János által vezetett udvarhelyszéki elit segítségével sikerült Erdély nagy részét Bocskai mellé állítani) súlya csökkenjen. Ezért először Petki János addigi kancellárt, székely főkapitányt állította félre, majd pedig Háromszéket és Csíkszéket kívánta felemelni Udvarhelyszékkal szemben, azáltal, hogy fontos embereit állította a székek élére, mint például Bethlen Gábort. Bethlen Gábor a fejedelemsége alatt megbecsülte az udvarhelyszéki elit hozzá hűséges tagjait, mint Péchi Simont vagy a Balássyakat, sőt Kornis Ferencet, a Kornisok utolsó élő férfi tagját a szék főkirálybírójává tette,¹² de a Kornisok korábbi legendás hatalmát neki sem állott érdekében visszaállítani. Az uralma alatt ugyanakkor Balássy Ferenc Udvarhelyszék főkapitánya volt,¹³ a fia, Balássy Mihály pedig Marosszék főkapitánya.¹⁴

Péchiben azonban hamar megrendült a bizalma, és a két unitárius udvarhelyszéki nemes, Kornis Ferenc¹⁵ és Balássy Ferenc közül csak az egyikük, Balássy Ferenc tudott országos karriert befutni mint főkövet és székely generális.¹⁶ 1619-ben Udvarhelyszék katonai vezetője a nem székely Kamuthy Farkas lett,¹⁷ aki a székely generálisi rangot is megkapta.¹⁸ Kamuthy halála után nem választottak székely nemest főkapitánynak, hanem Tholdalagi

¹² SzOkl IV. 192.

¹³ SzOkl IV. 193–194.

¹⁴ SZÁDECZKY KARDOSS 1927, 175.

¹⁵ 1621-ben még neki ajándékozta Bethlen a székelyudvarhelyi várat, de ez volt a legtöbb, amit a főkirálybíró Kornis elért. SzOkl IV. 211–212.

¹⁶ SzOkl IV. 195.

¹⁷ LÁZÁR 1889, 118.

¹⁸ TRÓCSÁNYI 1980, 29; SzOkl VI. 75.

Mihály váltotta 1626 és 1629 között, akinek a feleségei¹⁹ révén már korábban is közelebbi kapcsolata volt a székelységgel.²⁰ 1629-ben a széki főkapitányság újra Balássy Ferenc kezébe került,²¹ ami azt mutatja, hogy Bethlen Gábor ebben a tisztségben szívesen váltogatta a főembereket.²²

Bethlen Gábor idején megnyílt a lehetőség több háromszéki vagy csíki székely előtt a felemelkedésre. Ilyen volt Bethlen egykori bujdosótársa, Béli Kelemen,²³ aki nemcsak Háromszék főkapitánya,²⁴ de a fejedelmi tanács tagja is volt 1627-es haláláig. Továbbá 1615-ben Háromszék főkirálybírójaként egy oklevél oltszemi Mikó Györgyöt említette,²⁵ aki még 1621–1622-ben is bírta ezt a tisztséget,²⁶ s mellettük alkapitány volt vargyasi Daniel Mihály. Béli Kelemen 1627-ben meghalt, így a szék főtisztségeiben változások következtek. A nem székely Zólyomi Dávid lett a háromszéki főkapitány, míg főkirálybíróvá vargyasi Daniel Mihályt nevezték ki.²⁷ Az ő helyére az alkapitányi tisztségbe oltszemi Nemes Tamás került.

A birtokait tekintve háromszéki hidvégi Mikó Ferenc csíki főkapitány a fejedelem kamarása és kincstartója is lett, amellet,

¹⁹ Tholdalagi első felesége Mihálcz Erzsébet volt, míg a második Petki Erzsébet, a dersi Petki család sarja. A két feleség révén immár Maroszáéken és Udvarhelyszéken is birtokokat és rokoni kapcsolatokat szerzett Tholdalagi. BARABÁS 1934, 364.

²⁰ BALOGH 2014b, 584.

²¹ Egy másik forrás, Bethlen Gábor egy rendeletének a szövege szerint, Balássy Ferenc már 1628 januárjában is főkapitány volt. SzOkl VI. 78–79. Balássyt itt emellett főlovászmesternek is nevezték.

²² SzOkl IV. 236.

²³ Béli olyan fontos volt Bethlennek, hogy már 1613 novemberében Háromszék főkapitánya volt, azaz már hatalomra jutásakor kinevezte őt. SzOkl IV. 191.

²⁴ BARABÁS 1934, 360.

²⁵ SzOkl VI. 44–45.

²⁶ SzOkl VI. 60, 64.

²⁷ SzOkl VI. 108.

hogy Bethlen első tanácsosa volt.²⁸ Udvarhelyszék főkapitányságába ezt követően elsősorban nem székely főemberek kerültek, ami meg is akadályozta a széki elit olyan magasra emelkedését, mint azt korábban Kornis Farkas²⁹ vagy Petki János esetében láttuk. Kornis Ferenc halálával és a Kornis és Balássy család kihalásával, valamint Péchi Simon fiúörökös nélküli halálával a megmaradó udvarhelyszéki nemesi családok közül többen képesek voltak még a lokális elitben vezető szerepek betöltésére, mint a vargyasi Danielek vagy az Ugronok, de az országos elitbe már nem tudtak betörni, főképpen olyan magasságokban nem, mint a korábbi kancellár, Petki János.

A lokális elitben elérhető legmagasabb pozíció a széki főkirálybíró volt. Udvarhelyszék főkirálybírója – Kornis Ferenc 1627-ben bekövetkezett halála után – siménfalvi Székely Mózes lett, a fejedelem és hadvezér azonos nevű fia.³⁰ Az ifjú Székely Mózesnek Bethlen valószínűleg komolyabb karriert szánt – nem felejtve el az apa, Székely Mózes tetteit és a közösen átélt eseményeket³¹ –, mert a fiatalembert fejedelmi étekfogójává tette.³² Székely Mózes Rákóczi György uralma kezdetén még udvarhelyszéki főkirálybíró volt,³³ ám hűtlensége és a Portára való menekülése miatt³⁴ a főki-

²⁸ SzOkl IV. 228: „Magnificus Franciscus Miko de Hidueghe, Supremus Cubicularius Thesaurarius, et Consiliarius Noster, Sediumque Siculicalium Czík, Gyrgio et Kaszon Capitaneus”.

²⁹ A Kornis család 16. századi felemelkedésének legfontosabb figurája Kornis Ferenc apja, homoródszentpáli Kornis Farkas volt.

³⁰ SzOkl IV. 234–235.

³¹ Székely Mózes, az apa, a 17. század első éveiben Bethlen Gábor katonai- és bujdosótársa volt.

³² Ifjabb Székely Mózeset Brandenburgi Katalin is megadományozta 1630 februárjában, amikor többek között Székelykeresztúrt adta neki. SzOkl IV. 237.

³³ SzOkl IV. 238–239.

³⁴ Siménfalvi Székely Mózes birtokai egy részét 1635-ben többek között az a Barcsai Ákos kapta meg, aki ekkor, Rákóczi mellett kezdte a pályáját. Erről az udvarhelyszéki birtokok egy részét neki adományozó oklevélből értesülhetünk. SzOkl IV. 257–258. Ekkorra Barcsai Rákó-

rálybírósgot 1633-ban ábrámfalvi Ugron Pál kapta meg.³⁵ Később a széki főkirálybírói tisztséget az a vargyasi Daniel Mihály töltötte be,³⁶ akinek a testvére, János, Bethlen Péter tanulóótársa volt a peregrinációjakor,³⁷ és idővel a fejedelemség egyik fontos diplomatája lett.³⁸

1630 augusztusában egy Esterházy nádornak írt levélben a fejedelemség főurainak aláírásai sorrendje szerint az országos elitben az első helyen állt Bethlen István, mellette Kornis Zsigmond, Kemény Boldizsár, Kapi András, Erdélyi István és Haller István. A Bethlen Gábor által a saját „creaturája”-ként megnevezett hidvégi Mikó Ferenc, az első székely nemes.³⁹ A további 15 aláíróból az utolsó három volt még székely, az udvarhelyszéki Balássy Ferenc és Ugron Pál, valamint a háromszéki Nemes Tamás.

A legfontosabb országos testületekben jelen lévő székelyek

Rákóczi György uralma alatt a fejedelmi tanácsban, mint a fejedelem melletti legfőbb testületben, egyetlen székely származású nemes maradt, Mikó Ferenc, aki 1635-ös haláláig maradt tanácsos, emellett Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya, valamint főcubicularius és thesaurarius volt. Rajta kívül a tanácsban Tholdalagi Mihály számított némileg székelyföldinek, mivel nemcsak a rokonsága kötötte a területhez, de pozíciói is: 1633-tól Marosszék,⁴⁰ 1639-től pedig Udvarhelyszék főkapitánya is volt. 1642-ben halt meg, azaz szinte Rákóczi György egész fejedelemsége alatt jelen volt a fejedelmi tanácsban. 1647-ben került a tanács-

czy bejárója és italtöltője volt az oklevél szerint. Barcsai székelyföldi birtokai azért lényegesek, mert később kifejezetten jó kapcsolatokat épített a református székely elitben.

³⁵ SzOkl IV. 247–249.

³⁶ BARABÁS 1934, 360–361.

³⁷ KRUPPA–MONOK 2009, 7.

³⁸ KONCZ 1900a, 471.

³⁹ EOE 9. 124–125.

⁴⁰ SzOkl VI. 132.

urak közé ifjabb Rhédey Ferenc, a váradi kapitány fia, akinek szintén voltak birtokai Marosszéken.⁴¹ Az összesen négy ítélőmester között, akik a Rákóczi uralom idején teljesítettek szolgálatot, egyik sem volt székely és köze sem volt a Székelyföldhöz.⁴²

Noha a fejedelmi tábláig mindig is több székely tudott eljutni, mint a fejedelmi tanácsig, a vizsgált időszakban itt is feltűnően kevesen voltak. Közéjük tartozott Nemes Tamás, aki 1639-ben került a táblabírák közé és emellett Háromszék főkapitánya volt, Péchi Simon, aki 1639 és 1641 között volt a tábla tagja, valamint Sárosi János, aki az 1640 és 1642 közötti táblabíróság után Marosszék jegyzője lett.

A székely vagy székelyföldi elit országos politikai szerepvállalásáról Rákóczi egodokumentumaiból vagy periratokból, országgyűlési jegyzőkönyvekből is értesülhetünk. 1635-ben Rákóczi naplórészlete szerint május 2-án „Voltak ezek az urak főrendek asztalunknál: Bethlen István, Kornis uram, Mikó uram, Gabriellas vajda, Gyulafi Sámuel, Bethlen Péter, Alia Sámuel, Redei Ferencz, Nemes Tamás, Dániel Mihály, brassai bíró, Toldi György, Kékedi Zsigmond, besztercei követ.”⁴³ A felsoroltakból kiderül, hogy a fejedelem által „főrendek”-ként számon tartott nemesek közül ekkor hárman voltak székelyek – Mikó Ferenc, Nemes Tamás és Daniel Mihály –, viszont mellettük Alia Sámuelnek a főkapitányi tisztsége, Rhédey Ferencnek pedig a marosszéki birtokai miatt voltak még székelyföldi kapcsolatai. Szintén ebben a naplóban, július 27-én a következőt írta Rákóczi: „Jüttek ide az fő emberekben, urakban: Mikó uram, Kassai uram, Haller István, Cseffei László, Balassi Ferencz, Toldalagi Mihály, Rác György, Vas János, segesváriak, megyesiek, szebeniek.”⁴⁴ Ebben a névsorban két székely főember szerepelt Mikó Ferenc mellett: Balássy Fe-

⁴¹ BALOGH 2014a, 9–20.

⁴² TRÓCSÁNYI 1980, 356–357. Kassai István, Thoroczkai Mihály, Cseffei László és Veres Ambrus voltak ítélőmesterek.

⁴³ KONCZ 1900b, 524.

⁴⁴ KONCZ 1900b, 528.

renc, illetve Tholdalagi Mihály, aki ekkor már marosszéki főkapitány volt.

Az 1638-ban zajlott dési szombatospér dokumentumán az országos elit tagjainak az aláírásai szerepeltek.⁴⁵ A névsorban az első székelyföldi főúr Tholdalagi Mihály volt ekkor, akinek a neve mellett a fejedelmi tanácsosság és a Maros-, valamint udvarhelyszéki főkapitányság is szerepelt. A neve közvetlenül Haller Istváné és Kassai Istváné után következett. Rajta kívül az aláírók között volt hídvégi Nemes Tamás, Háromszék főkapitánya, továbbá Basa Tamás, Petki István, Csík-, Gyergyó- és Kászsószék főkapitánya, alsó-csernátoni Damokos István, Daniel Mihály, Háromszék főkirálybírája, valamint a marosszéki Sárosi János.⁴⁶ Ellenben az 1640. májusi gyulafehérvári országgyűlés záróünnepére berendelt urak jegyzékében a székely vagy székelyföldi főemberek közül mindössze Nemes Tamás háromszéki főkapitány és a főkirálybírója, Daniel Mihály neve szerepelt.⁴⁷

1643-ban azután a fejedelem a saját kisebbik fiát, Rákóczi Zsigmondot iktatta be mind az udvarhelyszéki, mind pedig a háromszéki főkapitányságba, sőt a székely generálisi tisztségbe is.⁴⁸ Mellette Basa Tamást említették Háromszék főkirálybírójaként,⁴⁹ aki már 1642-ben is betöltötte a tisztséget.⁵⁰ 1645-ben azonban már Basa Tamást és Béldi Jánost nevezte meg egy oklevél Háromszék főtisztjeiként, ami azt jelenthette, hogy Rákóczi Zsigmond valójában nem vett részt aktívan a szék irányításában. A tisztség ahhoz kellett, hogy a nagy székely kontingenst irányíthassa a harmincéves háború csatáiban.⁵¹ Tehát ekkorra Basa Tamás volt a

⁴⁵ EOE 10. 180.

⁴⁶ EOE 10. 181.

⁴⁷ EOE 10. 295.

⁴⁸ SzOkl IV. 277–278.

⁴⁹ SzOkl VI. 168.

⁵⁰ SzOkl VI. 171.

⁵¹ Rákóczi Zsigmondnak a székely katonaság felett székely generáliskénti rendelkezésének bizonyítéka egy 1644-es intézkedése. SzOkl VI. 173–174.

főkirálybíró, az alkapitány pedig Béldi Kelemen idősebbik fia, Béldi János lett,⁵² amit egy 1645-ös rendelet is alátámaszt.⁵³ A még Bethlen Gábor uralma alatt kinevezett Mikó Ferenc halála után Csíkszék főkapitánya királyhalmi Petki István lett,⁵⁴ a főkirálybíró pedig szárhegyi Lázár István.⁵⁵ Ercsei Tholdalagi Mihály, aki 1633-tól Marosszék, 1639-től pedig Udvarhelyszék főkapitánya is volt, 1642. március 24-én meghalt.⁵⁶

1647 áprilisában az erdélyi rendek által a portai adó emelésével kapcsolatosan fogalmazott levél első 17 aláírója között nem volt székely, de még székelyföldi sem. A tizennyolcadik aláíró volt Basa Tamás, utána Petki István és Daniel János következtek.⁵⁷ 1648 márciusában az erdélyi rendek által a magyar királynak írt hitlevelen a főurak sorrendjében az első 22 nem volt székely, csupán a huszonharmadik, Petki István csíki főkapitány. Rajta kívül Daniel János, Damokos Tamás és Lázár István neve szerepelt az aláírók között.⁵⁸ Egy másik 1648-as határozaton szintén Petki István, Daniel János, valamint Basa Tamás nevei olvashatók.⁵⁹

A harmincéves háború idején folytatott családi levelezés I. Rákóczi Györgynek a székelységgel kapcsolatos, sajátos viselkedésmódjára mutat rá. 1643-tól ugyanis valójában nemcsak Rákóczi Zsigmond lett háromszéki főkapitány és székely generális, de ifjabb Rákóczi György 1645-ben maga mustrálta meg a székelységet, nem bízta ezt a székely főemberekre: „Háromszéken mustárolom az háromszékit, csíkit, még onnét Udvarhelyszékre kellene

⁵² SzOkl IV. 282–284.

⁵³ SzOkl VI. 175–176.

⁵⁴ SzOkl VI. 141.

⁵⁵ SzOkl VI. 162.

⁵⁶ SzOkl VI. 168–169. A halálhírről és a temetésről az özvegy, Petki Erzsébet értesítette ruszkai Kornis Ferencet, Kolozs vármegye főispánját.

⁵⁷ EOE 10. 463–464.

⁵⁸ EOE 10. 491.

⁵⁹ EOE 10. 493.

jünni, Marosszékre.”⁶⁰ A székely katonaságnak ez a közvetlenül a fejedelemségi irányítása alá rendelése bizalmatlanságot mutat a székely elittel szemben.

Ugyanez a bizalmatlanság látható a háborúban harcoló székelyek vezéreit tekintve is. A levelezésben 1645. augusztus 6-án tűnik fel először a harcoló székelyek vezetőjeként Petki István csíki főkapitány neve.⁶¹

Rákóczi György és a székelység viszonyát tovább árnyalja, hogy a fejedelem személyzeti politikájában a felekezeti hovatartozásnak nagyobb szerep jutott, mint elődei alatt. A református főurakat gyakran külön hívatta magához, s külön kitüntetés volt, hogy székely főudvarmesterét, az unitárius Szentpáli Istvánt ilyenkor is szívesen látta.⁶² Ennek ellenére a tisztségek betöltését tekintve még Szentpáli unitárius volta is akadály volt a fejedelem szemében. Jó példa erre az új gyalogos kapitány megválasztásának kérdése, amivel kapcsolatosan azt írta ifjabb Rákóczi Györgynek, hogy *„Mivel már gyalog kapitányt kellene állatnunk, beszélj az anyáddal s Kassai urammal, ki tetszenék, vallásunkon valót mi nem tanálunk, szegény Kapronczai nines, Barcsai Ákos ifjú s fel lát, Huszár Péter kedvetlen, nincsen is derekas ítéleti, unitárius Jármí, Szentpáli vagyon, pápistát mi bizony senkit nem ismerünk Torma Péternél egyebet, az ki ha mind végik magát (így) soha többet nem kívánhatnánk senkitől, de minden botnak az végén az fej. Balon Péter teljességgel eialkalmatlanúlt, s majd eszében is s memóriájában is megkezdett fogatkozni, mi pedig a nélkül nem lehetünk csak kevés ideig is.”*⁶³ Végül sikerült református gyalogos kapitányt találni váradi Balog László személyé-

⁶⁰ SZILÁGYI 1875, 345.

⁶¹ Uo. 346–347: „Az mint megírtam az előtt is, édesem, Petki Istvánt bocsátani közel 900 lóval alá”.

⁶² EOE 10. 75.

⁶³ SZILÁGYI 1875, 172. Egy későbbi levél értesít róla, hogy a gyalogok kapitánya váradi Balog László lett, Bánffy György pedig az udvari vicekapitány.

ben.⁶⁴ Ifjabb Rákóczi Györgynek egy 1644. augusztus 19-én kelt levele tudósít arról, hogy Tholdalagi Mihály, az 1642-ben meghalt udvarhelyszéki és marosszéki kapitány fia felekezetet váltott, reformátussá lett és úrvacsorát is vett:⁶⁵ „Toldalagi convertált, meg is kommunikált s ki is küldöm.”

A széki főtisztek Rákóczi György uralma alatt

Udvarhelyszék:

Főkapitány: szentdemeteri Balássy Ferenc
Alia Sámuel 1635–1638-ig⁶⁶
Tholdalagi Mihály 1642-ig
Rákóczi Zsigmond 1643-tól

Főkirálybíró: Székely Mózes 1633-ig
Ugron Pál 1634-től

Háromszék:

Főkapitány: Zólyomi Dávid 1633-ig⁶⁷
Nemes Tamás 1642-ig
Rákóczi Zsigmond 1643-tól

Főkirálybíró: Daniel Mihály⁶⁸
Basa Tamás 1641-től

Marosszék:

Főkapitány: Kovacsóczy István 1633-ig
Tholdalagy Mihály 1642-ig

⁶⁴ Balog László, noha a családja nem volt székely eredetű, ekkor Kölpényben volt birtokos, és Borsos Tamás lányát vette feleségül. Ő maga azonban református volt, a református templomnak kelyhet ajándékozott. LÁZÁR 1889, 199.

⁶⁵ Uo. 233.

⁶⁶ LÁZÁR 1889, 84.

⁶⁷ LÁZÁR 1889, 42. Benkő Károly említette Marosszék ismertetésében, de Lázár szerint ez kétséges, ha be is töltötte ezt a tisztséget, akkor rövid ideig, 1635-ben. KIS-BACZONI 1869, 72.

⁶⁸ KELEMEN 1913, 15, 26–27.

brenhidai Huszár Mátyás⁶⁹ 1642-től

Főkirálybíró: Tholdalagi Mihály 1632-ig
káli Kún Benedek 1635-ig
Huszár Mátyás 1635-1642⁷⁰
novaji Szentpáli János (?)⁷¹
váradi Balog László 1644-től⁷²

Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék:

Főkapitány: Mikó Ferenc 1635-ig
Petki István 1635-től⁷³
Főkirálybíró: Lázár István 1644-ig
alcsernátoni Damokos Tamás 1644-től

A listából jól látható, hogy Csíkszéktől eltekintve a főkapitányi tisztség szinte kizárólag nem székelyek kezébe került. Ez alól kivétel Balássy Ferenc udvarhelyszéki főkapitánysága volt Rákóczi uralma legelején, valamint Nemes Tamás háromszéki főkapitánysága. A székek saját választásának erősen csorbult elve ekkorra már kizárólag a főkirálybírók esetében érvényesült, ott sem mindig. Marosszéken például már ők sem voltak mind feltétlenül székelyek. Rákóczi nem ismerte a székelységet és csak azokban bízott meg, akikkel kapcsolatban személyes tapasztalata is volt. Mikó Ferenc és Daniel János kezdettől élvezték a bizalmát, és Tholdalagi Mihály is hamar elnyerte. Ennek oka minden bizonytalansággal az volt, hogy amellet, hogy mindhárman professzionálisan vitték a diplomácia ügyeit, kellően lojálisak voltak hozzá az uralma legelején.⁷⁴

⁶⁹ Huszár Mátyás lakodalmát 1636-ban Haller Gábor említi a naplójában. SZABÓ 1862, 31. Harinai Farkas Krisztinát, szentdemeteri Balássy Ferenc özvegyét vette feleségül.

⁷⁰ LÁZÁR 1889, 85.

⁷¹ Uo. 48.

⁷² Uo. 199.

⁷³ Uo. 91.

⁷⁴ Uo. 45–46.

I. Rákóczi György és a székely főurak hűtlenségi ügyei

Rákóczi Györgyöt a történeti emlékezet úgy tartja számon, mint aki feltűnően sok hűtlenségi pert indított az erdélyi nemesekkel szemben, amivel a saját birtokait kívánta elsősorban gyarapítani. Látható, hogy ezekben az ügyekben többször voltak érintettek a székelyföldi elit tagjai. Ha azonban a hűtlenségi perek és ítéletek utóéletét is megvizsgáljuk, akkor láthatóvá válik, hogy a dolog korántsem ilyen egyszerű. Az erdélyi belpolitikában Bethlen Gáborhoz képest fölöttébb idegenül mozgó Rákóczi valóban könnyen kezdett gyanakodni ellene szervezkedő vagy ellene szervezkedőnek tűnő főurakra, ám ha uralomra jutásának körülményeit és Bethlen István tevékenységét nézzük, akkor nem csodálható, ha óvatos volt. Emellett, vagy részben éppen ezért, kezdettől törekedett egy hozzá hűséges elit felépítésére és azok megadományozására is. Ilyen volt például Barcsai Ákos, de Kékedy Zsigmond is az ő uralma alatt emelkedett magasra. Ugyanakkor a hozzá hűséges, a pályájukat Bethlen alatt kezdőket is értékelte, hiszen vargyasi Daniel Jánost⁷⁵ már Bethlen Gábor is kifejezetten kedvelte, és Mikó Ferenc vagy Balássy Ferenc sem esett ki a támogatottak sorából. Ugyanakkor, mint alább látható lesz, a hűtlenségi perekben elmarasztalt főuraknak idővel Rákóczi megkegyelmezett.

1633 folyamán robbant ki Székely Mózes ügye, aki egy birtokperben történt vesztesége miatt szembefordult a fejedelemmel, és Maróthi György alkirálybíró, valamint Petki Ferenc⁷⁶ támogatásával Temesvárra szökött, ahol jó kapcsolatai voltak.⁷⁷ Az erdélyi elfogadtatásáért megküzdeni kénytelen, kívülről jött Rákóczi ter-

⁷⁵ SzOkl VI. 157.

⁷⁶ Dersi Petki Ferenc személye általában elsikkad Székely Mózesé mellett, holott ő maga is konfliktusba keveredett Rákóczi Györggyel. A konfliktus kiváltó okára eddig nem bukkantam rá, de annyi bizonyos, hogy Székely Mózessel együtt kiszökött Erdélyből török fennhatóság alá. Ezért az 1633. augusztusi országgyűlésen örök száműzetésre és birtokelkobzásra ítélték, a birtokait eladományozták, többek között Kékedy Zsigmondnak. LÁZÁR 1889, 147.

⁷⁷ EOE 9. 180.

mészetesen lázadónak tekintette, ráadásul ekkor számolnia kellett a hűségesküt nem tevő Bethlen István támadásával is.⁷⁸ Mivel Székely Mózesen kívül Zólyomi Dávid is a Portán remélt segítséget a fejedelem ellen, Rákóczi elrendelte, hogy az engedélye nélkül senki nem mehet oda.⁷⁹ A jelek mindenesetre azt mutatták, hogy a budai pasa Zólyomi Dávidot, míg a temesvári Székely Mózeset támogatja.⁸⁰ Végül 1633. augusztus 21-re hívta össze Rákóczi azt az országgyűlést, ami Zólyomi és Székely nótaperében volt hivatott dönteni. Mivel bizonyítottnak látták, hogy Székely Mózes török segítséggel valóban arra készült, hogy Rákóczit letéve fejedelem lesz, mind Székely Mózeset, mind Maróthit és Petkit fej- és jószágvesztésre ítélték.⁸¹ 1635 májusában Székely Mózes levelet küldött a brassói bírónak, amiben értesítette róla, hogy török segítséggel készül Erdélyre törni és a pártfogását kérte.⁸² 1637-ben mindezek ellenére a fejedelem az ifjú siménfalvi Székely Mózes számára kiállított egy okiratot, amiben arról biztosította, hogy ha visszatér Erdélybe és neki hűséget fogad, akkor nemcsak a hűtlenségi perben ellene hozott ítéletet teszi semmissé, de a jószágait is visszaadja.⁸³ Ugyanez a folyamat figyelhető meg a Mikes fivérek esetében. Zabolai Mikes Zsigmond már Báthory Gábor fejedelemsége idején megkezdte a felfelé kapaszkodást a székelyföldi elitbe, majd pedig Bethlen Gábor alatt tovább növelte a birtokait és a jobbágyságát.⁸⁴ Az 1638-ban ellenük folytatott hűtlenségi per után a család már 1639. április 9-én kegyelemben részesült, és Zsigmond fiai közül Mihály a harmincéves háború idejére újra elnyerte a fejedelem bizalmát. Lázár Miklós szerint ez Kemény János közbenjárására történt, amikor az udvari lovasok

⁷⁸ EOE 9. 189.

⁷⁹ EOE 9. 188.

⁸⁰ EOE 9. 190.

⁸¹ EOE 9. 195.

⁸² EOE 9. 212–213.

⁸³ SzOkl IV. 266–267.

⁸⁴ SzOkl VI. 27–28.

alkapitánya lett.⁸⁵ 1648-ra kifejezetten bizalmi követi megbízásai jól mutatják teljes elfogadottságát.⁸⁶

Némileg más képet festett a szombatos per, ahol a székelyföldi főurak közül egyedül Péchi Simon volt érintett. Itt egy nem bevett vallásnak számító felekezettel szemben született ítélet, ráadásul Péchi már Bethlen Gábor idején kegyvesztetté vált.⁸⁷ Az 1638-ban lezajlott dési szombatos per történeti hátterét Szabó András Péter tárta fel az *Egyháztörténeti Szemle* című folyóiratban.⁸⁸ A per következményei között természetesen ott volt az, hogy a fejedelem az udvarhelyszéki székely nemességre, főképpen a szombatosokra vagy radikálisabb unitáriusokra gyanakodva nézett. Péchi Simonhoz hasonlóan szombatos volt Székely Mózes is.

A nótaperek tehát egyrészt gyengítették Rákóczi bizalmát a székely nemesekkel szemben, másrészt éppen a bizalom hiánya segítette elő ezeknek a pereknek a megvalósulását. Látnunk kell, hogy a nótaperekben elítélt székely vagy székelyföldi nemesek jó része nem református volt, hanem szombatos vagy katolikus. Ilyen volt a zabolai Mikes család három fia is, akikkel szemben 1638-ban zajlott a hűtlenségi per, amit feljebb említettem már. A Mikes történet nagyon bonyolult történések egymásra rakódása volt, melyek közül a szerelmi szál a legismertebb.⁸⁹ Az eseménysor 1637 novemberében indult, amikor Rákóczi György fejedelem hadfőlkelést hirdetett a moldvai vajda ellen. A három Mikes fiú táborba is szállt, de seregével a szentléleki vár ellen fordult, és nem a fejedelem parancsát teljesítette. A testvérek a várban lakó özvegyasszony, Károlyi Zsófia lányát, Tarnóczy Sárát elrabolták. Mivel az anya panaszt tett a fejedelemnél, a Mikes fiúk az ítélet

⁸⁵ LÁZÁR 1889, 196–197.

⁸⁶ LÁZÁR 1889, 197; EOE 10. 420.

⁸⁷ EOE 10.

⁸⁸ SZABÓ 2003.

⁸⁹ Kemény Zsigmond *Özvegy és lánya* című regénye alapvetően határozta meg a történet recepcióját.

elől Moldvába menekültek, Lupul vajdához.⁹⁰ A nótaper 1638 májusában zajlott.⁹¹ A tanúvallomások alapján megállapítható, hogy a három Mikes testvér – János, Mihály és Pál – hatalmaskodást követett el.⁹² A történet végére úgy került pont, hogy a fejedelem 1638 őszén elérte a menekültek kiadását, de ezt arra használta fel, hogy a hazatérőknek megkegyelmezzon. Azaz, akárcsak Székely Mózes esetében, itt is kegyelmet ajánlott Rákóczi, ráadásul Mikes Mihály karrierje is ekkor indult el.⁹³ 1648-ban Mikes már a fejedelem követe volt a kurlandi hercegnél, akit a herceg gyermekének keresztelőjén képviselt.⁹⁴

A szombatos ügy kivétel volt ez alól, ott nem történt meg az elítéltek teljes rehabilitációja. Kornis Borbálát fej- és jószágvesztésre ítélték, az idős Péchi Simonnak és akkor még hajadon lányának viszont a fejedelem megkegyelmezett.⁹⁵ A főurak Péchiért vállalt kezességlevelében jelentős számú székely név található. Nemes Tamás, Daniel Mihály és Ugron Pál a legtöbbit, az 1000 forintig kezességet vállalók között volt, Kálnoki István, Damokos Pál, Henter András és Mihálcz Demeter az 500 forintig kezeskedők között.⁹⁶ A birtokok nem mind kerültek vissza a családhoz. Egy 1645-ös bizonyságlevél Péchi udvarhelyszéki birtokai egy részének új tulajdonba adásáról számolt be.⁹⁷ Érdekes, hogy a valóban nagyon sok nótaper többsége valójában fegyelmezés (árenda meg nem fizetése, parázñaság) volt, nem pedig hűtlenségi ügy. A kisebb jelentőségű nótaperekben megvádoltak között viszont ritkán voltak székelyek.⁹⁸

⁹⁰ SZABÓ 1862, 46.

⁹¹ EOE 10. 155–158.

⁹² EOE 10. 160–164.

⁹³ EOE 10. 31.

⁹⁴ EOE 10. 98.

⁹⁵ EOE 10. 32.

⁹⁶ EOE 10. 215.

⁹⁷ SzOkl IV. 279–280.

⁹⁸ EOE 10. 55. 1641 folyamán nótaperre idézték Wesselényi Istvánt, Barcsay Zsigmondnét, Gyulafy Sámuelnét, Listiusnét és Bánffy Mik-

Székelyek Rákóczi követei közt

A székelyföldi nemesek diplomáciai szolgálatban való alkalmazása már Bethlen Gábor uralma alatt is bevett gyakorlat volt, ráadásul ez egy új útja lehetett számukra a felemelkedésnek. Bethlen Gábor sok székely vagy székelyföldi nemest bízott meg követi feladatokkal, közülük többen, Balássy Ferenc vagy Borsos Tamás, már Báthory Gábort is szolgálták. Mellettük Mikó Ferenc lett a legtapasztaltabb portai követ, akinek a szolgálatait Rákóczi György is igénybe vette, csakúgy, mint Daniel Jánosét.

1633 őszén, amikor Rákóczinak egyszerre kellett a Habsburg udvar, a svéd uralkodó és a Porta irányában tárgyalásokat folytatni, a követei között szintén sok székely és székelyföldi nemes volt. Szeptember 14-én az országgyűlés a Portára és Budára induló követeket szavazott meg. A Portára menők között volt Mikó Ferenc, Daniel Ferenc és Daczó, azaz a kilenc főből hárman székelyek voltak úgy, hogy a főkövetnek számító Mikó Ferenc is a székelyek közül került ki.⁹⁹ A Budára induló küldöttség fele volt székelyföldi: Tholdalagi Mihály és Ugron Pál. 1634-ben Mikó Ferenc járt Murteza pasa táborában is, hogy a török szándékait megtudja.¹⁰⁰ 1635 tavaszán Tholdalagi Mihály ment főkövetként a Portára,¹⁰¹ majd ugyanez év nyarán – Tholdalagi hazaérkezése után – az udvarhelyszéki homoródszentpáli Szentpáli István utazott oda a

lóst, egyikük sem volt székely. 1642-ben a szintén nem székely Mindszent Gábor, Doboka vármegyei főispán, tanácsúr megbüntetése volt soron azért, mert nem hajtotta végre a hadfölkelési rendeletet. Itt is látható, hogy Rákóczi szándéka a fegyelem megkövetelése volt. A főúr végül hamarabb meghalt, mint hogy megbüntették volna. EOE 10. 60. 1646-ban Kamuthy László nótapere zajlott azért, mert viszonyt folytatott egy szolgálójával, és a vármegye kérésére sem volt hajlandó a nőt kiadni. Az ítéletábla fő- és jószágvesztésre ítélte. EOE 10. 95. A felsoroltak mellett Kún Gotthárd számított a székelyek közé, akít szintén elítéltek. SZABÓ 1862, 46.

⁹⁹ EOE 9. 199.

¹⁰⁰ EOE 9. 205.

¹⁰¹ EOE 9. 208.

Székely Mózes-ügyet elsimítani.¹⁰² Ősszel megint csak Szentpáli lett egy háromfős portai küldöttség tagja,¹⁰³ míg az 1636-os, a budai pasához és a Portára küldött követségben Tholdalagi és Ugron Pál voltak jelen.¹⁰⁴ Július folyamán Szentpáli István ment a lengyelekhez és a kozákokhoz a tatár mozgásokat megérdeklődni,¹⁰⁵ novemberben pedig a Bethlen Istvánnal és az őt támogató budai pasával folytatott tárgyalásokon vargyasi Daniel János vett részt a székelyek közül.¹⁰⁶ 1637-ben Szentpáli Istvánt küldték Lengyelországba katonákat toborozni.¹⁰⁷ 1638-ban a Lupul moldvai vajdával folytatott tárgyalásokra a háromszéki főkirálybíró Basa Tamást és Barcsai Ákost küldte Rákóczi, akiknek talán innen datálható a későbbi politikai szövetsége.¹⁰⁸ Ez a követség már csak azért is jelentőségteljes volt, mert egyértelműen mutatja a fejedelem reformátusokat támogató személyzeti politikáját. A református zabolai Basa Tamásnak ugyanis a szintén zabolai, de katolikus Mikések kiadatása ügyében kellett eljárnia Moldvában. Az év végén, december 23-án Daniel Mihály vitte az éves portai adót Konstantinápolyba,¹⁰⁹ 1639 májusában pedig ismét Tholdalagi ment főkövetként a Portára.¹¹⁰ 1641 nyarán Lupulhoz Sulyok István követ-társaként Daniel János utazott tárgyalni,¹¹¹ majd 1642 márciusában a négy portai követ egyikévé ismét zabolai Basa Tamást választották.¹¹² A harmincéves háború ügyeiben Daniel János volt a

¹⁰² EOE 9. 213. Szentpáli István ekkor a fejedelmi tábla egyik tagja is volt.

¹⁰³ EOE 9. 215. Mellette Nagy Pál és Szénásy Péter jenői kapitány voltak a küldöttség tagjai.

¹⁰⁴ EOE 9. 220; EOE 10. 121.

¹⁰⁵ EOE 9. 240.

¹⁰⁶ EOE 9. 245.

¹⁰⁷ EOE 10. 6.

¹⁰⁸ EOE 10. 31. A Barcsai–Basa szövetséget mutató levelek: MNL OL P659. 7. cs. no. 231. fol. 1–6.

¹⁰⁹ EOE 10. 33.

¹¹⁰ EOE 10. 39.

¹¹¹ EOE 10. 56.

¹¹² EOE 10. 59.

fejedelem egyik fontos követe.¹¹³ 1646 nyarán ő Lipcsébe ment, míg Szentpáli István novemberben Stockholmba.¹¹⁴ 1648 folyamán már Mikes Mihály is a fejedelem követei között volt, először – mint korábban láttuk – a kurlandi hercegnél képviselte Rákóczit, majd pedig a brandenburgi választófejedelemhez utazott.¹¹⁵ Rákóczi György halála után a fejedelem halálhírét is székely követ, Daniel János jelentette be II. Ferdinándnál.¹¹⁶

A székely elit Rákóczi György egodokumentumaiban

Rákóczi a fejedelemként családtagjaival folytatott levelezésében a környezetében forgó urakat is megnevezte. Egy ilyen levelezésben nem feltétlenül a legmagasabb rangú urakat nevezték meg a levélírók, hiszen sokszor épp a küldöncöket, követeket nevesítették, mégis mind az említés, mind az említés mikéntje utalhat egy személyhez fűződő kapcsolatra. A következőkben a levelekben megjelenő székely vagy székelyföldi nemeseket vizsgálom.

Egy Lorántffy Zsuzsannának 1632. július 5-én írt levélben Rákóczi György Mikó Ferencet, csíki főkapitányt, diplomatát, kincstartót, fejedelmi tanácsost említette meg mint olyat, akivel stratégiai kérdésekről is szót váltott.¹¹⁷ 1636. február 19-én a fejedelem homoródszentpáli Szentpáli Istvánnak a Portáról való megérkezéséről tudósította a feleségét.¹¹⁸ Szeptember 23-án két székely nevét említette, Daniel Mihályt és Petki Istvánt, akiket a Székelyföldre küldött a határvédelmet megszervezni.¹¹⁹ Októberben Petki István 3000 fős seregét küldte a havasalföldi vajda támogatásá-

¹¹³ EOE 10. 90.

¹¹⁴ EOE 10. 91.

¹¹⁵ EOE 10. 98–99.

¹¹⁶ EOE 11. 4.

¹¹⁷ SZILÁGYI 1875, 3. „Megmondhadt édesem Mikó uramnak ha jók volnánk s egy szívvel akarnánk bizony mások segítségével is nagy dolgot vihetnénk végben.”

¹¹⁸ Uo. 10–11.

¹¹⁹ Uo. 16.

ra.¹²⁰ Ugyancsak októberben, 29-én vargyasi Daniel János Moldvából való megérkezését említette. Daniel arról hozott hírt, hogy a tatár támadástól nem kell félni.¹²¹ Az ifjabb Rákóczi György 1643. augusztus 15-én az anyjának írt levelében említette meg, hogy „Béldi uram lakodalma meglévén.”¹²² Ez a lakodalom minden bizonnyal Béldi Pál és Vitéz Zsuzsanna esküvői ünnepsége volt. A fejedelem a fiának 1643 októberében írta, hogy Basa Tamás vitt leveleket és Váradon is megfordult.¹²³ I. Rákóczi György december 22-én is Basát küldte az üzeneteivel Sárospatakra, a fiának írt levélben azt kérte, hogy adjon mellé kíséretet Váradon.¹²⁴ Egy két nap múlva írt levélből azt is megtudjuk, hogy ekkor Basa Tamás volt a fejedelemasszony étékfogója.¹²⁵ 1644. február 18-án egy Lorántffy Zsuzsannának szóló levélben említetik meg ismét csak Basa Tamás, aki ekkor ezek szerint a fejedelem bizalmas üzeneteinek a hordozója volt.¹²⁶ 1644 áprilisában Basa a fejedelemasszonytól vitt levelet Szécsénybe Rákóczinak.¹²⁷ Basa és az ifjabb Rákóczi között azonban valami konfliktus lehetett, mert az apja azt írta, hogy „Azt igen jól cselekedted, hogy Bassa uramat megintette(d).”¹²⁸ 1645-ben Basa Tamás üzenetvivői szerepe mellett Ugron Mihály neve is feltűnt.¹²⁹ 1644. március 2-án a fejedelem azt kérte Lorántffy Zsuzsannától, hogy Mikes Zsigmondot tegye udvari szolgává.¹³⁰ Bár a döntését nem indokolta – az alapján, hogy ez a harmincéves háború harcai idején történt, mely során Mikes Mihály komoly szolgálatot tett Rákóczinak –, azt feltételez-

¹²⁰ Uo. 19.

¹²¹ Uo. 29.

¹²² Uo. 105.

¹²³ Uo. 113.

¹²⁴ Uo. 117.

¹²⁵ Uo. 118.

¹²⁶ Uo. 120–121.

¹²⁷ Uo. 142.

¹²⁸ Uo. 123.

¹²⁹ Uo. 353, 356.

¹³⁰ Uo. 130.

hetjük, hogy a gesztus a katonai sikerek miatti uralkodói kegy volt. Ugyanez év májusában Szentpáli Istvánnak a nádorral folytatott tárgyalásairól adott hírt a fejedelem a kisebbik fiának, Zsigmondnak,¹³¹ míg május 6-án az ifjabb Rákóczi Györgyöt értesítette arról, hogy Szentpálit a budai pasához küldte tárgyalni.¹³² A levél egy részletéből kiderül, hogy Basa Tamás a harcok egész ideje alatt a fejedelem és felesége között hozta-vitte a leveleket, híreket,¹³³ de minden biztonnyal harcolni is akart, mert ekkor Rákóczi megengedte neki: „Bassa csatára kívánczók s ma bocsátánk el, isten szerencsésen meghozván.”¹³⁴ Basa Tamás ebben az időszakban az egyetlen székely volt Szentpáli István mellett, akinek a szolgálataira szinte folyamatosan igényt tartott a fejedelem: „Basa uram ittben léte kívántatik.”¹³⁵

Május 10-én értesítette a nagyobbik fiát a fejedelem, hogy szárhegyi Lázár Istvánt a közösen elfogyasztott vacsora idején „megütötte a guta”, valamint hozzátette, hogy „meg is holt a nyavalyás”.¹³⁶ Az általában nagyon is érzelmes, időnként szabályosan érzélgős fejedelem, aki a leveleiben megrendülve számolt be több halálesetről is, szokatlanul ridegen konstatálta ezt a halálhírt, ami arra mindenképpen utalhat, hogy Lázár nem tartozott az általa különösebben kedvelt emberek közé, s a vacsorai jelenléte minden biztonnyal a háborús helyzetnek volt köszönhető. Rákóczi fejedelem a levelezésében általában még a kocsisát is sajnálta, egy levelében így írt: „legjobbik kocsisunk is szegény meghala”.¹³⁷

¹³¹ Uo. 144.

¹³² Uo. 151. A tárgyalásokról szóló jelentés május 26-án érkezett meg a fejedelemhez, aki még aznap értesítette erről az idősebb fiát és el is küldte neki a levelet. Uo. 162.

¹³³ Uo. 167, 168, 175, 191, 214, 225, 252, 263, 265, 291, 365, 368.

¹³⁴ Uo. 150. 1644. június 24-én Rákóczi ismét megengedte Basa Tamásnak a hadakozásban való részvételt: „Basát is csatára bocsátom, talám németet foghat.” Uo. 188.

¹³⁵ Uo. 222.

¹³⁶ Uo. 153.

¹³⁷ Uo. 159.

1644. augusztus 24-én egy Lorántffy Zsuzsannának írt levélben Rákóczi szeretettel és tisztelettel emlegette vargyasi Daniel Jánost, idézve a szavait: „mert bizonyára mondá ím csak most is Dániel János uram, ők ezeren se vitték azt végben, sőt többen is, az kit az zöld puskások végben vittek, s azok közt pedig ez az kettő ugyan nevezetes dicséretes dolgot vittek végben.”¹³⁸ 1645. február 26-án ifjabb Rákóczi György bevethető hadvezérékként Tholdalagit és Nemes Tamást említette,¹³⁹ 1648. január 11-én pedig Rákóczi Zsigmond Szerencsről tudósította anyját, hogy Bethlen István halála miatt a fejedelem Daniel Jánost küldte az ügygel kapcsolatban eljárni.¹⁴⁰

A levelekben megjelenő nevek és a nevek említésének mikéntje alapján látható, hogy a székely főemberek közül senki nem állt közel a fejedelemhez. A legtöbbször Basa Tamást említette, de nem széki főkirálybírói minőségében, hanem hírvivőként. Őt valószínűleg bizalmi emberének tekintette Rákóczi, mert az ifjabb Rákóczi Györgynek a vele szembeni ellenérzései dacára is alkalmazta, sőt bizalmas üzeneteket bízott rá. A viszonyuk azonban egyértelműen hierarchikus volt, míg az erdélyi elit jó pár tagját, főképpen Kassai ítélőmestert, mindig tisztelettel emlegetik a levelek. A legnagyobb tiszteletet a székelyek közül vargyasi Daniel János, a diplomata érdemelte ki a fejedelem részéről, s ilyen volt még Mikó Ferenc is, aki azonban már 1635-ben meghalt.¹⁴¹ Ami Szentpáli Istvánt illeti, őt sokszor küldte követségbe Rákóczi és minden bizonnyal meg is bízott benne, de professzionális diplomataként kezelte és nem többként. Petki Istvánt, a Csíkszék élén Mikó Ferencet váltó főkapitányt szintén a katonai vezetői érdemeiért becsülte a fejedelem.¹⁴² A csíki főkirálybíró, szárhegyi Lázár

¹³⁸ Uo. 239.

¹³⁹ Uo. 305.

¹⁴⁰ Uo. 392.

¹⁴¹ SZABÓ 1862, 29. Haller augusztus 28-ra teszi Mikó Gyulafehérváron lezajlott temetését.

¹⁴² LÁZÁR 1889, 91. Lázár szerint Petki kifejezetten sikeres ütközeteket vívott Rákóczi oldalán 1644-ben és 1645-ben is.

Istvánt ugyanakkor nem kedvelhette különösebben, ellentétben a marosszéki főkirálybíróval, váradi Balog Lászlóval, akinek katonai tehetségét elismerte, és hosszú vívódás után őt választotta az udvari gyalogok parancsnokává is.

Összegzés

I. Rákóczi György fejedelem „kívülről érkezett” volt Erdélyben és nem rendelkezett a Bethlen Gáboréhoz fogható helyismerettel. A székelyek közül többekkel szemben volt bizalmatlan, ami minden bizonnyal onnan is eredt, hogy Székely Mózes már az uralma elején szembeszállt vele, valamint hogy éppen a székelységben belül volt nagyszámú unitárius és katolikus, akikben, főleg a katolikusokban, nagyon nehezen bízott meg. Azokkal viszont, akik a hűségükről biztosították, jó munkakapcsolatot alakított ki. Ilyenek voltak a diplomatái, elsősorban Mikó Ferenc, Daniel János vagy Tholdalagi Mihály, de Szentpáli István, Basa Tamás vagy később Mikes Mihály is. Rákóczi uralma mégis olyan időszak volt, amikor a korábbi és későbbi évekhez képest kevesebb székely nemes jutott be a fejedelmi udvarba vagy kezdett országos karrier építésébe. Bethlen Gáborhoz képest, aki sok új utat nyitott a székely társadalom számára, Rákóczi visszatért a székelység „klasszikus” értelmezéséhez, azaz elsősorban katonaként tekintett rájuk, és a hadseregében is többször használta őket, mint Bocskai vagy Bethlen Gábor, akik a hajdúkat vagy a zsoldos seregeket is alkalmazták a hadseregükben. Így, noha mind a fejedelmi tanácsban, mind pedig a fejedelmi táblán szinte alig találunk székelyeket, a következő korszak három meghatározó székely nemese, Basa Tamás, Mikes Mihály és Petki István is meg tudta alapozni azt a pályát, aminek a kibontására II. Rákóczi György uralma alatt került sor. Érdekes továbbá, hogy, noha Rákóczinak komoly ellenérzései voltak a katolikusokkal szemben, az általa kedvelt és támogatott székely nemeseknek csak a kisebb hányada volt református: Daniel János és Basa Tamás. A többiek vagy katolikusok, vagy unitáriusok voltak. Noha a fejedelem igyekezett a hozzá hű főurak feleke-

zetváltását elősegíteni, a szakértelem és a hűség révén végül más felekezettűekkel is együtt dolgozott, az előzetes terveit felülírva.

BIBLIOGRÁFIA

Források

MNL OL P659

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P szekció.
659. Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Missiles (16–19. sz.).

Forráskiadványok

BARABÁS 1934

BARABÁS Samu: *Székely oklevéltár 1219–1776*. Budapest, MTA, 1934.

DEMÉNY 1999

Székely oklevéltár. Új sorozat V. *Székely népesség-összeírások, 1635*. Szerk. DEMÉNY Lajos. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1999.

EOE 9

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. 1629–1637. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1883.

EOE 10

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. X. 1637–1648. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1884.

EOE 11

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 1649–1658. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1886.

KELEMEN 1913

Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez.
Szerk. KELEMEN Lajos. Kolozsvár, Vargyasi id. báró Daniel Gábor, 1913.

KONCZ 1900a

I. Rákóczi György naplója (Első közlemény). Közli KONCZ József. *Erdélyi Múzeum* 17/8. 1900, 466–472.

KONCZ 1900b

I. Rákóczi György naplója (II. és befejező közlemény). Közli KONCZ József. *Erdélyi Múzeum* 17/9. 1900, 524–528.

SZABÓ 1862

Haller Gábor naplója. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1862, 1–103.

SZILÁGYI 1875

A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1875.

SzOkI IV

Székely oklevéltár. IV. 1264–1707. Szerk. SZABÓ Károly. Sajtó alá rendezte SZÁDECZKY Lajos. Kolozsvár, Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága, 1895.

SzOkI VI

Székely oklevéltár. VI. 1603–1698. Szerk. SZÁDECZKY Lajos. Kolozsvár, Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága, 1897.

Felhasznált irodalom

BALOGH 2011

BALOGH Judit: *Székelyföldi karrierök. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század máso-*

dik felében. Budapest, L'Harmattan – Transylvania Emléke-
iért Tudományos Egyesület, 2011.

BALOGH 2014a

BALOGH Judit: Apák és fiúk Erdőszentgyörgyön.
*Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio
Philosophica* 18/1. 2014, 9–20.

BALOGH 2014b

BALOGH Judit: Bethlen Gábor és a székely városok. In: *Beth-
len Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépé-
sének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmá-
nyai*. Szerk. Sipos Gábor et al. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum
Egyesület, 2014, 584–595.

DÁN 1987

DÁN Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Bu-
dapest, Akadémiai, 1987. (Humanizmus és reformáció, 13.)

DEMÉNY 1979

DEMÉNY Lajos: Az 1562. évi felkelés. In: *Székely felkelés
1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk.
BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly. Bukarest,
Kriterion, 1979, 59–70.

EGYED 1979

EGYED Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet,
különös tekintettel a XVI. századra. In: *Székely felkelés
1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk.
BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly. Bukarest,
Kriterion, 1979, 47–58.

HORN 2005

HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői*. Budapest, ELTE
BTK, 2005.

KENYERES 1994

Kamuthi Farkas. In: *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Internet: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kamuthi-farkas-76193/> (Utolsó hozzáférés: 2021. február 15.)

KIS-BACZONI 1869

KIS-BACZONI BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár, Fekete Sámuel – Simon Elek, 1869.

KOLTAI 1999

Péchi Simon életéről. In: *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai. Az Atyák mondásai – Pirqé ávot fordítása (1620/21)*. A marosvásárhelyi kéziratból kiadta, kísérő tanulmányokkal és magyarázatokkal ellátta KOLTAI Kornélia. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1999, 17–21.

KÓVÁRY 1871

KÓVÁRY László: Péchi Simon, kancellár. *Keresztény Magvető* 6/1. 1871, 34–48.

KRUPPA–MONOK 2009

KRUPPA Tamás–MONOK István: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628). *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2009, 7–14.

LÁZÁR 1889

LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai 1540–1711*. Budapest, Athenaeum, 1889.

NAGY 1875

NAGY János: Hidvégi Mikó Ferencz életrajza. *Keresztény Magvető* 10/1. 1875, 1–44.

SZABÓ 2003

SZABÓ András Péter: A dési per történeti háttere. *Egyház-
történeti Szemle* 4/2. 2003, 29–56.

SZÁDECZKY KARDOSS 1927

SZÁDECZKY KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és
alkotmánya*. Budapest, Franklin, 1927.

TRÓCSÁNYI 1980

TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–
1690*. Budapest, Akadémiai, 1980. (A Magyar Országos Le-
véltár Kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet, 6.)

ABSTRACT

Elite Changes in Szeklerland between 1630 and 1648

Notable shifts in the composition of the elite occurred in Szeklerland in the initial decades of the 17th century. By the end of the previous century, families with estates in Udvarhely had become affluent. The Kornis family of Homoródszentpál, in particular, amassed a considerable number of landed estates, thereby becoming one of the most influential families in Szeklerland. The death of several members of the Kornis family during the Fifteen Years' War resulted in the extinction of the family by the beginning of the 17th century. Prince Gábor Báthory effectively marginalised the Unitarian elite of Transylvania. During the rule of Prince Gábor Bethlen, the nobility of another seat began to gain strength. The Reformed and Catholic nobles of Háromszék became wealthy and attained influential positions. Prince György Rákóczi, whose family had no roots in Transylvania, was not well-acquainted with the Székely nobles. During his reign, he attempted to establish a new elite and reinforce the Reformed nobles. This study examines this process.

Katona István történetíró és Eger kapcsolata

Benei Bernadett

Katona István (1732–1811) a 18. század második felében alkotó jezsuita történészgeneráció egyik nagy alakja volt. 1779-től három történelmi időszakra (Árpád-házi királyok, vegyes házi királyok és Habsburg uralkodók) bontva, 42 kötetben jelentette meg a Magyar Királyság történetét ismertető *Historia critica regum Hungariae*.¹ Jelen írásomban Katona kritikai történetírói módszerének ismertetése mellett azt szeretném bemutatni, hogy mi kötötte Egerhez a kiváló historikust, milyen forrásokra lelt itt, illetve kik támogatták munkáját.

Katona István portréja.
Forrás: arcanum.com

A kritikai történetírásról, Katona kutatásairól

Katona követte a baroniusi illetve inchofferi annales-hagyományokat, s egyben megfelelt az elsődleges forrásokra támaszkodó kritikai történetírás elveinek.² Kérdéseket fogalmazott meg, majd azokra keresve a választ, ütköztette a rendelkezésére álló forrásokat, melyeket, ha szükségesnek érezte, korrigált. A kritikai törté-

¹ Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae*. I–XLII. Pestini–Posonii–Cassovii–Budae–Colotzae–Claudiopoli–Vacii, 1779–1817.

² SZABADOS 2008, 694, 698–699; SZABADOS 2014, 215; SOÓS 2014, 244–245.

netírásra Guiseppe Garampi (1725–1792) könyvgyűjtő, a pápai levéltárban dolgozó főpap, bíboros, varsói és bécsi nuncius is biztatta egyik levelében Katonát, mely részletét a történész a *Historia critica* negyedik kötetének előszavában idézte:

Amelyeket [Katona történeti kutatásait – B. B.] mások a megvitatás vágyával akartak bírálni, azok megítélésem szerint, úgy tűnik, rendkívüli értékkel bírnak. Mert hacsak a történettudomány nem rendelkezik olyannal, aki minden vizsgálatba, még a legkisebb kronológiai, genealógiai vagy földrajzi vizsgálatba is belekezd, és azokat a kritika igen szorgalmas módszerével folytatja: akkor az [a történettudomány – B. B.] örökké ingadozó és bizonytalan lesz. Ha nem lettek volna nekünk Pétau, Tillemont, Pagi,³ vagy ennek a nemzedéknek más kiművelt férfijai, milyen tökéletlen lenne az egyháztörténet? És ha minden történeti művet röviden kellene megírni, mennyi ismerettől lennénk megfosztva? Ezért uraságod ne törődjön vele, és vesse meg azoknak a hangját, akik úgy fordulnak a történelem felé, hogy csak lopják a napot, vagy pedig sebtében végig futva rajta a műveltség üres csillogását kedélyes csevegésben hajhásszák. Folytassa uraságod úgy a munkát, ahogy eddig csinálta, és azon éjjel-nappal dolgozzon tanult és művelt férfiak számára. Eljön az idő, amikor az emberek okosabbak és felvilágosultabbak lesznek, és minden történeti munkát elvetnek, melyből a kritika igyekezete és bősége hiányzik, és mohón ragadják meg azokat a könyveket, melyekben megvannak és kiviláglanak a történelem igaz és szilárd alapjai. Látom, hogy ez volt uraságod szándéka, és ha ezután is megmarad mellette (ti. a kritikai történetírás mellett – B. B.), akkor a kiművelt és tanult emberek igen nagy számban örökké hálásak lesznek uraságodnak. Továbbá ne-

³ Denis Pétau (1583–1652), Louis-Sébastien Le Nain de Tillemont (1637–1698), Antoine Pagi (1624–1699) François Pagi (1654–1721) francia egyháztörténészek. Pétau és a két Pagi számos helyen javították Baroniusz *Annales*-ét. Le Nain: KASPER 2006¹, 703; Pagi: KASPER 2006², 1271; Pétau: KASPER 2006³, 81.

kem nagyon tetszett az az igyekezet, mellyel uraságod viseltetett az egyes szerzők tanúbizonyságainak és olyan iratoknak a felvonultatásában, melyek nincsenek a keze ügyében minden olvasónak. Így ő maga [tehát az olvasó – B. B.] rögtön meg tudja hozni a saját ítéletét, és nem kényszerül arra, hogy könyvek híján felfüggesse azt – különösen ama könyvek hiányában, amelyek bár hazájukban közkézen forognak, idegen nemzeteknél olykor ritkák, s nem lehet velük sokszor találkozni.⁴

⁴ „Ut eamdem rationem tam in hoc, quam in reliquis tomulis meis retinerem; Excellentissimus D[ominus] C[ardinalis] vel Clarissimus] Garampius, quem nominare maximum elogium est, grandes mihi stimulos hisce verbis, ad me summa benevolentia perscriptis, addidit: „Quae alii, disputandi cupidine, carpere voluerunt; ea quidem, meo iudicio, peculiare operis pretium facere videntur. Nisi enim historia habeat, qui in omnes, minimas etiam, disquisitiones vel chronologicas, vel genealogicas, vel geographicas ingrediatur, easque diligentissima critices arte pertractet; ea perpetuo anceps et incerta erit. Enimvero, nisi Petavium, Tillemontium, Pagium aliosque huius generis eruditos viros habuissemus; quam imperfecta adhuc esset historia ecclesiastica? Ac, si historiae essent omnes breviter conscribendae; quanta rerum notitia privaremur? Itaque D[ominatio] V[estra] negligat, contemnatque hominum voces, qui ita ad historiam conferunt animum, ut diei horas fallant, vel, ut eius cito confecto cursu, inanem eruditionis auram in festiva conversatione aucupentur. Opus, ut adhuc fecit, D[ominatio] V[estra] prosequatur, illudque et doctis, et eruditis viris elucubretur. Tempus erit, quo homines, iam prudentiores ac doctiores, omnes reiiciant historias, in quibus critices diligentia et copia desideretur; eosque avidae arripiant libros, in quibus vera ac solida historiae fundamenta habeantur et illustrentur. Tale D[ominationis] Vestrae consilium fuisse video, in eoque si deinceps persistat, penes eruditos doctosque homines multas atque immortales gratias inibit. Mihi praeterea valde placuit ea diligentia, qua D[ominatio] V[estra] usa fuit in producendis auctorum testimoniis ac documentis, quae cuicumque lectori in promptu esse non possunt. Sic enim iudicium ipse suum expromere statim potest, neque suspendere illud cogitur ex defectu librorum, eorumque maxime, qui licet patria communes, apud exteras tamen

Az ügy előzménye, hogy Katona még korábban megkereste Garampit is a *Historia* kiadásával kapcsolatban. Garampi csodálattal emlékezett Katona *Historia critica*ban megjelenő kiváló ismeretanyagára és a szerző által felhalmozott tudásra. Úgy vélekedett, hogy munkájával az egyháznak és az országnak is nagy szolgálatot tett; lenyűgözte a történész szorgalma, és művéről elismerően nyilatkozott egyik Katonához írt levelében.⁵ A művelt főpap ajánlotta a történetíró figyelmébe egykori római diáktársát, jó barátját, Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspököt.⁶ (Katona és Eszterházy kapcsolatáról a későbbiekben lesz szó.)

Katona a *Historia critica* megírásához komoly kutatásokat folytatott. Történész elődjeihez képest szerencsésebb helyzetben volt, hiszen ekkor már kéziratban rendelkezésre állt a Heveneszi Gábor (1656–1717) által megkezdett, majd a 18. század második felében Kaprinai István (1714–1785) által befejezett anyaggyűjtés forrásbázisa. Ezenkívül kutatásait levéltárakban és könyvtárakban végezhetette. Katona István élt is ezekkel a lehetőségekkel, rengeteget kutatott könyvtárakban; ő maga 1790-től a kalocsai érseki könyvtár könyvtárosa volt. Mindezeknek köszönhetően a sovány középkori magyar történetet sokszorosára tudta duzzasztani.

nationes rari aliquando exstant et infrequentes.” KATONA 1781, Praefatio.

⁵ DÓBÉK 2023, 357–358. Garampi levelének egy részletét idézi Katona az Eszterházy Károlynak 1786. október 27-én és 1790. április 7-én küldött leveleiben: „Gratam, inquit ille, tui recordationem saepe in mentem revocat eximia illa tua doctrina atque cumulata eruditio, quam numquam satis in tua critica historia admiramur; ut perillustri hoc labore tuo adeo tum de Ecclesia, cum de isto regno bene meritis quam qui maxime videaris. Tantum tibi vel commodi, vel otii superesse avemus, ut nostram, quam excitasti, sitim expleas; neque solum, quae coeperis, ad umbilicum perducas; sed aliis usque ingenii tui monumentis bibliothecas non modo gentis tuae, sed et totius orbis instruas ornesque. De te interim deque rebus tuis incredibile est, quam sim sollicitus aliquid audiendi. – – Dat. ex monte Falisco.” EFL AV 2714; DÓBÉK 2023, 361, 364–365.

⁶ DÓBÉK 2023, 357.

Ahogy a *Historia* negyedik kötetének előszavában írja, a kötetben a hat uralkodó (III. István, II. László, IV. István, III. Béla, Imre, III. László) tetteit, melyeket Thuróczy János két oldalon keresztül ismertetett, ő egy egész kötetbe gyűjtötte össze.⁷

Egy tartalmas könyvajánló: Eger 18. század végi képe a *Historia* Eszterházy Károlyhoz írt ajánlásában

A *Historia critica* ajánlásai érdekes adalékokkal szolgálnak a város történetéhez, valamint korabeli arculatához. A történész műve 4., 11. és 12. kötetét ajánlotta Eszterházy Károly egri püspöknek, melyek közül a 12. század második felének–13. század elejének történetét ismertető negyedik kötet ajánlása érdemes a további elemzésre. Ebben többek között arról ír, hogy az Árpád-házi uralkodók közül Imre király annyira kedvelte Egert, hogy már életében temetkezési helyéül választotta a várost. Így Katona méltányosnak látta, hogy ennek a kötetnek a megjelenéséhez, mivel az Egerben eltemetett Imre tetteit ismerteti, nem másnak, mint az egri főpapnak a támogatását kérje.⁸ A város nevének eredete kapcsán Katona nem ért egyet Bonfinivel, aki Thrákia lakóiról, az agrianusokról származtatta az *Agria* nevet. Katona számára az a magyarázat az elfogadhatóbb, mely szerint a város az Eger-fáról kapta a nevét, mely az egérről elnevezett égert jelenti magyarul. Mivel sok ilyen fát lehet látni az ugyanolyan nevű folyó partján, és mert a németek Erlének mondják az égert, ezért a város német

⁷ „Concluduntur eo sex omnino regum nostrorum gesta, quae Ioannes Turotzius duabus paginis absoluit.” KATONA 1781, Praefatio.

⁸ „[...] Emericus Agriam ita coluit, tantis in deliciis vivus habuit, ut neque mortuus alibi, quam Agriae condi, magnumque hunc sepulturae regiae honorem uni huic urbi deferre voluerit. Aequum igitur mihi videbatur, ut hic historiae criticae tomulus, novus studiorum meorum partus, quo huius Emerici regis, Agriae humati, gesta complector, non alterius, quam Agriensis antistitis auspicia, dum in lucem publicam prodire gestit, ambiret.” KATONA 1781, f.)(2r–v.

neve *Erlau*. Ezt követően Katona röviden ismerteti a város történelmét: a Szent István alapította püspökséget Szent László tovább gyarapította, a tatárok pusztítását megszenvedte, IV. Béla király számos kiváltsággal újra felvirágoztatta. 1552-ben a törökök hiába ostromolták, 1596-ban viszont elfoglalták, 90 évnyi török uralmat követően sikerült visszafoglalni, 1687-ben. Ugyanebben az évben Fenesy György lett az egri püspök, akinek sok terve volt, melyek közül keveset sikerült megvalósítania. Utóda, Telekessy István építkezésekbe kezdett, a Jászón és Kassán száműzetésben lévő papi kollégiumot visszaadta régi székhelyének. Az 1744-ben elhunyt Erdődy Gábor püspököt fényes építkezései tették halhatatlanná, 1745-től Barkóczy Ferenc gondoskodott a püspökségről.

Elmondhatatlan – írja Katona –, milyen sokat változott a város hajdani képe, melyet régebben ő is látott (ismeretes, hogy 1744–1746 között Egerben végezte középfokú tanulmányait),⁹ így a következőkben Eger 1770-es évekbeli arculatát ismerteti. A város nyugati részén, ahol egykor ugar terült el, szép házak sora épült egészen a szőlőkkel beültetett dombokig, s a városrész neve Károlyváros lett. Dél felé egy igen pompás kert terül el, melyet két folyó öntöz,¹⁰ és ahová korábban nem lehetett belépni, most azonban jórészt a polgárok kényelmét és szórakozását szolgálja. A történész észak felé egy igen szilárd töltést látott, négyzetes kövekből felépített falat, mely védi a várost a folyótól [tehát az Eger-pataktól – B. B.], mely a magas hegyekből lezúduló patakoktól felduzzadva hatalmas károkat okozott a polgároknak. Katona kövekkel megerősített folyópartokat és folyón átívelő kőhidakat figyelt meg, valamint olyan utcákat, melyek korábban állandóan sártól dagadtak, mostanra azonban kővel rakták ki és erősítették meg őket, valamint csatornákkal látták el, melyek a lefolyó vizeket felfogják, és minden piszkot visszavisznek a folyóba. A történész megcsodálta az új deszkázattal és tetőzettel rendelkező püspöki palotát, mely méretével és szépségével nem csak Eger, hanem

⁹ DÓBÉK 2023, 357.

¹⁰ Egert csak egy folyóvíz, az Eger-patak öntözi.

bármelyik európai város nagy ékességévé válna. Megemlítette azt a gyönyörű helyen lévő kertet is, mely annál, melyet korábban látott, nagyobb és gondozottabb, és amely a látogatók és a messzi-ről érkezők szemének csodálatos gyönyörűséget okoz.¹¹

Katona megnézte a csillagászat múzsájának, Urániának igen magasra törő székhelyét, vagyis azt a tornyot, ahol az égitestek évenkénti mozgását szorgalmasan megfigyelik, a csillagok ösvényét pontosan leírják, megbízható számításokkal meghatározzák azt az időt, mely alatt az égitestek saját pályájukat bejárják. Katona figyelmét megragadták a csillagvizsgáló torony műszerei is, melyeket hatalmas összegekért Angliából rendeltek:¹² két mozgatható kvadráns, ugyanennyi ingaórával, négy akromatikus Dollond-távcső, több Newton-rendszerű és Gregory-típusú.¹³

¹¹ A 18. századi Egerről hosszú leírást közölt Bél Mátyás (1684–1749) is a *Notitia Heves vármegyét ismertető* kötetében. A tudós evangélikus lelkész szintén írt a püspöki palotáról, annak díszkertjéről. BÉL 2023, 106–127.

¹² Eszterházy püspök 1776 és 1780 között összesen 876 fontnyi értékben rendelt Angliából csillagászati eszközöket, ez az összeg Bartha Lajos csillagászati szakíró szerint messze felülmúlta a híres nyugat-európai egyetemek fizikai laboratóriumaira szánt költségeket. Az Angliából érkezett eszközöket először a bécsi Egyetemi Observatóriumban az Egerben is működő neves csillagász, Hell Miksa (1720–1792) próbálta ki. BARTHA 1989, 52.

¹³ Londonból egy sárgaréz mobil kvadráns érkezett, mely J. Sisson londoni műhelyében készült 1776-ban. Vízszintesen és függőlegesen is lehetett forgatni, az égitestek horizont feletti magasságának és a vízszintes síkbeli irányainak meghatározására szolgált. 1776-ban két, Londonban készült, Arnold-féle csillagászati ingaóra érkezett Egerbe. Az órákat a csillagok járása szerint szabályozták be, segítségükkel pontosan lehetett mérni a csillagidőt. Háromféle méretű (3.3 m, 91.5 cm, és 75.2 cm hosszúságú), John Dollond és fia, Peter által kifejlesztett, Dollond-távcső került Egerbe. Mindegyik háromlábú faállványra szerelt, függőleges és vízszintes tengely mentén is forgatható, akromatikus (különböző törésmutatójú) objektívvel rendelkező műszer. A Hold, a bolygók és a csillagok megfigyelésére használták őket. „Az Isaac Newton által kidolgozott optikai rendszerben a homorú tükör a cső felső végénél elhelyezett, 45 fokban beállított síktükörré vetíti a

Az egri Líceum Csillagvizsgálójának Gregory- és Newton-féle tükrös távcsövei.
Fotó: Balogh Ferenc

Különleges és megjelenésében is figyelemre méltó az a parallaxikus műszer és oly nagy kvadráns, melyhez fogható Londonon és Mannheimen kívül sehol sem található.¹⁴ Katona tehát, mint írja,

fénysugarakat, innen pedig a távcső oldalába illesztett szemlencsére kerülnek.” VASNÉ TANA 2018, 10; VASNÉ TANA 2019, 64–65, 67–68, az idézet helye uo. 67; A Gregory-rendszerű távcsövet Bécsből rendelték, az eszköz 1776-ban Andreas Schulz műhelyében készült, a függőleges és vízszintes tengely körül egy csigaorsó segítségével lehetett mozgatni. „A skót James Gregory rendszere szerint készült távcsövekben a homorú főtükrő a cső felső végénél elhelyezett kisebb homorú segédtükörre vetíti a sugarakat. Az erről visszaverődő sugárnyaláb a főtükrő közepébe fúrt lyukon átkerül az okulárba.” VASNÉ TANA 2018, 10; VASNÉ TANA 2019, 65–66, az idézet helye uo. 66.

¹⁴ A London melletti, 17. században létesített Greenwichi Királyi Observatóriumra utal Katona. Mannheim nyugat-keleti irányban tájolt csillagvizsgáló tornyát Károly Tódor pfalzi választófejedelem építtette 1772 és 1774 között. Az első igazgatója Christian Mayer jezsuita csillagász volt, aki a kettőscsillagok vizsgálatával vált híressé.

látta ezt a csillagvizsgáló tornyot, amely olyan jól felszerelt, hogy más efféle tornyok hírnevét is beárnyékolja; készítőjét¹⁵ a történész méltónak tartja, hogy örökké emlékezzenek rá Magyarországon.¹⁶

Nem véletlen azonban, hogy Katona városleírásának csúcspontja a könyvtár ismertetése. Az új könyvtár – mint írja – több ezer kötet befogadására alkalmas és rendkívüli képekkel van díszítve a mennyezete és a falazata.¹⁷ Csodálatos rendben alakított-

Mannheimben volt a meteorológiai megfigyelések első központja Európában. VARGHA 1993, 852.

¹⁵ Vélhetően a Hell Miksa által tervezett *camera obscurára* utal itt Katona. A viszonylag egyszerű optikai eszköz négy fő alkotóeleme a tükrök, a lencse, a vetítívászon és a sötét helyiség. A csillagvizsgáló torny 9. emeletén található sötétkamra Európa legrégebbi működőképes panorámavetítője. Hell a Líceum lakóinak, valamint a püspök szórakoztatására tervezte, az eszköz segítségével a város nevezetességeit lehet madártávlatból megfigyelni. VASNÉ TANA 2019, 80.

¹⁶ „[...] vidi cominus et intus vastam illam molem, celsissimam Uraniae sedem, aemulam caelo turrim, in qua diligenter annui diurnique caelestium corporum motus observantur; semitae, per quas sidera ferri videntur, exacte describuntur; tempora, quibus orbitas suas percurrunt, certis calculis definiuntur. Insunt nempe huic moli varia, quibus ad observationes capiendas opus est, instrumenta, maximis ex Anglia sumtibus comparata, duo quadrantes mobiles cum totidem horologiis pendulis, quatuor Achromatica telescopia Dollendiana, complura Neutoniana cum Gregoriano; cum primis autem inest et aestimatione praecipua dignum est instrumentum paralacticum et quadrans tantae molis, ut extra Londinum et Manheimium par illi nusquam reperiat. Vidi sublimem hanc Uranoscopiam, tantis instrumentis, ut ceteris id genus turribus umbram facere possint, instructam; nec videre potui, quin eius auctorem aeternis Hungariae fastis dignum esse pronunciauerim.” KATONA 1781, f.)(4r–v.

¹⁷ A bécsi művészcsaládból származó Krackker János Lukács (1717–1779) gondos tervezés és előkészítő munkálatokat követően 1778-ban fejezte be a könyvtár trienti zsinatot ábrázoló mennyezetfreskóját, melynek egyik érdekessége a mennyezetképet felülről záró gótikus látszatarchitektúra. JÁVOR 2004, 140–147.

ták ki könyvespolcait,¹⁸ amelyeket sem munkát, sem pénzt nem kímélve töltötték fel igen ritka és hasznos kötetekkel.¹⁹

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár barokk olvasóterme. *Fotó:* Balogh Ferenc

Egyebek mellett, Eszterházy püspök a 16–18. század minden jelentősebb csillagászati munkáját, így például Honterus, Clavius,

¹⁸ A könyvespolcokat Fellner Jakab tervei alapján Lotter Tamás asztalos készítette el, melyekhez 1780–1781-ben a szobrász Halblechner Vencel egy 24 ovális domborműből álló szellemi ősgalériát helyezett el. „Szent Ágoston, Borromei Károly, Kopernikusz, Galilei, Kolumbusz Kristóf, Mabillon stb. és három magyar előd, Verböczy, Pázmány és Istvánffy Miklós profil-mellképei a polcok fölött egyúttal a különböző tárgycsoportokat jelölték a könyvek elrendezése során.” Jávor 2004, 141, idézet uo.

¹⁹ A könyvgyűjtésben, könyvbeszerzésben meghatározó szerepe volt Guiseppe Garampi itáliai tudós főpapnak, bíboros érseknek, varsói és bécsi pápai nunciának. Garampi és Eszterházy Károly, illetve Büky József egri püspöki könyvtáros 1777–1790 közötti, a könyvtár fejlesztése ügyében folytatott levelezését közzétették: FEJÉRDY–SOÓS 2023.

Galilei, Newton vagy éppen Halley műveit igyekezett beszerezni könyvtára számára. Ha az eredeti, első kiadáshoz nem sikerült hozzájutnia, akkor egy későbbi kiadással vagy egy összefoglaló munkával pótolta a hiányt.²⁰ Katona, ahogyan írja, felkereste a Múzsák eme igen pompás palotáját, mely alkalmas tanulók befo-gadására, valamint rendkívül tágas termekkel szerelték fel, melyek a tanítók igen előnyös lakhelyeiként szolgálnak. A történész a tudományok felé tett egyedülálló jótétemény örökös emlékeztető-jeként értékelte a könyvtárat, mely az alapoktól kezdve a legma-gasabb ékességre emeltetett, hogy saját terjedelmével is arra em-lékeztesse az előtte elhaladókat, hogy az igen bölcs főpapot (ti. Eszterházyt) mekkora tisztelet illeti a tudomány irányába tett fá-radozásaiért. A várossal kapcsolatos gondolatait zárva, Katona kiemelte, hogy ha mindazt, amit hatalmas gyönyörűséggel látott, részletesen leírt volna, köteteket töltene meg vele; álmélikodik az oly sok újdonságon, és szerfelett örvendezik Eger hatalmas sze-rencsége és a nemes lelkű főpap miatt, akinek hatalmából ebbe a rendkívüli pompába emelkedett (ti. a város).²¹ Az egri könyvtárat

²⁰ Eszterházy püspök csillagászati vonatkozású könyvgyűjtésére lásd CSORBA–NAGY–UJFALUDI 2020, 95–111.

²¹ „Vidi novam multorum millium librorum capacem bibliothecam, exquisita pictura fornices eius et parietes, qua patent, inductos, forulos ordine miro dispositos, ad quos libris rarissimis et utilissimis implendos nullis laboribus, nullis sumtibus parcitur. Vidi magnificentissimum illud musarum palatium, accipiendis discentium ordinibus accommodatum, eximiae laxitatis conclavibus ad opportunissimam doctorum habitationem instructum. Vidi perenne hoc singularis in scientias munificentiae monumentum, ex immis [! recte: imis] fundamentis ad summum decus eductum, quod ipsa mole sua praetereuntes admonet, quantos honores antistes sapientissimus sapientiae studiis habeat. Haec aliaque, quae, si minutim describerentur, tomos exposcerent, cum ingenti voluptate vidi; nec videre potui, quin tantam novitatem demiratus, Agriaeque tantam felicitatem, tam magnificum antistitem, cuius auspiciis in eximium hunc splendorem assurrexit, magnopere gratulatus fuerim.” KATONA 1781, f.)(4v–f. [](5)r.

1793. december 29-én tette Eszterházy Károly püspök nyilvános könyvtárrá, de Katona István már az ezt megelőző években a gyűjtemény egyik első lelkes kutatója volt!²²

Katona István és Eszterházy Károly levelezése: egy 18. század végi mecenatúra

A korszakban nem volt példa nélküli a főpapi mecenatúra, hiszen ismeretes, hogy Szily János szombathelyi püspök szintén támogatta Schönvisner István (1738–1818) régész, egyetemi tanár tudományos célú ásatásait és könyveit.²³ Az Egri Főegyházmegyei Levéltárban Katona három, Eszterházyhoz írt levele maradt ránk az 1786–1793 közötti időszakból, melyeket Dóbék Ágnes ismertett a *Lymbusban* megjelent írásában.²⁴ A történetíró 1786. október 27-én Esztergomban kelt levelében névnapi jókívánságai mellett, 50 forintot kért Eszterházy Károly püspöktől nyomdai munkálatokra.²⁵ Erre Giuseppe Garampi biztatta Katonát, aki – mint olvashattuk – Eszterházy diáktársa volt Rómában és tevékenyen hozzájárult az egri könyvtár alapításához.²⁶ Eszterházy püspök 1786. november 5-én kelt válaszát az azévi Protocollum kötetből ismerjük. A főpap megköszönte a névnapi megemlékezést, a Ka-

²² IVÁNYI 1986, 23.

²³ Erre lásd SÁNTA 2021, 277–285.

²⁴ EFL AV 2714; DÓBÉK 2023, 355–372.

²⁵ „[...] si pro typo, qui non plus, quam 50. florenos circiter exegit, auxiliatricem Excellentia Vestra manum porrigere dignata fuerit.” EFL AV 2714 (1786. október 27-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 360.

²⁶ „Ut primum periculum rei huius apud Excellentiam Vestram facerem; effecit, cum notissimus eiusdem pro tuenda Dei gloria vetustaque matris Ecclesiae doctrina zelus, tum fiducia, quam Eminentissimus Cardinalis Garampius in postremo mecum habito colloquio suscitavit.” EFL AV 2714 (1786. október 27-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 360–361.

tona által kért 50 forintos összeget pedig megküldte a történetírónak.²⁷

Katona következő levele 1790. április 7-én kelt Esztergomban. Ebben többek között utalt egri könyvtári kutatásaira, mellyel az volt a célja, hogy az ismeretlen adatokat napvilágra hozza, a téves hiedelmeket kiirtsa, a kétségeseket és homályosakat pedig megvilágítsa vagy több, biztosabb irattal megerősítse.²⁸ Arról is beszámolt Katona, hogy a Mária, II. Károly és Zsigmond uralkodását ismertető két kötet kiadása 700 forintba kerülne; ha egyben adnák ki őket, akkor 350 forintba. Katona reménykedik abban, hogy megkapja ezt az összeget.²⁹ A levélben emellett munkájának fontosságát emeli ki, értékítéletet mondva történész elődjeiről. Eszerint „Bonfinit, mint mesemondót, részben kinevetik, aki a kezdetektől csak II. Ulászló uralkodásáig ismertette Magyarország történetét.”³⁰ Istvánffy I. Mátyás korá-

²⁷ „Reverende ac erudite Domine! Pro votis ad onomasim meam susceptis perhumanas non modo habeo, sed reddo etiam grates hic advoluta super petitis 50 fl[orenis] assignatione: non dubito quin edenda D[ignitatis] Vestrae lucubratio, priusquam publicam lucem aspiciat, constitutam censuram politicam subeatur; nollem enim, ut hac praeterita non tantum D[ignitati] Vestrae, sed fors mihi quoque molestiam aliquam facessaret. Caeterum piae memoriae commendatus maneo.” EFL AV 3631, 677.

²⁸ „[...] celebriores bibliothecas, inter quas Agriensis excellit, aere meo susceptis, vetera monumenta diligenter ubique scrutabar, ut res ignotas detegere, male creditas convellere, dubias et obscuras vel illustrare, vel pluribus certioribusque documentis confirmare possem.” EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 362.

²⁹ EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 364.

³⁰ A korszak történészei (pl. Timon Sámuel, Bél Mátyás, Pray György, Katona István) írásaikban sok helyen kritikával illették és eredeti forrásokból származó adatokkal pontosították Bonfini megállapításait. Bél Mátyás Bonfini-kritikájára lásd TÓTH 2013, 603–609. Pray az *Annales* első kötetének előszavában említi, hogy Bonfini művében akadnak tárgyi és időrendi tévedések, melyeket Timon Sámuel kísérelt meg kijavítani: „Facile mihi consentientes habebó, si qui Bonfinium legere, a quo multa omnino praeterita sunt, quaedam non

tól³¹ szentelt figyelmet a történelemnek és II. Mátyással abba-hagyta. Kazy (ti. Ferenc) csak a 17. század történelmét írta meg. Pray tudós évkönyveit I. Ferdinánddal fejezte be, őt inkább a politikatörténet, mint az egyháztörténet érdekelte, nagy tudású volt, de igen fontos dolgokat hallgatással mellőzött.”³² Erre példaként szolgálhat – tesszük mi hozzá –, hogy Pray Vazul megvakítását nem tudta vagy nem akarta összekötni a Szent István-legendákban szereplő István-ellenes főúri összeesküvéssel, különálló eseményekként kezelte őket; következőképpen tartózkodott a kézenfekvő magyarázat kimondásától is, miszerint István vakította meg a lázadó rokonát. Pray kortársai, Johannes Stillingus (1703–1762) és Katona azonban már helyesen kapcsolták össze az eseményeket, és fogalmazták meg a következtetést: a lázadásban való részvételéért nyerte el Vazul ezt a büntetést.³³ „Én – folytatja Katona – úgy az egyház-, mint a politikatörténetet, melyek kölcsönösen megvilágítják egymást, összekapcsolom, és újonnan összegyűjtött okiratokkal, a világi történetet is gyarapítom.”³⁴ Te-

rite consignata, exaggerata non nulla, temporum autem ordo plerumque sic luxatus, et confusus, ut nihil mirum sit, si errorem error, velut tracto filo, consequeretur. Hos exterere conatus est Timon Samuel S. J. vir multarum litterarum [...]” PRAY 1763, Ad Lectorem [r].

³¹ Katona ezen helyen kevésbé pontos, hiszen Istvánffy *Historiája* Mátyás király halálától (1490) ismerteti az eseményeket.

³² „Passim enim Bonfinium, tamquam fabulosum, derident; qui tamen ad initia dumtaxat Vladislai II. historiam Hungariae pertexuit. Istvanfius, a Mathia I. historiam eandem auspicatus, in Mathia II. desiit, Kazius nec unius seculi XVII. historiam absolvit. Praius eruditus annales suos in Ferdinando I. clausit, rebusque profanis potius, quam sacris intentus, multa scitu maxima necessaria silentio praetermisit.” EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 364.

³³ PRAY 1763, 40; STILTINGUS 1767, 312–313; KATONA 1779, 405. Erről bővebben: BENEI 2025.

³⁴ „Historiam ego tam sacram, quam profanam, quae mutuo sibi lucem fenerantur, coniungo, conquisitisque novis litterarum monumentis,

hát a fenti hiányosságok felsorolása érvként szolgálhat egy új összegző történeti munka megjelentetése mellett.³⁵ Katona végül az egri könyvtárat dicséri, és azt kéri Eszterházytól, engedje meg, hogy neki dedikálja művét.³⁶ A főpap válasza 1790. április 20-án kelt, és szintén az adott év Protocollum kötetében olvasható. Eszterházy semmilyen könyvben nem engedélyezi nevének feltüntetését és nem finanszírozza a kiadás költségeit, amíg nem látta és vizsgálta meg a megjelentetni kívánt kötetet. Arra kéri ezért Katonát, hogy küldje el neki munkája vonatkozó részét.³⁷

Az 1793. június 5-én Kalocsán kelt levelét Katona azzal kezdte, hogy két okiratot kapott a mecénás főpaptól. Az egyik Magyarország történetének folytatásához 700 forint kiutalásáról szól, a másik Weingand János Mihály könyvkereskedő ígérvénye volt, hogy a nyomtatási költségeket a könyveladások után pénz vagy könyvek formájában téríti meg a püspöknek. Katona tájékoztatja Eszterházyt, hogy lassan halad a püspök által támogatott kötetek eladása, ezért a könyvkereskedő Weingand sem tudta még teljesí-

profanam etiam auctiorem reddo.” EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 364.

³⁵ DÓBÉK 2023, 362.

³⁶ EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél).

³⁷ Admodum Reverendo Stephano Katona Historiographo Strigoniensi responsum:

„Reverende Domine Historiographe! Perhumanas D[ominationis] V[est]rae literas, quibus se partem historicarum lucubrationum suarum nomini meo inscribere velle innuit, et pro eadem parte typis excudenda sumptus a me petit, accepi. Usus nihil ego magis in votis habeam, quam verum Orthodoxae Religionis, Patriaeque bonum promovere, nec sit mihi animus ea, quae D[ominatio] V[est]ra pro commendatione operis sui adducit, in dubium vocare, fateri tamen debeo, me ita semper fuisse, atque modo etiam esse comparatum, ut nulli libet in lucem edendo ante vel nomen meum praefigi indulgeam, vel expensas pro impressione suppeditare velim, quam librum talem ipse videam, ac perlustrem. Quod si igitur D[ominationi] V[est]rae ita visum fuerit, praeattactam operis sui partem data occasione mihi transmittat. Caeterum [pia]e memoriae commendatus maneo.]” EFL AV 3635, 274.

teni az ígéretét. A történetíró kérte, hogy a főpap türelmesen viselje a késedelmet, és azt, hogy az eladásból befolyt kis összeget a fennmaradó kötetek kiadására fordíthassák, de még nem kapott választ. Katona megvallja, hogy semmi haszna nem származik könyveiből; amit mégis összegyűjt, azt az egyházi pályára lépő, szegény sorsú diákok megsegítésére ajánlja fel. Katona szerény jövedelméből 3000 forintot fizetett ki eddig művének kiadására, és további néhány kötet kiadásának finanszírozásáról is gondoskodott. A szükséges összeget mindig mecénásoktól és saját forrásból teremtette elő. Az Eszterházytól kapott 700 forinthez 118 forintot tett hozzá. Katonának 6000 forintra lenne szüksége a hátralévő kötetek kiadásához, ám ez az összeg nagyon lassan gyűlik össze a bevételeiből. A történetíró ezért a levélben további anyagi támogatást remél Eszterházytól.³⁸

A főpap válaszára most sem kellett sokáig várnia Katonának. Az 1793. június 9-én kelt levelében, mely szintén az azévi Protocollum kötetben olvasható, a püspök értesíti a történészt, hogy megkapta levelét, melyben Katona arról értesíti Eszterházyt, hogy miért nem fizette még vissza a pénzt vagy miért nem küldött köteteket. Eszterházy helyteleníti a késedelmet, és a kezdeti ígérethez híven várja a pénzt vagy a könyvek gyorsabb szállítását.³⁹

³⁸ EFL AV 2714 (1793. június 5-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 365–366.

³⁹ Die nona Iunii eiusdem Anni Reverendo Domino Stephano Katona Historiographo rescriptum sequentibus: „Admodum Reverende ac Clarissime Domine! Accepi die quinta currentis mensis et anni D[ominationis] Vestrae Litteras, quibus subversantem causam, quod pro excusatione nonnullorum Historiae suae Tomorum per me subministrati 700 R[henenses] fl[oreni] nondum persoluti, aut libri submissi sint, exponit: Ego prout rectitudinis amans sum, ita et via directa procedere soleo; vel ipsa D[ominatio] Vestra haud inficiabitur, axioma: *qui tacet, consentire censetur*: nec ubique nec semper obtinere, in praesenti vero casu plane non subsistere, cum intuitu remunerationis attactae summae quaestionem formaverim, quin imo praesentibus declaro, me, conformiter primitivis promissis, celerio rem pecuniae, et librorum transpositionem praestolaturum. In Reliquo maneo addictissimus.” EFL AV 3638, 497–498.

Weingand 1793. július 10-én arról értesítette levelében Eszterházyt, hogy Katona kérésére összeszámolta a püspök támogatásával megjelentetett két *Historia*-kötet eladásából származó bevételt. Ezt a 100 forintot kitevő összeget azonnal elküldheti, vagy később, további kötetek eladásából származó bevételekkel együtt is. Ha Eszterházy ebben az értékben a könyvtára számára szeretne könyveket, küldjön egy listát a kívánt kötetekről, amelyeket ő továbbít neki, illetve bármely könyv beszerzésében segít.⁴⁰ Eszterházy Weingandhoz intézett válasza nem ismert.

A történész munkájának további támogatói

Katona a *Historia criticá*ban megemlíttette a munkáját segítő egri könyvtárost, Büky József kanonokot is. Büky Eszterházy püspök megbízásából részt vett a könyvek beszerzésében, a könyvtári állomány rendszerezésében. Sőt, ahogy a *Historiá*ból kiderül, kéziratok lemásolásával megkönnyítette Katona munkáját. Ugyanitt megemlíttette, hogy Téglássy József, az egervári Szent Istvánról elnevezett prépostság prépostja, valamint az egri székeskáptalan éneklőkanonokja öt hétig bőkezűen vendégül látta a történetírót Egerben. Katona azt is elárulja, hogy vendéglátója hatökrös szekerén tudta megtenni a hazautja nagy részét.⁴¹

⁴⁰ DÓBÉK 2023, 369.

⁴¹ „Prolixas has litteras R[everendissimus] D[ominus] Iosephus Büki, cathedralis ecclesiae Agriensis canonicus et bibliothecarius publicus, ex apographo sua manu depromsit, ac, pro singulari suo res patrias illustrandí studio, me hoc onere levatum voluit. Quum enim ad certum diem reditum praestituisset, exactis iterum Agriae quinque hebdomadibus, quibus me R[everendissimus] D[ominus] Iosephus Téglássy, praepositus S[ancti] Stephani de castro Agriensi, cathedralis eiusdem ecclesiae cantor et canonicus, hospitio liberaliter excepit et fovit; aliis adhuc rebus describendis intentus, ab eo sum adiutus, ut ad constitutum tempus eiusdem R[everendissimi] D[omini] hospitis mei sexiugio curru discedere, magnamque partem itineris mei conficere potuerim. Atque pro rara hac benevolentia publicas utrique, sed huic inprimis, qui me prorsus eximia

Katona a *Historia critica* egyes köteteinek bevezetőjében további köszönetet mondott mecénásainak, így a 26–28. kötetek elején az egri püspöknek, apátoknak, prépostoknak, illetve kano-nokoknak is, a névsorban többek között a már említett Téglássy József és a későbbi egri püspök Fischer István neve is olvasható. Mecénásainak ünnepélyes formában a következő szavakkal fejezte ki hálóját: „Bőkezű támogatóknak, akik már akkor, amikor a történeti forrásokat az igen gazdag könyvtárból, mellyel az egri Liceum büszkélkedik, összegyűjtöttem, engem, mint vendéget páratlan jóindulattal öveztek körül, s ezen történeti munkák nyomdai terjesztéséhez felhalmozott közbenjárásukkal bőséges forrást adományoztak, és nagylelkű bőkezűséggel lehetővé tették, hogy ami magánjellegű volt, nyilvánossá váljék, és hogy a Rudolfról szóló kötet az árnyékból előjőjön a fényre. Tehát ennek a tiszteletreméltó Kollégiumnak, mely oly sok érdemet szerzett a közjóért és a hazáért, ezekkel a kötetekkel együtt szenteli, adja és ajánlja magát a szerző.”⁴²

liberalitate complexus et prosequutus est, gratias dico.” KATONA 1794², 30–31.

⁴² KATONA 1794¹, Prologus:

Maecenatibus Munificentissimis
 Qui iam tunc, quum supellectilem historicam ex locupletissima,
 qua Lycaeam Agriense gloriatur,
 Bibliotheca collegissem,
 singulari me hospitem benevolentia complexi,
 ad opes illas historicas typo vulgandas,
 opem liberalem, cumulato beneficio, contulerunt.
 Utque, quod privatum erat,
 publicum evaderet;
 et spissum de Rudolpho volumen
 in lumen e tenebris emergeret,
 generosa largitate praestiterunt.
 Huic igitur venerabili Collegio,
 de publico patriaque tam bene merito,
 se [!] cum his tomulis.
 D[ic]at]. D[on]at]. D[edic]at] Auctor.

Az egri könyvtár kéziratgyűjteményének hasznosítása

Az egri könyvtár kéziratgyűjteményét nagy haszonnal forgatta a tudós jezsuita szerző. Három kéziratot anyagra is hivatkozott művében: Verancsics Antal (1504–1573) egri püspök levélgyűjteményére, Istvánffy Miklós (1538–1615) *stylionáriumára*, valamint Thordai Sámuel *historiájára*. Verancsics Antal egri püspök, később esztergomi érsek 1538 és 1571 között keletkezett leveleinek 11 kötetben összegyűjtött, 18. századi másolatát számos, a 16. század második felében zajló esemény kapcsán idézte Katona, ahogyan erről az Eszterházy Károly püspökhöz 1790. április 7-én kelt levelében is írt. Az ausztriai ház uralmát ismertető kötetek közül ötöt állított össze – fogalmaz –, és Verancsics Antal leveleivel jelentősen gazdagította őket, de ezek még nem kerültek a cenzorhoz, kiadásukra is nehéz ezekben az időkben mecénást találni.⁴³ A 11 kötetes gyűjteményen kívül, Egerben, főpapi tulajdonban lehetett az a Verancsics-leveleket tartalmazó négykötetes gyűjtemény is, melyet Fischer István egri érsek a Nemzeti Múzeumnak ajánlódézott. Nem zárható ki, hogy Katona ez utóbbit is forgothatta.⁴⁴ Verancsics Antal leveleit utóbb Szalay László és Wenzel Gusztáv jelentették meg a *Monumenta Hungariae historica* sorozatban.⁴⁵

⁴³ VERANTIUS 1538–1570; „[...] ex Austriaca vero periodo quinque iam concinnatos, ex epistolis Verantianis plurimum locupletatos, nondum tamen censurae subiectos, habeam: qui quominus in lucem publicam adhuc prodire potuerint; difficilia haec tempora maecenatumque gratiosorum inopia hactenus impedivit.” EFL AV 2714 (1790. április 7-én kelt levél); DÓBÉK 2023, 362–363.

⁴⁴ DÓBÉK 2023, 363, 46. l.j.; „[Antonii] Verantii opera varia.” (Verancsics Antal műveinek rávonatkozó okiratoknak és tiszteletére írt verseknek a gyűjteménye.) 1558–1562. A Pryker-féle katalógusban ez olvasható a kézirrattal kapcsolatban: „Originale huius manuscripti nunc in Museo Nationali Hungarico servatur, cui hoc ... Stephanus L[iber] B[aro] Fischer Agriensis condam A[rchi]ep[iscop]us donavit.” IVÁNYI 1986, 62.

⁴⁵ SZALAY–WENZEL 1857–1875.

Istvánffy Miklós (1538–1615), a jeles történétíró 1577–1578-ban a kancellária vezetője volt. Az ő nevét viseli egy Egerben őrzött formuláskönyv, mely szintén forrásként szolgált Katona számára.⁴⁶ A napi hivatali munka során igen nagyszámú hivatalos levelet, okiratot kellett megfogalmazniuk a kancellária tisztviselőinek, ezért minden titkár igyekezett a viszonylag gyors és jogilag is kifogástalan munka érdekében formuláskönyvről (*styliionarium*) gondoskodni. Az Istvánffy nevét viselő kötetéről 1987-ben Barta Gábor megállapította, hogy alapvetően Bácsi Ferenc működésének köszönheti keletkezését, és így a Szapolyai-féle kancelláriához köthető. Ferdinánd kancelláriáját mindössze két okirat, Oláh Miklós 1548. évi és Illicini Péter 1562. évi címereslevelének másolata képviseli.⁴⁷ A gyűjtemény II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd, Szapolyai János és Miksa királyaink által kiadott válogatott okleveleket tartalmaz. Katona ebből a válogatásból idézte például II. Lajos 1518-ban Budán Literáti Ferencnek kiadott oklevelét.⁴⁸

Katona egy harmadik, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratárában őrzött forrásra, Thordai Sámuel magyar nyelvű historiájára is hivatkozott, mely valójában egy erdélyi vonatkozású diplomáciai iratokat tartalmazó gyűjtemény.⁴⁹ Ennek kapcsán érdekes problémával állunk szemben. A magyar historiográfia, valamint Szinnyei József irodalmi lexikona ugyanis Tordai Sámuel néven egy 1731 és 1801 között élt erdélyi református lelkészről tud, akinek létezik egy *Az néhai...* – az egri kézirattal azonos – című történeti munkája, melyet Szinnyei nem talált. Szinnyei Danielik József 1856–1858-ban megjelent *Magyar írók* című művéből vette ezt az adatot.⁵⁰ Az egri kézirat, mely egy 1782-ben keletkezett másolat, szerepel, hogy az eredetét 1704-ben Fogaras várában jegyezte le Thordai Sámuel, aki művét II. Rákóczi Ferenc

⁴⁶ ISTVÁNFFY 1580.

⁴⁷ BARTA 1987, 205–206; FAZEKAS 2018, 100.

⁴⁸ KATONA 1793¹, 84–87.

⁴⁹ THORDAI 1782.

⁵⁰ SZINNYEI 1891–1914, XIV, 308–309; DANIELIK 1858, 345–346.

erdélyi fejedelemnek ajánlotta.⁵¹ Ez, ha összevetjük Tordai életrajzi adataival, lehetetlen, hiszen ekkor még nem élt. 1697-ben viszont Rozsnyai Dávid (1641–1718) történetíró, erdélyi diplomata ennél hosszabb, de nagyon hasonló címmel megjelentetett egy forrásgyűjteményt, melyet konstantinápolyi utazásai alatt gyűjtött.⁵² A gyűjtemény különböző témájú és nyelvű dokumentumok magyar fordítását tartalmazza. Rozsnyai műveit Szilágyi Sándor adta ki 1867-ben. Ennek a kiadásnak a bevezetőjében olvashatjuk, hogy latinra is lefordították a gyűjteményt. (Rozsnyai Fogarason halt meg egyébként 1718-ban.)⁵³ Ha összevetjük Rozsnyai és „Thordai” műveit, láthatjuk, hogy megegyezik a szövegük. Danielik és nyomában Szinnyei tehát tévesen tulajdonították ezt a gyűjteményt a 18. század második felében alkotó Tordai Sámuelnek. Valószínűleg névazonossággal kell tehát számolnunk.

De ki lehetett az a Thordai Sámuel? Rozsnyai diplomatatársa volt Apafi Mihály fejedelem udvarában Tordai Szeghalmi András, akinek János és Tamás nevű fiúgyermekai voltak.⁵⁴ Rozsnyai Dávidnak viszont volt egy Sámuel nevű fia, sőt az is ismert róla, hogy apjához hasonlóan ő is fordított török nyelvű munkát.⁵⁵ Ő használhatott egyfajta írói álnevet? E kérdés megválaszolása még további kutatásokat igényel. Ahogyan a másolat hátoldalán feltűntették, az eredeti kézirat Erdélyből a pálos rend pesti könyvtárába

⁵¹ „Az Méltóságos II Rákoczi Ferencznek, Szencseges Romai Imperium Erdély Országa választott Fejedelmének, Magyar Ország Erdélyhez tartozó Részének Uranak, és Szekelyek Ispánnjának, az Szabadságért Confederált Nemes Magyar Ország Statusinak, ugy Munkácsnak és Mákoviczának Herczegének, Nemes Saáros Vármegyének örökös Ispánnjának, Saáros Pataknak, Tokajnak, Regécznek, Ecsednek, Somlyonak, Ledniczének, Szerencsnek és Onodnak örökös Urának Nékem klms (kellemes – B. B.) jo Uramnak ő Nganak (nagyságának – B. B.) alázatossan ajánlottattott es Irattattott Fogaras Várában Thordai Samuel által 1704 Esztendőben.” THORDAI 1782, előzéklap.

⁵² KÁRMÁN 2006, 166.

⁵³ ROZSNYAY 1867, 15, 19.

⁵⁴ CSORBA 2016, 109.

⁵⁵ KÁRMÁN 2006, 166.

került, ahol Horváth Özséb domonkos szerzetes másolta le 1782-ben, és juttatta el Egerbe a másolatot. (Ráadásul ez a másolati példány is legalább két különböző kézírást őriz.)⁵⁶ Ebből a másolati példányból dolgozott Katona István, aki két helyen is idézte a gyűjteményt. Az 1566. évnél, amikor arról írt, hogy János Zsigmond köszöntötte a Száván átkelő Szulejmán szultánt, Katona meghagyta az esemény ismertetésében az irat latin címét, és latinra fordította a „Thordaitól” átemelt részletet.⁵⁷ A történetíró ugyanígy járt el, amikor az 1601. évnél idézte „Thordaitól” III. Mehmed szultán Báthory Zsigmondnak küldött athnaméját.⁵⁸

Összegzés

Jelen írásomban igyekeztem Katona István történetírói módszereit, valamint a *Historia critica* néhány Egerben őrzött kéziratos forrását ismertetni. Érdekes és hasznos forrásnak tűnnek a *Historia* kötetei elé írt prológusok és ajánlások, melyek közül kitűnik az Árpád-házi királyok uralmát bemutató negyedik kötet hosszú, Eszterházy Károly püspökhöz írt ajánlása. Ebből megismerhető Eger nevének eredete, rövid történelme, a város 1770–1780-as évekbeli arculata, a csillagvizsgáló torony, valamint az akkor for-

⁵⁶ „Testor hunc ex autographo manuscripto, ex Transylvania allato, et in Bibliotheca Paulinorum Pestiensium asservato, fideliter transcriptum, et quoad fieri potuit, etiam comportatum esse per me Fratrem Patrem Eusebium Horváth, Sac[rae] Ordinis Praedicatorum p[ro] t[empore] Pestini existente, manu propria, Anno 1782.” THORDAI 1782, hátlap.

⁵⁷ Az irat címe: „Profectionis Serenissimi Principis Iohannis 2^{di} Electi Regis Hungariae ad Szulimannum Imperatorem Turcarum modus et series Anno Christi 1566 factae et celebratae.” Uo., 8.; „[...] Solimanus, traiecto Savo, iam a Ioanne Sigismundo salutatus fuit. Cuius salutationis caussas et ceremonias ex vetustiore MS. Samuel Thordai Hungarice descripsit. Hunc nos Latine exhibebimus, qui tamen ipse Latinum hunc titulum narrationi suae praefixit [...]” KATONA 1793², 206–207.

⁵⁸ THORDAI 1782, 142; KATONA 1794², 40.

málódó püspöki könyvtár. Katona csodálkozva szemlélte a város fejlődését, melyhez Eszterházy sokat tett hozzá. A történetíró munkamódszeréről, az elődjeiről alkotott véleményéről, a *Historia* kiadásának nehézségeiről, illetve költségeiről, Katona Eszterházy Károlyhoz írt levelei is további információkkal szolgáltak.

BIBLIOGRÁFIA

Források

EFL AV 2714

Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 2714. Katona Stephani historiographi litterae (Katona István történetész levelei: 1786. október 27., 1790. április 7., 1793. június 5.)

EFL AV 3631

Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 3631. Protocollum consistorii 1786.

EFL AV 3635

Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 3631. Protocollum consistorii 1790.

EFL AV 3638

Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 3638. Protocollum consistorii 1793.

ISTVÁNFFY 1580

Nicolaus ISTVÁNFFY: *Diplomatarium Regni Hungariae, una cum Stylo Cancellariae Regiae Hungaricae, qui sub divis Hungariae Regibus Matthia Corvino, Uladislao II., Ludovico II., Joanne Zápolya, et Ferdinando I. in usu erat; per Nicolaum Istvánffy de Kis-asszony-falva ... manu propria conscriptum, plurima Diplomata, Manifesta,*

literas Principum et alia, ad illustrandam Regni Historiam deservitura complectens. ca. 1580. (Egri Főegyházmegyei Könyvtár Kéziratgyűjteménye Y. IV. 55.)

THORDAI 1782

THORDAI Sámuel: *Az néhai felséges és dicsőséges Első Ferdinánd Római nagy császárnak, hatodik László Budai Dobsa Királynak, és Constantinápolyi második szultán Bajezid Khán Török Császárnak idejektől fogva, az nagy hatalmas Fényes és Felséges első Leopold Római nagy császárnak ő Felségének, és ugyan Constantinápolyi negyedik Szultán Mehemmed Khán Török Császárnak Erdélyi Fejedelemnek méltóságos második Rákoczi Györgynek, igaz magyar nélkül szűkölködő igaz magyarnak idejéig Nap keleti, s Nyugati, Déli, Eszaki Plágákon, mind jo, s mind rosz formában elme irtoztatással folyt, s Nemzetek qualitassát igen ki ado nevezetes nagy dolgok vagy csudák.* Fogaras, 1704. (Horváth Özséb 1782-ben készített, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményében őrzött másolata.)

VERANTIUS 1538–1573

Antonii VERANTII manuscripta ... Tom. 1–11. 1538–1573. (Egri Főegyházmegyei Könyvtár Kéziratgyűjteménye Y. V. 17–27.)

Forráskiadványok

BÉL 2023

Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico-geographica [...]* Comitatum ineditorum tomus VII., in quo continentur Comitatus Hevesiensis, Csongradiensis, Bácsiensis et Bodrogiensis, atque Districtus Cumanorum et Iazygum. Ed. Gregorius TÓTH–Bernadett BENEI–Zoltanus GŐZSY–Rudolphus JARMALOV–Petrus TÓTH. Budapestini, Sumptibus Instituti Historici Sedis Centralis Studiorum Philosophicorum, 2023.

FEJÉRDY–SOÓS 2023

Giuseppe Garampi és az egri Eszterházy-könyvtár gyarapítása, 1776–1790. (Dokumentumok). Közli FEJÉRDY András–SOÓS István. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – EKKE Líceum, 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.)

ROZSNYAY 1867

Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1867. (Monumenta Hungariae Historica Ser. II. Scriptores 8.)

SZALAY–WENZEL 1857–1875

Verancsics Antal M. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Szerk. SZALAY László–WENZEL Gusztáv. Pest [Budapest], A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya [Bizottsága], 1857–1875. (Monumenta Hungariae Historica Ser. II. Scriptores 2–6, 9–10, 19–20, 25–26, 32.)

Felhasznált irodalom

BARTA 1987

BARTA Gábor: Humanisták I. János király udvarában. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes–SZÉKELY Júlia. Budapest, Gondolat, 1987, 193–216.

BARTHA 1989

BARTHA Lajos: Előkerült a Specula kétszázéves számlája. *Meteor* 19/9. 1989, 51–52.

BENEI 2025

BENEI Bernadett: Pray György és középkori történelmünk kritikus kérdései (Megjelenés előtt). A Jezuita – Pray – Kódex című konferencián 2023. szeptember 28-án elhangzott előadás írott változata.

CSORBA 2016

CSORBA Dávid: A kapitihá bibiliája (1679). *Egyháztörténeti Szemle* 17/1. 2016, 108–111.

CSORBA–NAGY–UJFALUDI 2020

CSORBA Erzsébet–NAGY Andor–UJFALUDI László: Eszterházy Károly egri püspök könyvtárának csillagászati könyvei. In: *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*. Szerk. DINNYÉS Patrik–NAGY Andor. Eger, Líceum, 2020 (Eszterházy Károly egri püspök és kora 1.), 95–111.

DANIELIK 1858

DANIELIK József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. II. Pest, Szent István Társulat, 1858.

DÓBÉK 2023

DÓBÉK Ágnes: Katona István történetíró levelei Eszterházy Károly egri püspökhöz. Adalékok Katona munkamódszeréhez és a *Historia Critica Regum Hungariae* kiadástörténetéhez. *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* 21. 2023, 355–372.

FAZEKAS 2018

FAZEKAS István: Istvánffy Miklós, a Magyar Kancellária titkára (1569–1581). In: „*A magyar történet folytatója*.” *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Szerk. ÁCS Pál–TÓTH Gergey. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 89–102.

IVÁNYI 1986

IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1986. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 5.)

JÁVOR 2004

JÁVOR Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*. Budapest, Enciklopédia, 2004.

KÁRMÁN 2006

KÁRMÁN Gábor: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. *Sic itur ad astra* 17/1–2. 2006, 155–182.

KASPER 2006¹⁻³

Lexikon für Theologie und Kirche. 6–8. Hrg. von Walter KASPER et al. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2006.

KATONA 1779

Stephanus KATONA: *Historia critica Regum Hungariae Stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Tomulus I. complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae. Pestini, Sumptibus Ioannis Michaelis Weingand et Ioannis Georgii Koepf, 1779.

KATONA 1781

Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et externorum concinnata*. Tomulus IV. complectens res gestas Stephani III., Ladislai II., Stephani IV., Belae III., Emerici, Ladislai III. Posenii et Cassoviae, Sumptibus Ioannis Michaelis Landerer, 1781.

KATONA 1793¹

Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et externorum concinnata*. Tomulus XII. Ordine XIX. Ab anno Christi MDXVI. Ad annum usque MDXXVI. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1793.

KATONA 1793²

Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum concinnata*. Tomulus V. Ordine XXIV. Ab anno Christi MDLXIV. Ad annum usque MDLXVII. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1793.

KATONA 1794¹

Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae, stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum concinnata*. Tomulus VII. Ordine XXVI. Ab anno Christi MDLXXVI. Ad annum usque MDXCIV. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1794.

KATONA 1794²

Stephanus KATONA: *Historia critica regum Hungariae, stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum concinnata*. Tomulus IX. Ordine XXVIII. Ab anno Christi MDCI. Ad annum usque MDCVIII. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1794.

PRAY 1763

Georgius PRAY: *Annales Regum Hungariae [...] ad maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumenti congesti*. Pars I. Vindobonae, Typis Georgii Ludovici Schulzii, 1763.

SÁNTA 2021

SÁNTA Sára: Commentarios meos... nomini tuo, Illustrissime Praesul, inscribo. Szily János szombathelyi püspök mecenatúrája és Schönvisner István. In: *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. BÉKÉS Enikő–KASZA Péter–KISS Farkas Gábor. Szedged, Lazi, 2021 (Convivia Neolatina 4.), 277–285.

SOÓS 2014

SOÓS István: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. TÓTH Gergely. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 227–252.

STILTINGUS 1767

Ioannes STILTINGUS: *Vita sancti Stephani regis Hungariae ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium monumentis collecta, digesta, commentariis et observationibus illustrata [...]*. Cassoviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, 1767.

SZABADOS 2008

SZABADOS György: Katona István történetírói időszerűségéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112. 2008, 679–699.

SZABADOS 2014

SZABADOS György: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. TÓTH Gergely. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 203–226.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

TÓTH 2013

TÓTH Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55. 2013, 593–617.

VARGHA 1993

VARGHA Domokosné: Nevezetes csillagvizsgálók – csillagváró tornyok. *Élet és Tudomány* 48/27. 1993, 850–852.

VASNÉ TANA 2018

VASNÉ TANA Judit: *Az egri líceumi csillagvizsgáló története*. Eger, Az Egri Csillagásztorony Védelmében Alapítvány, 2018.

VASNÉ TANA 2019

VASNÉ TANA Judit: *Az egri Csillagászati Múzeum története*. Eger, Az Egri Csillagásztorony Védelmében Alapítvány, 2019.

ABSTRACT

The Historian István Katona's Relationship with the Town of Eger

István Katona (1732–1811) was one of the great figures of the generation of Jesuit historians who worked in the second half of the 18th century. He started to publish his main opus, the 42-volume *Historia critica regum Hungariae* in 1779. It recounts the history of the Hungarian Kingdom in three parts: under the Arpadian dynasty, the mixed-house kings, and the Habsburg rulers. This study purports to explain Katona's historical methods as well as his connection to Eger.

Katona spent his student years in the town, which changed a lot over time thanks to Bishop Károly Eszterházy's initiatives. As a historian, he did research for his monumental work in Eger, and some of the manuscript sources of the *Historia critica* are preserved in the Archdiocesan Library even today. These sources are also presented in this study. The historian was amazed by the development and the image of the town with its new buildings,

and he wrote at length about these changes in the dedication addressed to Bishop Eszterházy in the *Historia*'s fourth volume. The historian also corresponded with Bishop Eszterházy, which letters highlight his working method, his opinion of his historian predecessors, and the difficulties and costs of publishing the *Historia critica*.

A kassai kalmár céh a 19. században*

Csíki Tamás

A magyarországi céhek kutatói kevés figyelmet fordítottak a kereskedők korporációira (melyek elnevezése a történeti irodalomban következetlen¹), de a gazdaság- és a társadalomtörténészek sem foglalkoztak elmélyülten azzal, hogy milyen szerepet töltek be évszázadokon keresztül a távolsági és a helyi kereskedelem szervezésében, illetve mi jellemezte a tagságuk társadalmi összetételét.

A kassai kereskedelmi testület története, melynek 1446-ban készült céhszabályzata talán a legrégebbi az országban, lehetőséget kínálhatna a hosszú időtartamot átfogó vizsgálatra, ezúttal azonban a 19. századra koncentrálok, és a neoinstitucionalizmus szemléletét próbálom érvényesíteni, mely egy szélesebb, nemcsak a gazdasági környezetet, a jogi és hatósági szabályozást, hanem a hagyományokat és a szokásokat, a társadalmi normákat és a gyakorlatokat, valamint a mentalitásokat is magába foglaló intézményfogalmat alkotott meg.² Ez módot ad annak vizsgálatára, hogy a testület miként szabályozta a felvételt és próbálta ezáltal konzerválni tagjainak privilegizált (rendies) helyzetét vagy milyen mobilitási lehetőségeket (egyéni és csoportstratégiákat) kínált a számukra. A céhrendszert az 1872-ben elfogadott ipartörvény szüntette meg, a kassai grémium 1877-ben kereskedelmi ipartár-

* A tanulmány a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

1 Például céh, testület, társulat, grémium.

2 KIWI-VOIGT 1995, 117–147.

sulatként szerveződött újjá, ami azt a kérdést veheti fel, hogy az érdekképviselet miként érvényesült a késő rendi és a polgári korokban, vagy az inasképzés és a szakmai szocializáció kontrollálása, továbbá a segélyezés elvei és gyakorlata hogyan változott a 19. században, amikor mindezek szabályozására már az állam is egyre határozottabban jogot formált.

Az utolsó céhprivilegiumok, a felvétel szabályozása

A tagok felvételét, illetve az üzletnyitás feltételeit a céhprivilegiumok szabályozták, melyek közül az 1769-ben és 1826-ban készületeket mutatom be.³ Az előbbit a Helytartótanács utasítására, pozsonyi minta alapján állították össze: a törvényes születésű inasok legalább négy évet a főnöküknél töltenek el, majd segédként dolgoznak, polgárjogot kell szerezniük, 15 rajnai forintot fizetnek a testületnek, s ezután „élvezhetik az összes városi és kereskedelmi szabadságokat.” Egy kereskedő özvegye folytathatja férje üzletét (a grémium ebben segíti, például a szakmához jól értő segédet biztosít számára), ezzel szemben az idegen kereskedőknek, a nyilvános vásárokat kivéve, tilos árusítaniuk,⁴ a városban élő neme-

³ A testület elnevezésének (a használt terminológia) változása a csoportszerveződés sajátosságaira is utalhat. Az első, 1446-ban megalkotott szabályzat a „Bruderschaft oder czeh”, az 1475-ben elfogadott a „Bruderschaft der steyncromer” kifejezést használja. (A *cromer* egyaránt jelenthette a testület közös, a gyűléseknek és a lakomáknak helyet adó épületét, valamint a tagok itt található saját vagy bérelt üzlethelyiségét, ami jelentős vagyont igényelt: „Bruderschaft der reychin cromer.”) Az 1631-ben megújított és 1686-ban változatlanul megismételt magyar nyelvű kiváltságlevélben a „fraternitas”, a „társaság”, valamint a „kereskedő rend” kifejezés szerepel, az 1769-es német szöveg visszatért a „Bruderschaft” elnevezéshez („Handels-Bruderschaft”), végül 1826-ban a patriarchális „Bruderschaft” eltűnt és a testület „Privilegiertes bürgerlicher Handelsstand”-dá alakult. PACH ZSIGMOND 1976, 422–429.

⁴ A szabályszegést a Brudervater (atyamester) jelentette a magisztrátusnak.

sek kiváltsága marad viszont, hogy a maguk számára árucikkeket hozathatnak.

A szabályzat az üzletvitelre és a társas kapcsolatokra egyaránt érvényes erkölcsi normákkal is részletesen foglalkozott. A kereskedők kötelessége – az első artikulus erről rendelkezett – a keresztényi életmód betartása, a vasárnapi és az ünnepnap isten-tiszteletken való részvétel (a Bruderschaft az istenfélelmet és a felebaráti szeretetet ápolja), valamint az egymás közötti békesség és egyetértés megőrzése, amit leginkább a tagtárs vevőinek elidegenítése, illetve a segédjeinek az elcsábítása zavarhat meg. (A főnököt ezért 2 forintra, a segédet 1 forintra büntették meg.)⁵

A legutolsó, 1826-ban készült privilégium, melyet a testület tagjai fogalmaztak meg, és az uralkodó hagyta jóvá, a szakma el-sajátításának és a kereskedői jog megszerzésének feltételeit tovább szigorította. Egy inasnak négy évig, amennyiben a főnöke ruházta, hat évig kellett tanulnia, három évig gyakornok volt, majd hat évig segédként dolgozott (az adósságcsinálástól ezalatt tartózkodjon). A tagságra pályázóknak a kereskedés „célszerű vezetéséhez” szükséges (és igazolt) tőkével kell rendelkezniük (a vegyeskereskedőknek 8000 konvenciós forinttal, a fűszerkereskedőknek, valamint a vas- és norinbergiáru-kereskedőknek 6000 konvenciós forinttal),⁶ kivéve azoknak, akik apjuk vagy apósuk üzletébe társulnak, üzlettel rendelkező özvegyel házasodnak össze vagy régóta fennálló kereskedést vesznek meg. (A helyi kereskedő fiának vagy annak, aki helyi kereskedő lányát veszi feleségül, és új üzletet kíván nyitni, csupán a megállapított tőke felével kell rendelkeznie, mivel apja vagy apósa „üzlete révén hitelt élvez,

⁵ A grémium a bécsi és pozsonyi ügynökének, kancelláriai tisztviselőknak és más „befolyásos” közvetítőknak is fizetett azért, hogy az uralkodó a privilégiumokat változtatlanul fogadja el, és a városi tanács is jóváhagyja. (A tetemes kiadásokat az atyamester kölcsöne fedezte.) KEREKES 1909a, 17–19; KEREKES 1913, 11–12.

⁶ Készpénzben vagy földbirtokban.

melyet az idegen csak fáradsággal szerezhethet meg.”⁷ A közös üzletet alapító társak tíz évig nem válhattak meg egymástól, ha ezt mégis megtették, új üzletet egyikük sem nyithatott.⁸

Az 1826-os szabályzat nagy figyelmet szentelt a már „visszaéléssé fajult” és az adózó üzlettulajdonosok jólétét fenyegető házaló kereskedésnek, illetve a zsidóknak is. Az 1811 júliusában hozott városi rendelet szigorú betartására hivatkozott (az egész szekéryi rakománnyal érkező árusok eszerint nem házalhatnak), míg a zsidók számára, akik Kassán titkos raktárakat tartanak fenn és titokban kereskednek, sem a házalás, sem a nyílt üzlet nem engedhető meg, és csupán a vásárokon árusíthassanak, melyeket legfeljebb három napra lehet engedélyezni.⁹

A „privilegizált, polgári” testület tehát, több évszázados hagyományokat követve, az 1820-as években is a tagsághoz kívánta kötni az üzletnyitás jogát, ugyanakkor minden korábbinál szigorúbb feltételeket szabott (tekintélyes tőkevagyon, a szakma hosszú éveig tartó tanulása, generációról generációra öröklődő erkölcsi normák betartása), aminek többféle, egymással összefüggő célja volt: a hitelképesség és az ezzel összefüggő bizalom fenntartása (a kereskedők ugyanis a beszerzett termékek árát rendszerint utólag fizették ki, és maguk is hitelre árusítottak), a szilárd üzletvitel és a csődök elkerülése (ezáltal a testület és a tagok „jó hírének” és presztízsének mint szimbolikus tőkejavaknak a megőrzése), valamint az újabb és újabb üzletek alakításának megakadályozása, ami egy további szemponttal fonódott össze: a grémium a cégek családi folytonosságát, illetve rendezett örökítését vagy továbbadását kívánta szabályozni és kontrollálni. („Az öregebb kereskedőknek és az özvegyeknek alkalmuk legyen üzletüket eladni és öreg napjaikra nyugalomba vonulni, vagy ha az üzlet ingadozó, de

⁷ Ők a felvételi díjnak is csak a felét (100 forintot) fizettek.

⁸ A polgárjog viszont már nem volt feltétel.

⁹ KERÉKES 1909b, 63–67.

még fizetőképes, a hitelezőket és a becsületüket szintén az üzlet eladásával biztosítani.”¹⁰

Hogyan érvényesült mindez a gyakorlatban, miként alakult a rendi korszak végétől a testület létszáma? 1821 és 1830 között 13 fő, a következő évtizedben mindössze 10 fő nyert felvételt, majd a grémium az 1840-es években nyitottabbá vált: 1841 és 1850 között 19-en, 1851 és 1860 között már 40-en csatlakoztak, gyarapodott azok száma, akik új üzletet alapítottak (16 fő), erősödött a fluktuáció, és a vagyoni helyzetre és a tanulóévekre vonatkozó előírásokat sem tartották be.¹¹ Azaz a normák és szabályrendszerek, illetve az egymással is ellentétes döntések és cselekvések inkoherenciája, valamint a privilégiumok kiüresedése vált jellemzővé.

Ez a folyamat már a korábbi évtizedekben elkezdődött, amit néhány, a jelöltek üzletnyitási stratégiáit is szemléltető esettel illusztrálok. Weisz József 1823-ban, miként a grémium kiderítette, Prix István pesti rövidáru kereskedő ungvári fiókküzetét akarta Kassára telepíteni, és a megkívánt tőke helyett, behajthatatlan követeléseket jelölt meg. A magisztrátus közbenjárására mégis felvették, ezután jelentkezett hozzá csendestársnak a pesti születésű Emmerling János (aki Prix ungvári üzletvezetője volt). A testület ezúttal is tiltakozott, mivel Emmerling nem magyar¹² és Kassán sokan csődbe jutottak, ám néhány hónap múlva, miután a grémium komisszáriusa pártfogolta és ígéretet tett arra, hogy 10 évig Weisz társa marad, őt is felvették.¹³ Hasonló kételyek fogal-

¹⁰ KERÉKES 1909b, 65–66.

¹¹ A tagok száma 1788-ban 34 fő, 1830-ban 28 fő volt. KERÉKES 1913, 49–53, 67–68, 77–79, 204–205.

¹² Apja Emmerling Leonhard (1760–1835), Würzburgból származó pesti kávé, a kávéscéh első elöljárója (gildemestere) volt. BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935, II, 656–657, 1232.

¹³ Az ígéret nem teljesült. Weisz 1824 őszén elhagyta Kassát, Emmerling a posztó- és divatüzletet egyedül vezette, majd 1830-ban csődbe jutott. Pestre költözött, ahol szemétfuvarozó céget alapított. KERÉKES 1913, 53, 60–61; KOVÁCS 1947, 371–376.

mazódtak meg Demszky Jánossal szemben, aki 1824-ben kérte a felvételét. Kifogásolták, hogy külföldi (bialai)¹⁴ származású, egy ottani posztógyáros alkalmazottja volt, akinek az üzletét akarja Kassán megnyitni, ráadásul engedetlen ember és elég posztókereskedő jön Eperjesről, Kisszebenből, Bártfáról, Szepesvárajáról és Lőcséről a helyi vásárookra. Végül azzal a feltétellel vették fel, hogy a saját neve alatt nyithat üzletet, és csendestársa sem lehet.¹⁵

A miskolci német evangélikus családból származó Záhr József 1825-ben fűszerüzletet akart nyitni, és (német nyelvű) kérvényében a magyarságára hivatkozott. A grémium szókimondóan reagált („ha mind a 7 millió magyar idejönne, 7 millió koldus lenne itt [...] Miskolcnak több lakosa van, miért nem marad ott”), és ezúttal is a kereskedők bukásához vezető versenyre utalt. Záhr 5000 forinttal, tehát az előírtnál kevesebb tőkével rendelkezett, de kötelezettséget vállalt arra, hogy kizárólag fűszerárukkal fog kereskedni, és tíz évig senkivel sem társul, ezért ő is a testülethez csatlakozhatott.¹⁶ Változatos érveket fogalmazott meg a testület a Ragályon született református magyar nemessel, Janka Károllyal szemben is, aki rőfös- és fűszerüzletet akart nyitni. Az nem lehet elég indok számára, hogy egy kassai órás lányát vette feleségül,¹⁷ ráadásul vagyontalan és az apósának számos gyermeke van, ezért az ő támogatására sem számíthat. A megtelepedésre (még ha ne-

¹⁴ Város Galíciában.

¹⁵ MNL OL X 9794. 43348/2; KERÉKES 1913, 61, 67.

¹⁶ Záhr József 1832-ben meghalt, özvegye, az egyik legtekintélyesebb kassai kereskedőfamiliából származó Lasz gallner Emília, Szakmáry Vilmos aranyműveshez ment feleségül. (A két mostohatestvér, Záhr Rezső [1830–1878] és Szakmáry Károly [1836–1902] az 1860-as évek elején alapított gyarmatáru-kereskedést.) Záhr József üzletét, mivel felnőtt örököse még nem volt, a Pestről származó Halbauer Ignác vette meg, aki 1845-ben csődbe jutott. Árukészletét, a csődtömeghez tartozó 35 hordó mádi borral együtt elárverezték, és Halbauer visszaköltözött a szülővárosába, ahol rokonainak fűszer- és terménykereskedése volt. MNL OL X 9794. 43348/2; *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1845. június 28. 1; KERÉKES 1913, 53, 65, 67; BÁCSKAI 1989, 68–70.

¹⁷ 1825 októberében házasodott össze Ns. Török Teréziával.

mesi származású is) a magisztrátus adhat engedélyt, de ez a régi kereskedőcsaládok megélhetését fenyegetné. Ám, ha egy helyi üzletet vesz át, megnyílhat az út előtte a grémiumba.¹⁸

A zsidó kereskedők jogszerű üzletnyitása és felvétele az 1840-es évekig szóba sem kerülhetett (az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette ugyanis lehetővé a szabad királyi városokba telepedésüket), a grémium ennek ellenére rendszeresen foglalkozott a „fenyegető veszéllyel”, ami a csoport- és sztereotípiaképzésről tanúskodik. A testület a 18. század végétől tiltakozott az ellen, hogy a zsidók városokba költözhessenek és polgárjogot szerezhessenek, támogatta a házasodásuk korlátozását (ami a szaporodásukat gátolja meg), a jellemük alapján pedig a „leggyalázatosabbaknak” nevezte őket: tolvajok és spekulánsok, borhamisítók, a csempészás és orgazdaság támogatói, az állam „vámpírjai”, a velük kapcsolatba kerülő kereskedők a csalárd bukás áldozataivá válnak, kölcsönökkel támogatják az ifjúság kicsapongásait, a becsületük elvesztése miatt nem bánkódnak, mert ilyesmivel nem rendelkeznek, és mindenki óvakodjon attól, hogy zsidó szomszédja legyen.¹⁹ A zsidóság, mint szokásaiban és kultúrájában idegen, a polgári kereskedői morállal nem rendelkező csoport nyelvi megbélyegzése történik tehát meg, ami a velük való gazdasági és társadalmi interakciókat kívánta kizárni.

A grémium a zsidók üzletnyitását az 1840-es években is akadályozni próbálta, amit az említett sztereotíp szerepkészletből vett elemekkel indokolt. Az 1841-ben Kassára telepedett Sinkmann M. például évekkel korábban Varsóban csődbe jutott, ezért Majer

¹⁸ Janka Károly 1826-ban a csődbe jutott Scheidler Antal és Bierbauer Lipót üzletét vásárolta meg (akiknek váltótartozásaik voltak), majd „a jó folyamatú vegyeskereskedést, melly semmi adósággal nincs terhelve”, 1845-ben eladta, és szállítmányozással kezdett foglalkozni (kassai házát, szántó- és rétföldjeit bérletként értékesítette). KERÉKES 1913, 53, 66; MNL OL X 9794. 43348/2; *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1845. október 15. 1.

¹⁹ KERÉKES 1913, 97–105.

Ábrahám fia néven kért engedélyt likőr- és ecetgyártásra,²⁰ vagy Grünwald Hermann sapka- és férfidivatáros nem kitanult kereskedő, és a bemutatott bizonyítványait meghamisította (ugyanabban az időben tanult Abaújszántón és Tállyán).²¹ Ezek az erőfeszítések azonban már nem jártak eredménnyel. Grünwald, egy 1843-ban feladott újsághirdetés szerint, a tekintélyes testületi kereskedőtől, ám az üzletével felhagyott Niemandsfreund Károlytól bérelt bolthelyiséget,²² csakúgy, mint Schäffer Mózes eperjesi „posztógyáros”, akinek a fia a Helytartótanáctól kért engedélyt üzletnyitásra, azzal az „impertinens” indoklással, hogy Kassán „csak néhány szatócs van.”²³ A Rozgonyban született Neumann Salamon borkereskedő 1843-ban báró Luzsénszky Minka, majd Bujanovics Ede házában árusított,²⁴ újsághirdetésben kínált ter-

²⁰ Sinkmann néhány évvel később fűszerüzletet nyitott, amit 1857-ben Stark Jánosnak adott el. (Starkot az 1860-as évek elején második előjárónak választották meg.) KERÉKES 1913, 78, 113, 204.

²¹ KERÉKES 1913, 110, 113.

²² *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1843. április 12. 1. Grünwald 1851-ben Huberth János bécsi kalapgyáros bizományosaként árusított. *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1853. március 19. 1.

²³ Schäffer József az 1830-as évek végén Halbauer Ignácnál töltötte az inas éveket, az 1844-es anyakönyvben „spekulantként” szerepelt, majd posztót és divatkelmét árusított. Az 1860-as években a fiával társult, ám váltótartozásai miatt az árukészletét 1870-ben elárverezték. Schäffer Mózes másik fia, Ferdinánd az 1850-es évek elején nyitott posztó- és rőföskereskedést, 1864-ben azonban csődbe jutott. A hitelezőivel „barátságosan” megegyezett, és az üzletet felesége nevére folytatta (Schäffer A.), amit 1874-ben ismét csődbe juttatott (a nevét időközben Bárkai Nándorra magyarosította). A harmadik fiú, Sámuel, 1846-ban sebészdoktorként telepedett Kassára, és az 1860-as években a város „leg híresebb és legkedveltebb orvosa lett [...] Nem volt olyan jobbféle ház vagy család, ahová bejáratos ne lett volna.” *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1865. február 18. 3, 1870. március 5. 4; *Abaúj-Kassai Közlöny*, 1877. augusztus 30. 2–3; *Kassai Hírlap*, 1897. április 25. 1; KERÉKES 1913, 106; MOLNÁR 1944, 174–175.

²⁴ Bujanovics ügyvéd és földbirtokos volt, 1850-ben a kassai kereskedelmi és iparkamara elnökének nevezték ki.

ményelőleget,²⁵ a zsidók kiépülő gazdasági kapcsolatait tehát a grémium nem tudta megakadályozni, és az 1850-es évek elején a felvételük is elkezdődött.²⁶

Az érdekképviselő változásai

Az érdekképviselő vajon túlterjedt-e a rendies jogok védelmén, s a grémiumnak milyen tervei és lehetőségei voltak a helyi és regionális kereskedelem fejlesztésére? A reformkori országgyűlések helyzetértékeléseket és javaslatokat kértek a városi testületektől, a kassai 1843-ban fejtette ki álláspontját. Eszerint az iparúzés és a kereskedelem szabadságának engedélyezése nyomán a becsületes iparosoknak a kontárokkal kell megküzdeniük, a kereskedők tönkremennek, mások rossz minőségű árukat kénytelenek olcsón eladni, ami a hitelüket és a bizalmat rombolja, és a vásárlókat károsítja. A kereskedelmet a rossz utak (a megfelelő közlekedési eszközök és a rendes vendégfogadók hiánya), a Kassa közeli vásárok nagy száma, a tőkehiány, valamint a magas kiviteli vámok és a vámtisztviselők zaklatása nehezíti (Magyarország „szinte gyarmati helyzetben van Ausztriával szemben”), amin részben a vásárolók elleni szigorúbb hatósági intézkedésekkel, részben a város áruforgalmi és elosztó szerepének erősítésével lehetne segíteni. A grémium ezért az 1830-as évek végétől szorgalmazta a Galícia felé irányuló gyors- és postakocsi-forgalom fejlesztését (ami mindekelőtt a nagymúltú hegyaljai borkivittelt lendíthetné fel ismét),²⁷ és társadalmi mozgalmat kezdeményezett a régió gyapjútermelés-

²⁵ *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1843. május 17. 2, 1843. július 19. 5, 1846. május 9. 2.

²⁶ Sinkmann M. 1851-ben, Schäffer József, Schäffer Ferdinánd és Neumann Salamon 1852-ben, Grünwald Hermann 1858-ban lett a testület tagja. KEREKES 1913, 78–79.

²⁷ 1837-ben alakult meg a Pest–Kassa–Eperjes Gyorskocsi Intézet, és az 1840-es években Krakkó és Lemberg felé már csatlakozó járatokra lehetett átszállni. KEREKES 1913, 155–156, 176–178; ZSADÁNYI 1953, 309.

sét és értékesítését ösztönző gyapjúvásárok meghonosítására (a testület szerint ez sokkal inkább megilleti Kassa metropolist, mint az ugyancsak erre pályázó mezővárost, Miskolcot).²⁸

A megújuló és a szabad társulással (az önszerveződéssel) összekapcsolódó érdekképviselőre az 1870-es évek végétől, a kereskedelmi társulattá alakulást követően vannak adataink.²⁹ A grémium rendszeresen tiltakozott (eredménytelenül) a fogyasztási cukor- és kávéadó ellen (ami a forgalom visszaeséséhez vezet), 1885-ben viszont a cukor különböző és „rendkívül olcsó áron való eladását” akadályozó határozatot hozott (a nagybani értékesítésnél különként 46 krajcárt, kis tétel esetén 48 krajcárt állapított meg, tehát a piac szabályozására tett kísérletet), amit a fűszerkereskedők többsége elfogadott, és a pazarlás visszaszorításával in-

²⁸ A grémium 1839-ben gyapjúraktár egyesületet alapított, azzal a reménnyel, hogy a felsőmagyarországi gyapjú ezáltal könnyebben fog eljutni a pesti, osztrák, galíciai és sziléziai piacokra, és a helyi posztógyártás is fellendülhet. Az egyesület 40 000 pengőforint értékben bocsátott ki részvényeket, az aláírások azonban késlekedtek, ezért a testület bécsi és pesti bankároktól próbált hitelt szerezni, s végül a hiányzó tőkét Fiedler Károly kereskedő pótolta, akit az igazgatóság elnökének választottak meg. KERÉKES 1913, 191–193. Az üzletkötéseket a társasági élet eseményeivel kívánták ösztönözni: a Kassai Társalkodási Egyesület a nagykávéházba invitálta ismerkedésre az eladókat és a vásárlókat, Kazinczy Gábor pedig a *Társalkodó*ban népszerűsítette a kezdeményezést: „az ily intézetek fölmentenek némileg bennünket, szegény felföldieket, azon nyomasztó kénytelenségtől, gyapjunkat Losoncra, Pestre stb. cipelgetni föl, s lefosztatják az emelkedő Pest minden autocratái szinzetét. A bas minden centralisatio! Ne gyűjtsük góczba a napot, világoljon egyenlőn a mindenség fölött.” (A gyapjúraktárt a domonkosok zárdájában nyitották meg és az 1870-es évek elejéig működött.) *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1843. május 31. 1; *Társalkodó*, 1839. május 18. 157–158.

²⁹ Az alapszabályban Kassa és Abaúj vármegye kereskedelmének fejlesztése, az érdekközösség „érzetének” erősítése, a főnökök és az alkalmazottak közötti „súrlódások” kiegyenlítésére békéltető bizottság felállítása, a tanoncok szakoktatásának támogatása, valamint betegsegélyező pénztár alapítása fogalmazódott meg. MNL OL K 150. III. 4. 884. cs. 10884/1881.

dokolt. Évszázados hagyományokat követett a grémium a helyi forgalom (és a kereskedők) harcos védelme során. A házalók, a vándoriparosok és legélesebben a galíciai zsidó vásárlátogatók ellen tiltakozott, és az 1890-es években a kereskedelmi és iparkamara közbenjárását, valamint a határmenti ellenőrzést sürgette. Sérelmezte a kereskedőknek anyagi és erkölcsi károkat okozó, ugyancsak régóta folytatott kapuk alatti árusítást, ellenezte viszont a városszerte szétszórt piacok összevonását, ami a településrendezést, valamint az utcák és terek szépítését célozta.³⁰ A társulat tehát a megtelepedett, üzlettel rendelkező kereskedők, és nem csak a saját tagjainak az érdekeit képviselte aktívan lokális szinten, valamint az országosan szerveződő mozgalmakban, s ebben az értelemben modern érdekképviselővé vált. Emellett a személyes kapcsolatok és a közös tagság által erősített együttműködést alakított ki a kassai kereskedelmi és iparkamarával,³¹ csatlakozott az 1904-ben alakult Országos Magyar Kereskedelmi Egyesüléshez, és fontosnak tartotta az ágazati érdekek, illetve a kereskedőosztály országgyűlési megjelenítését.³²

³⁰ *Kassai Szemle*, 1886. február 21. 2–3; *Kassai Szemle*, 1889. május 4. 3; KERÉKES 1913, 239–244.

³¹ A grémium tagjai közül az 1850-es, 1860-as években Moll József és Lasz gallner Ágoston, majd Novelly Sándor, Bródy Fülöp és Szakmáry Károly töltött be vezető tisztségeket a kamarában. Az *Abauj-Kassai Közlöny* 1875-ben, amikor Novellyt elnöknek választották meg, a kamara magyarosodását ünnepelte. Eddig ugyanis német kamarának nevezték, mivel a vezetői nem beszéltek magyarul, és a gyűléseken is a németet használták. Az új elnök és az alelnökök viszont „tetőtől talpig derék magyar emberek, akik tökéletesen bírják hazánk nyelvét.” *Gazdasági Lapok*, 1867. április 17. 194; *Abauj-Kassai Közlöny*, 1875. július 15. 1; KERÉKES 1913, 244–245.

³² KERÉKES 1913, 245. Az érdekképviselő azonban a századfordulón már nem volt egységes. Ugyancsak 1904-ben alakult meg a Kassai fűszerkereskedők ipartársulata, mely tagjainak „testületi szellemét” kívánta erősíteni, és az elosztási rendszerek közötti verseny elve alapján, a fogyasztási szövetkezetek ellen tiltakozott. Ezek ugyanis, a fűszerkereskedőkkel szemben, akikre súlyos adók nehezednek, „beneficiumokat” élveznek. (A két világháború között a kereskedelmi grémi-

A vasárnapi munkaszünet megítélésében, mely nemcsak az érdekvédelmet, hanem a munkaadók és az alkalmazottak jogi viszonyát is érintette, kevésbé volt egységes és következetes a grémium véleménye. 1883-ban ellene foglalt állást, „nehogy az ifjúság elpuhuljon, és a munkakedvetlenség fokoztassék. A jóra való ember úgyis szakít időt az önképzésre, és minden perc drága.”³³ Az 1891-ben kiadott miniszteri rendelet után a délelőtti 10, illetve 11 óráig engedélyezett nyitvatartási időt akarta meghosszabbítani,³⁴ 1908-ban viszont, amikor a kormány újabb szabályozásra tett kísérletet,³⁵ a szükséges vasárnapi pihenésre tekintettel, már a teljes (24 órás) munkaszünet mellett foglalt állást. (A kassai alkalmazottak „kellően megindokoltan, mindamellet nagy zajjal és

umnak fűszerszakosztálya működött.) *Felsőmagyarország*, 1904. december 10. 3; *Felsőmagyarország*, 1905. szeptember 27. 3–4; *Magyar Kereskedők Lapja*, 1904. december 17. 6.

- ³³ A kassai kereskedelmi és iparkamarának hasonló véleménye volt: „Mídon ezen kamara a kérdés vallási oldalát teljesen mellőzendőnek véleményezi, kötelességének tartja a tervezett korlátozásokkal szemben a munka szabadságát a nagyméltóságú minisztérium oltalmába ajánlani [...] A vasárnapi munkaszünetet kötelezőnek nyilvánítani annyit jelent, mint a kultúrában egy századdal visszamenni, vagyis egy határozottan reaktionarius, igazságtalan és a henyelést a munkakedv rovására pártoló rendszabályt dekretálni [...] A tanoncok kötelező iskoláztatását továbbra halasztani nem szabad, de ezen kérdés teljesen független a vasárnapi munkaszünet kérdésétől.” *Pesti Hírlap*, 1882. november 25. 7.
- ³⁴ Az 1891. évi XIII. törvénycikk a vasárnapot munkaszünetté nyilvánította, a végrehajtási rendelet viszont lehetővé tette a délelőtti nyitvatartást. A diszkrecionális és a kereskedéseket differenciáló szabályozás odavezetett, hogy Kassán és Abaúj vármegyében például egyes üzletek délig voltak nyitva, mások (a nyári hónapokban) egész vasárnap zárva tartottak. *Felsőmagyarország*, 1901. június 6. 5. A rendeletalkotás „útvesztőiről” PREPUK 2011, 183–214.
- ³⁵ A törvénytervezet megkülönböztette a fővárosi és a vidéki üzleteket: az előbbiek vasárnap zárva tartanak, az utóbbiak viszont délig nyitva maradhatnak, ebben az esetben az alkalmazottaknak egy hétköznapi pihenőnap jár (amiről nem mondhatnak le). *Felsőmagyarország*, 1908. augusztus 6. 1–2.

erőfeszítéssel”, ugyanezt kívánták.)³⁶ A kereskedelmi testület tehát két és fél évtized alatt a magánszférába utalt munkavégzés szabadságának liberális eszményétől és a munkaadók szempontjainak egyoldalú támogatásától a munkaviszony (az érdekképviseltek véleményét sem nélkülöző) állami szabályozásának, valamint a kölcsönösnek gondolt előnyök alapján az alkalmazottak követelésének elfogadásáig jutott el.

Szakmai szocializáció és a segélyezés formái

Az inasok képzése és nevelése, valamint a rászoruló tagok segélyezése a testület legfontosabb tevékenységei közé tartozott, aminek a változásait ugyancsak nyomom követhetjük. Az 1826-os szabályzat az inasok és a segédek morális viselkedését is meghatározta: engedelmesekek és hűségesekek legyenek, az esti és az éjszakai kimaradásoktól tartózkodjanak (azért, hogy „egykoron, mint kereskedők és családapák polgári kötelezettségüknek a legtökéletesebben eleget tehessenek”), a főnökétől elpártoló segéd fél évre költözzön el Kassáról, vagyis a városi közösségből való kizárással bűnhődjön.³⁷

A jelöltek a reformkorban már nemcsak a vándorévek alatt és a cégeknél tanulták a szakmát. Pest-Buda vagy közvetlenül a német városok példájára, Kassán 1842-ben vasárnapi kereskedőiskola alakult, melyet a Pozsonyból származó Fiedler Gyula (a Takarékpénztár későbbi könyvelője), majd az 1860-as évek elejétől Csink

³⁶ *Abauj-Kassai Közlöny*, 1908. szeptember 10. 2; KERÉKES 1913, 246–247.

³⁷ A szigorú szabályok ellenére a kassai üzletek nemcsak Abauj vármegegyéből, hanem a távolabbi országrészekből, illetve Bécsből, Chemnitzből, Pozsonyból és Pestről is vonzották az inasokat, akik számára ez referenciává válhatott, és a városba telepedés lehetőségét kínálta. KERÉKES 1909b, 63–67. 1843-ban egy „úri házból való, jó erkölcsű és Kassán kitanult” húsz éves fűszerárus újsághirdetésben ajánlotta magát valamelyik kassai vagy eperjesi üzletbe. *Kassa-Eperjesi Értesítő*, 1843. november 22. 2.

János vezetett.³⁸ A tandíjat (minden tanuló után félévente 5 forintot) a főnökök fizették, az oktatás azonban nem volt folyamatos, és 1864-ben megszűnt.³⁹

A kereskedelmi ipartársulat 1877-ben, a kamarával együttműködve szervezte újjá a tanoncképzést, s nemcsak az oktatás színvonalára, hanem a főnök–tanonc kapcsolatra is nagy figyelmet fordított. Az általa fenntartott 3 osztályú alapfokú (ismétlő) iskolában a kassai főreáliskola, a polgári fiú- és leányiskola, majd 1897-től a felsőkereskedelmi iskola tanárai tanítottak,⁴⁰ a grémium tanügyi bizottságának tagjai rendszeresen megjelentek az órákon, és arra ösztönözték a város kereskedőit, hogy előképzettséggel (legalább két középiskolai osztály elvégzése után) vegyék fel a tanoncokat, és a felszabadulásukat az iskolai eredményüktől tegyék függővé.⁴¹ A testület tehát, miközben a dualizmus kori Ma-

³⁸ Csink János (1823–1905) jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, a szabadságharc bukása után Angliába emigrált, és Londonban kapott tanítói állást. 1858-tól a késmárki, majd a kassai evangélikus elemi iskolában tanított, a grémium 1861-ben választotta meg a vasárnapi iskola tanítójának. 1868-ban elköltözött Kassáról és a szegilongi műmalom igazgatója lett. (A kereskedelmi testület tanítójaként évi 400 forint, malomigazgatóként 1500 forint fizetést kapott.) SZINNYEI 1893, 376–378.

³⁹ KERÉKES 1913, 210–211.

⁴⁰ Az első tantervet Mauritz Rezső, a főreáliskola igazgatója és neves matematika tanára készítette. Részt vett a tanoncképzésben Mártonffy Márton, a kassai polgári iskola megszervezője is, akit 1896-ban országos iparoktatási főigazgatóvá neveztek ki. (A Mártonffy-alapítvány a tehetséges iparos- és kereskedőtanoncoknak nyújtott ösztöndíjat.) *Magyar Ipar*, 1911. december 3. 1393–1394; SZINNYEI 1902, 904–905.

⁴¹ Ez ugyanis a szorgalmukat és a megkívánt fegyelmet növelné. A testület több ízben arra panaszkodott, hogy a főnökök nagy része vidékről vagy Galíciából származó, „tudatlanságban sýnylódó” tanoncokat fogad fel, akik számára a magyar nyelvű olvasás és írás teljesen ismeretlen. „Ők az iskolai, de a háznál szerezhető műveltségnek még a nyomát is nélkülözik [...] Eredményt csakis a jobb házból származó, előkelőbb üzletekben alkalmazott tanulók mutatnak fel, akikben a kötelességtudás, habár csekély mértékben, de fennmaradt [...] El-

gyarországon intézményesült az alap- és középszintű, részben az önkormányzatokhoz rendelt, részben az állami szakoktatás,⁴² ragaszkodott a saját iskolához, amit nemcsak az önös vagy szűk csoportérdekkel (a főnökök használható alkalmazottakhoz jussanak), hanem perspektivikusan egy képzett és művelt kereskedőosztály megteremtésével és a szakma társadalmi presztízsének növelésével indokolt meg.⁴³

A közösségi szolidaritás elveit és gyakorlatát először az 1769-es szabályzat rögzítette: a Bruderschaft pénzsegélyt nyújt a betegség miatt elszegényedett és önmagukon segíteni nem tudó segédeknek, amit (miután meggyógyultak) kötelesek visszafizetni, hogy abból a testületi kereskedők szegénységbe jutó özvegyeit és árváit „keresztényi jótékonysággal” támogathassák. Az 1826-ban készült privilégium már nem hivatkozott a jótékonyság keresztényi eszméjére, és a kenyér nélkül maradt segédek, valamint a „szerencsétlenül járt” kereskedők (nem csak a tagok) alkalmi segítése mellett, megfogalmazódott az „általános közjó” szolgálata, konk-

szomorító jelenség ez, főként ha elgondoljuk, hogy e tanoncok közül fog kikerülni a jövő kereskedő nemzedéke.” Értesítő 1896; Értesítő 1899; Értesítő 1900, 3–4; Értesítő 1907, 4.

⁴² Az 1884. évi XVII. törvénycikk rögzítette, hogy a tanonc, míg a tanideje az iparosnál tart, köteles tanonciskolába járni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1893-ban tette lehetővé, hogy a kereskedőtestületek is tarthatnak fenn tanonciskolákat, de a tanítási időt (hetente 3 nap, legalább 7 óra), valamint a tanrendet is meghatározta. (A kassai iskolában az 1884–85-ös tanévben 72 tanonc, 1892–93-ban 101 tanonc tanult.) Rendelet 1893, 2194–2230; *Kassai Szemle*, 1886. február 21. 2–3; Értesítő 1893, 14–15.

⁴³ Az önképzés, a társalkodás és a magyar kereskedelmi szaknyelv fejlesztése motiválta a Kassai Kereskedő Ifjak Társulatának megalakulását, amit 1870-ben Maurer Rezső, a grémium tagja kezdeményezett. A rendszeressé váló programok a középosztályi műveltségesszéményt követték (dal-, zene-, szavalati és felolvasási estek, bálók, kirándulások, nemzeti ünnepeken való részvétel), és a társulatnak „helyezközlő osztálya” is alakult, mely a főnökök és a segédek közötti munkaközvetítést kívánta segíteni. *Abaúj-Kassai Közlöny*, 1883. március 22. 2; KORPONAY 1866–1870, I, 637–648.

rétan a nyilvános jótékony intézetek (kórházak, szegényházak) támogatása, aminek a fedezetéül, az önkéntes adományokon kívül, a 200 konvenció forint felvételi taxa szolgált.⁴⁴

A segélyezettokról nem készültek pontos (tétéles) kimutatások, de leggyakrabban más városok bajba jutott kereskedőit (főképpen a tűzkárosultakat) támogatták. Az 1847-es éhínség idején (ami a forgalom visszaesése révén a grémium tagjait is sújtotta) a városi tanács számára a rászoruló ellátására 250 pengő forintot,⁴⁵ az 1863-as aszályos évben az abaúji ínségeseknek 200 forintot ajánlottak fel, de több ízben támogatták az árvaházat, valamint az 1848–49-es honvédalapot is.⁴⁶

A grémium a beteg tagjairól a kassai szociális intézmények egyéni és testületi támogatásával gondoskodott. A polgárjoggal rendelkezők, illetve a megöregedett és/vagy elszegényedett polgárok számára fenntartott polgári kórházat magánadományokkal támogatták, majd a testület az 1831-ben megépült „közöséges kórház” számára (mely 1859-ben alakult városi közkórházzá), számos más korporációhoz hasonlóan, alapítványt tett (ennek összege 1845-ben 2000 váltóforint volt), de alkalmasszerűen a tagok kórházi ápolásának költségeihez is hozzájárultak.⁴⁷

A pénztári bevételek és a rászoruló támogatására fordítható összegek az átmenet éveiben csökkentek, majd a kereskedelmi ipartársulat megalakulása után a segélyezés szervezettebbé tételének és kibővítésének (a szolidaritás erősítésének), valamint az önszegélyezés meghonosításának az igénye fogalmazódott meg.

⁴⁴ KERÉKES 1909b, 63–67. Az 1850-es években ennek kötelező jellege megszűnt, és az új tagok önkéntes adományokat tettek, amit jótékony célokra fordítottak. KERÉKES 1913, 205–206.

⁴⁵ A testületi kereskedők 1847-ben egyénileg is támogatták a rászorulókat, amit a városi tanács nem tartott célszerűnek, mivel ez sok „idegen kóborlót” vonz Kassára. CZOCH 2009, 182–183.

⁴⁶ KERÉKES 1913, 142–145, 206.

⁴⁷ Gärtner Károly kezelése például 1858-ban 96 forintba került. KERÉKES 1913, 73, 206, 247–248.

1886-ban alakult meg a grémium betegápoló egylete,⁴⁸ melynek alapjából – ami az évi járulékokból adódott össze – kívánták a tagok ellátását („vallás és korkülönbség nélkül”) a közkórházban biztosítani.⁴⁹

A betegápoló alap az 1891-ben elfogadott kötelező betegbiztosítási törvényt követően –mely többféle pénztár működését tette lehetővé – társulati pénztárrá alakult át, a segélyezés gyakorlatát az alapszabály részletesen rögzítette. Ez alapján a pénztár tagjai lehettek kereskedelmi alkalmazottak, fizetés nélküli gyakornokok és tanoncok („akár kötelesek a törvény értelmében a biztosításra, akár nem”), továbbá önálló kereskedők és nagyiparosok is, miközben a járulékok kétharmada az alkalmazottakat, harmada a munkaadókat terhelte.⁵⁰ Az alapszabály a pénztártagok két csoportját különböztette meg. A havi 60 forintnál kevesebb bérrel rendelkező nőtlenek a kassai közkórházban kaptak ellátást és gyógykezelést, és a keresetképtelenség idejére (legfeljebb 20 hétig) heti 4 forint 20 krajcár táppénzben, valamint halálozás esetén a családtagok 40 forint temetkezési segélyben részesültek (a járulékok évente 6 forint volt). A 60 forintnál magasabb bérűek 8 forint táppénzre és 80 forint temetkezési segélyre számíthattak, és a feleségük és a gyermekeik is ingyenes orvosi ellátást és gyógyszereket igényelhettek (ők évi 15 forint járulékot fizettek).⁵¹

⁴⁸ A választmány indoklása szerint minden „alsóbb rendű társadalmi osztály kellően gondoskodik betegeiről – miért maradjon tehát éppen a kereskedői osztály vissza, mely a művelődés terén előhaladott álláspontjánál fogva jó példával tartozik szolgálni.” MNL OL K 150. VII. 8. 1473. cs. 53104/1886; *Kassai Szemle*, 1886. február 21. 2–3.

⁴⁹ A társulat közgyűlése az első évek közönyéről számolt be. 1888 elejéig 35 segéd lépett be, a létszám az év végéig 11 főre apadt, ápolásban mindössze öten részesültek. *Kassai Szemle*, 1889. május 4. 3.

⁵⁰ A pénztárt alapítványokkal és egyéb adományokkal is lehetett támogatni.

⁵¹ Vitas ügyekben a bíróság döntött, melynek tagjait csakúgy, mint az igazgatóságot, a munkaadók és az alkalmazottak választották. MNL OL K 150. VII. 8. 2484. cs. 101803/1894; Alapszabályok 1893.

A pénztár – a testület jelentései szerint – sikeresen működött. A számottevő fluktuáció ellenére a taglétszám, továbbá a pénzalap is növekedett,⁵² és egy kereskedelmi kórház létesítését fontolgatták. Ám az 1907. évi XIX. törvénycikk a testületi és magánpénztárakat megszüntette, a kassai kereskedelmi alkalmazottakat a kerületi pénztár vette át, s ezáltal kikerültek a grémium „atyai gondoskodásának védszárnyai” alól.⁵³

Kitekintés

Kassa népessége a 19. század első felében megduplázódott,⁵⁴ és 1828-ban a városi szerepkörök és a piackörzetek nagysága alapján, a Pest-Budát követő II. csoportban, „elsőrendű kereskedelmi központként” kapott helyet. Jelentőségét a Pest, Debrecen, Erdély, Hegyalja és Alsó-Magyarország közötti áruforgalom, valamint a Lengyelországba irányuló kivitel közvetítése biztosította.⁵⁵ Egészen magas volt a kereskedelemmel foglalkozók száma és aránya, közöttük 1828-ban 30 „mercator”⁵⁶ és 244 „quaestor”⁵⁷ írtak össze, a grémium tagjai, akik rőfös-, posztó-, divatáru- és fűszer-, valamint vas-, norinbergi- és díszműáru-kereskedőként az előző csoportba tartoztak,⁵⁸ a kereskedők körülbelül 10%-át alkották. (Figyelembe kell vennünk, hogy az összeírás differenciálatlanul a quaestorok közé sorolta a terménnyel, dohánnyal és borral kereskedőket, a kofákat, a zöldség- és gyümölcsárusokat, a kenyérrel, liszttel, vajjal vagy szalonnával üzletelő iparosokat,

⁵² 1905-ben például 179-en léptek be, 159-en hagyták el a pénztárt (négyen meghaltak), így a létszám 271 főre emelkedett. A pénztár vagyona az átvett betegápoló alappal együtt, 22 914 korona volt. KEREKES 1913, 248.

⁵³ KEREKES 1913, 248–249.

⁵⁴ 1787-ben 7590 fő, 1847-ben 14 959 fő. CZOCH 2009, 98.

⁵⁵ BÁCSKAI 1988, 35–37, 198–199.

⁵⁶ Boltos kereskedő, kalmár.

⁵⁷ Eredeti jelentése: tőzsér, terménykereskedő. TAGÁNYI 1896, 206–209.

⁵⁸ A szakosodás rájuk sem volt jellemző.

kézműveslegényeket és a külvárosban lakó napszámosokat, valamint az ugyancsak árusítással foglalkozó családtagokat, akik számára ez legfeljebb alkalmi és kiegészítő keresetet biztosíthatott.)⁵⁹ A polgárjog már nem volt feltétele sem a boltnyitásnak, sem e sokféle árusításnak (a grémium 1826-os privilégiumában szintén nem szerepelt a felvétel kritériumaként), a 19. század első felében az új polgárok között mégis növekedett a kereskedők (a quaestorok) aránya,⁶⁰ ami számukra a városi (rendies) közösségbe integrálódás, a testületen kívül folytatott, bizonytalan kontúrokkal rendelkező tevékenységükre is kiterjedő elismerés lehetőségét és egyéb jogokat (például a polgári ispotályban való ellátást) kínált.⁶¹

Ezek a demográfiai és társadalmi folyamatok (kiegészülve a galíciai és a szomszédos településeken élő zsidók bevándorlásával) adták a grémium döntéseinek a hátterét. A jogok és privilégiumok őrzése az üzlettel rendelkező („rendes”) kereskedők egzisztenciális biztonságát, a státusz, a presztízs, valamint az intézményes politikai befolyás fenntartását (például az idegenek betelepedésének és integrációjának kontrollját) célozta, ami a testület által reprezentált normák és morális értékrend (a bizalom, a becsület és a megbecsültség, a szolid üzleti haszon, a tagok közötti szolidaritás, az altruizmus) védelmével fonódott össze.

Az örökölt normák és reprezentációk azonban aligha feleltek meg a mindennapok gyakorlatainak, és a törvényi szabályozás a privilegizált státuszt gyengítette. Az 1840. évi XIX. törvénycikk a szabad társulás elvét mondta ki (bármely városban legalább tíz kereskedő testületet alakíthat, mely a felvételt senkitől sem ta-

⁵⁹ Ötvenkét ács- és kőműveslegényt például liszt- és kenyérárusítás után adóztattak. BÁCSKAI 1988, 105; ÉPERJESSY 1990, 57–58, 76.

⁶⁰ 1835 és 1845 között az új polgárok 61%-a volt iparos és 24%-a kereskedő (83 quaestor, 7 mercator és 1 „speculans”). ÉPERJESSY 1990, 99.

⁶¹ CZOCH 2009, 125–127. A polgárok emellett az épületfát a város tulajdonában lévő erdőből „igen jutányos polgári áron” vásárolhatták meg, ezért aki Kassán „építeni kíván, a polgári címet és jogot igyekszik magának megszerezni.” (A polgárok a tűzifát ugyancsak kedvezményesen szerezhették be.) *Hetilap*, 1848. január 21. 88–89.

gadhatja meg),⁶² a hatósági ellenőrzés a gyűléseken jelenlévő komisszáriusok⁶³ révén állandósult, és a kiváltságoknak legfeljebb informálisan (az ágenseknek, valamint a magisztrátus tagjainak fizetett pénzzel) lehetett átmenetileg érvényt szerezni.

Bár az 1826-ban megalkotott szabályzat az üzletnyitás jogát (és a tagságot) tekintélyes tőkéhez kötötte, ez a vagyoni differenciálódásnak, valamint az individualizációnak sem állhatta útját. A boltos kereskedők jelentős része az üzletnyitás után 10–15 éven vagy ennél rövidebb időn belül csődbe jutott (illetve másokkal társult, profilt váltott, eladta a kereskedést és/vagy elköltözött Kassáról), a formálódó kispolgárságot tehát a késő rendi korszakban és az 1850-es, 1860-as években az instabilitás jellemezte. Más testületi kereskedők a reformkorban új üzletágként a terménykereskedelmet vezették be, egymással társulva ipari vállalatokat alapítottak, és a grémiumot eszközként, a saját egyéni-családi stratégiáik megvalósítására használták fel. (A testületet eszerint családi-rokoni koalíciók, érdekszövetségek tagolták.)⁶⁴

A szabadságharc bukása után a Habsburg-abszolutizmus folytatta az érdekképviselőtek szabályozását. 1851-ben a kereskedés jogát a testületi tagsághoz kötötte, ugyanakkor az 1840. évi XIX. törvény-cikk hatályát erősítette meg, majd az 1859-es iparrendtartás az iparúzés és a kereskedés szabadságát biztosította, és a társulatok legfontosabb feladatai között a szakiskolák és a beteg tagokról

⁶² Az 1839–1840. évi országgyűlés szabályozta a kereskedők és az alkalmazottak közötti jogviszonyt is. A tanítványnak (Lehrjunge) hű, becsületes és szorgalmas magaviseletet, továbbá engedelmességet kell tanúsítania, ellenben a kereskedőtől tanítást, tartást, lakást, öltözetet és orvosi ápolást követelhet. A tanuló vagy a segéd az alkalmazóját két hónapi felmondási idő után hagyhatja el (ezt a főnöknek is be kell tartania), kivéve, ha az egyik vagy másik fél az előírt köteleseégeit nem teljesíti. A törvény tehát a céhes normákra (és a kölcsönösségre) épült, de a képzés és a szociális ellátás a tanulókat immár „jog szerint” illette meg (1840. évi XVI. tc.).

⁶³ Például a városi kapitány, jegyző, szószólók.

⁶⁴ Ezeket a családokat önálló tanulmányban mutattam be. CSÍKI 2023, 50–67.

gondoskodó intézetek alapítását, valamint a kereskedelmi és iparkamarák tájékoztatását (szakvélemények nyújtását) jelölte meg.⁶⁵

A céheket felszámoló törvény 1872-ben lehetőséget kínált ipartársulatok alapítására. A kassai testület fél évtizeddel később szerveződött újjá, az alakuló közgyűlésen, a rendelkezésre álló adatok alapján, harmincnégyen vettek részt (köztük csak néhányan voltak, akiknek az apja a rendi korszak végén csatlakozott a grémiumhoz).⁶⁶ A társulat jogot formált a piaci árak szabályozására, szerepet vállalt a tanoncképzésben és az intézményesülő társadalombiztosításban, az érdekképviselőt a kereskedők társas kapcsolatainak és műveltségének „fejlesztésével” egészítette ki,⁶⁷ ezáltal a folytonosan változó korporatív városi struktúrák és hagyományok alakításához és a társadalmi csoportszerveződéshez járult hozzá.

⁶⁵ *Országos Kormánylap*, 1851. március 12. 176–214, 1859. december 31. 590–627. A kamarák, köztük a kassai kamara felállítását az 1850 márciusában kiadott császári pátens rendelte el a birodalmi egység megteremtésének, valamint az ipar és a kereskedelem fejlesztésének szándékával, és nem önkormányzati és érdekképviselői, hanem adminisztratív-tanácsadó szerepet szánt nekik. Kereskedelmi és Ipar-kamarák 1896, 39–40; ZACHAR 2005, 115–116.

⁶⁶ Az említett mostohatestvérek, Záhr Rezső és Szakmáry Károly, valamint Spielmann Károly, akinek fűszerkereskedő apját 1823-ban vették fel a testületbe, és első elöljárónak is megválasztották. KERÉKES 1913, 56–57, 212–213.

⁶⁷ A testület, a kereskedő ifjak együletével együttműködve, kereskedelmi társaskör alapítását határozta el, mely 1881-ben 170 taggal kezdte meg a működését. Céljai között a „kereskedelmi osztály” érdekeinek előmozdítása, a társalgás és a „szellemi ösztönzés”, valamint a magyar nyelv „művelése és gyökeresítése” fogalmazódott meg, aminek a megvalósítására könyvtár és játékkerem berendezése mellett, tudományos felolvasásokat és a tagok értekezéseinek megvitatását is tervezték. Elnöknek Szakmáry Károlyt, titkárnak Siposs Andor Gyulát választották meg, akik a kereskedelmi ipartársulatban is ugyanezeket a tisztségeket töltötték be. (A kereskedelmi társaskör utódjaként alakult meg 1893-ban a Kassai Társaskör, melyet a kortársak zsidó kasszinóként azonosítottak.) MNL OL K 150. 884. cs. 10884/1881 és 886. cs. 22232/1881; KERÉKES 1913, 239.

BIBLIOGRÁFIA

Források

MNL OL K 150

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 150. Polgári kori egyesületek.

MNL OL X 9794

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 9794. (Mikrofilmtár) Kassai Kereskedelmi Testület. Jegyzőkönyv 1788–1829.

Alapszabályok 1893

A kassai kereskedelmi ipartársulat betegségélyező pénztárának alapszabályai. Kassa, Ries Lajos Könyvnyomó-intézete, 1893.

Értesítő 1893

A Kassai Kereskedelmi Testület által fenntartott háromosztályú ismétlő iskola 1892–1893. évi értesítője. Kassa, Bernovits Ny., 1893.

Értesítő 1896

A Kassai Kereskedelmi Testület által fenntartott háromosztályú ismétlő iskola 1895–1896. évi értesítője. Kassa, Bernovits Ny., 1896.

Értesítő 1899

A Kassai Kereskedelmi Testület által fenntartott háromosztályú ismétlő iskola 1898–1899. évi értesítője. Kassa, Werfer Ny., 1899.

Értesítő 1900

A Kassai Kereskedelmi Testület által fenntartott háromosztályú ismétlő iskola 1899–1900. évi értesítője. Kassa, Werfer Ny., 1900.

Értesítő 1907

A Kassai Kereskedelmi Testület által fenntartott háromosztályú ismétlő iskola 1906–1907. évi értesítője. Kassa, Werfer Ny., 1907.

Kereskedelmi és Iparkamarák 1896

A Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1896.

Rendeletek 1893

Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest, M. Kir. Belügyministerium, 1893.

Felhasznált irodalom

BÁCSKAI 1988

BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest, Akadémiai, 1988.

BÁCSKAI 1989

BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai.* Budapest, Magvető, 1989.

BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935

BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla: *Pest-Budai kávéházak.* I–II. Budapest, Athenaeum, 1935.

CZOCH 2009

CZOCH Gábor: *„A városok szíverei”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Pozsony, Kalligram, 2009.

CSÍKI 2023

CSÍKI Tamás: *Kereskedőfamíliák Kassán a 19. században.* In: *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára.* Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2023, 50–67.

EPERJESSY 1990

EPERJESSY Géza: Városi kereskedők a reformkorban. In: *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Szerk. SZABAD György. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 57–100.

KEREKES 1909a

KEREKES György: A kassai kereskedő Bruderschaft szabályai 1769. *Kereskedelmi Szakoktatás* 18/1. 1909, 17–19.

KEREKES 1909b

KEREKES György: A kassai kiváltságos polgári kereskedelmi testület szabályai 1826. *Kereskedelmi Szakoktatás* 18/2. 1909, 63–67.

KEREKES 1913

KEREKES György: *A kassai kereskedők életéből harmadfél-század 1687–1913*. Budapest, Országos Iparegyesület, 1913.

KIWIT–VOIGT 1995

Daniel KIWIT–Stefan VOIGT: Überlegungen zum institutionellen Wandel unter Berücksichtigung des Verhältnisses interner und externer Institutionen. *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* 46. 1995, 117–147.

KORPONAY 1866–1870

KORPONAY János: *Abaujvármegye monographiája*. I. Kassa, Szerző, 1866–1870.

KOVÁCS 1947

KOVÁCS Lajos: Pest köztisztasági kérdései a XIX. század elején. *Városi Szemle* 33/5–6. 1947, 371–376.

MOLNÁR 1944

MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa, Wiko, 1944.

PACH ZSIGMOND 1976

PACH ZSIGMOND Pál: Szófejtés és gazdaságtörténet. Crom-cromer–kalmár. *Magyar Nyelv* 72/4. 1976, 422–429.

PREPUK 2011

PREPUK Anikó: Egy szociális törvény a rendeletalkotás útvesztőiben. A vasárnapi munkaszünet bevezetése. *Történelmi Szemle* 53/2. 2011, 183–214.

SZINNYEI 1893

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

SZINNYEI 1902

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902.

TAGÁNYI 1896

TAGÁNYI Károly: Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei II. Városok. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 3. 1896, 206–213.

ZACHAR 2005

ZACHAR Péter Krisztián: A szakmai önkormányzatok létrejötte és fejlődése 1850–1918. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. Szerk. GERGELY Jenő. Budapest, L'Harmattan, 2005, 115–126.

ZSADÁNYI 1953

ZSADÁNYI Guidó: Miskolc város helyi közlekedésének fejlődése. *Közlekedéstudományi Szemle* 3/9. 1953, 309–315.

ABSTRACT

**The Merchants' Guild of Kassa (Košice)
in the 19th century**

This study examines the history of the 19th-century Kassa (Košice) trade body from a neoinstitutionalist perspective, a broader concept of institutions that encompasses not only the economic environment, legal and authority regulations, but also traditions, customs, social norms, practices and mentalities, which played a role. This allows us to examine how the institution regulated admission to preserve the privileged (social class) status of its members and what opportunities for upward mobility it offered them. The guild system was abolished by the 1872 Industrial Law, and the Kassa chamber was reorganized as a commercial industrial association in 1877, which raises the question of how representation of interests was enforced in the late feudal era and the bourgeois period, or how the principles and practices of apprenticeship changed. The control of professional socialization and the provision of welfare transformed in the 19th century, as the state was exercising increasing control over these matters.

Tudomány, egyház és vallás a politikus Herman Ottó antiklerikális retorikájában

Rada János

Mikszáth Kálmán 1898-ban publikálta *Az új Zrínyiász* című fikciós, szatirikus regényét, amelynek oldalain a korszak magyar politikájának más alakjai mellett – egy mondat erejéig – Herman Ottó is helyet kapott.¹ Ahogy azt olvashatjuk: „Herman Ottó cikket írt és hülyéknek nevezte a hívőket”. Cseppet sem meglepő, hogy Mikszáth ilyesféle, kétes szerepbe helyezte a tudóst, aki parlamenti képviselőként az 1890-es évek derekán leginkább markáns antiklerikális retorikájával s különösen az egyházi javak állami kisajátítását kívánó, így határozottan radikálisnak mondható álláspontjaival vontta magára a kortársak és ennek megfelelően a korabeli sajtótermékek figyelmét.² Miskolc országgyűlési képviselőjeként ráadásul mandátumnak ideje (1893–1896) nagyjából az egyházpolitikai harcok,³ vagyis a „magyar kultúrharcnak” is nevezett események 1893/1894-es tetőpontjával esett egybe, ami természetesen a tudós parlamenti tevékenységének is irányt szabott, s remek lehetőséget teremtett Hermannak, hogy az egyházzal kap-

¹ MIKSZÁTH 1898, 32.

² Minderről részletesen: RADA 2023.

³ 1890–1895 között a szóban forgó csatározások középpontjában előbb a felekezeti vegyes házasságok bonyodalmai álltak, majd a harcok a kormány programjába foglalt egyházpolitikai reformok, vagyis a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről, a gyermekek vallásáról, a vallás szabad gyakorlásáról, valamint az izraelita vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatok körül forogtak. A téma legalaposabb feldolgozása: SALACZ 1938.

csolatos elgondolásainak is hangot adjon a törvényhozásban, s kifejtsé nézeteit a klérusról, a vallásról, valamint az egyház és a tudomány viszonyáról.

Írásomban Herman antiklerikális felfogását, annak kontextusát, eszmetörténeti összefüggéseit vizsgálom, ami során – a kötet témájához is igazodva – górcső alá veszem, hogy Herman tudósi mivolta, természettudományos szemlélete hogyan hatott az egyházzal kapcsolatos álláspontjaira, s tudósi látásmódja vajon mennyiben jutott érvényre antiklerikális retorikájában. Ahogy azt tanulmányom címe is sugallja, a feldolgozott forrásbázist – legnagyobb részt – Herman országgyűlési felszólalásai, tehát a képviselőházi naplók képezik, időben pedig figyelmem az 1890-es évek első felére, tehát a kultúrharcos viták fellobbanásának korára irányul.

*

Mivel Herman politikai pályafutása⁴ – szemben szerteágazó tudományos munkásságával – szélesebb körben legalábbis kevésbé ismert, tömören összefoglalom nem is oly rövid karrierjét a magyar közélet valódi origóját jelentő országgyűlésben. Herman határozottan elutasította 1867 közjogi struktúráját, így miután 1875-ben Kossuth Lajos nem támogatta, hogy önálló pártalapításba fogjon, a Függetlenségi Párt irányába kezdett tájékozódni. Mint a közjogi ellenzék fő erejét jelentő szerveződés képviselőjelöltje először 1879-ben, Szegeden nyert mandátumot a parlamentbe, ahol inentől fogva 1887-es választási kudarcáig képviselte a Tisza-parti várost. Később, 1889–1892 között, tehát az egyházpolitikai harcok előestéjén, ezek kezdetén Törökszentmiklós képviselőjeként foglalt helyet az országgyűlésben, míg utolsó mandátumát – ugyancsak közjogilag ellenzéki programmal – az 1893-ban tartott miskolci időközi választáson, Borsod székhelyének déli kerületé-

⁴ Herman közéleti és tudósi attitűdjeiről, illetve pályája egészéről lásd pl. ERDŐDY 1984.

ben szerezte.⁵ Pályája utolsó, 1896-ban ugyanitt, majd 1901-ben a dárdai kerületben elszenvedett választási kudarcai után viszont jóval inkább a tudományos élet felé fordult, és nem vált többé képviselőjelöltté.⁶ Hermant radikális, a köztársaság és a demokratikus reformok eszményeire fogékony felfogása, elvhűsége, elvi következetessége, valamint a bármifajta opportunistust elutasító és – szilárd meggyőződéséiért kiállva – a nyílt konfrontációtól sem visszariadó attitűdje a magyar politika valóban karakteres egyéniségévé tette. Hajlíthatatlanul liberális alapállás jellemezte az egyházi-vallási kérdések 1890 után fellángoló polémiajában is.⁷ Így miután az újonnan alakult Wekerle-kormány 1892-ben felkarolta a liberális szellemű egyházpolitikai reformok programját, az 1893-ban ismét a törvényhozás tagjává váló Herman a közjogi ellenzék azon szárnyához tartozott,⁸ amelynek tagjai – Kossuth Lajos útmutatásának (is) megfelelően eljárva – félretették a függetlenségi oldal kormányellenes szempontjait, s támogatták a kabinet szabadelvű törvényjavaslatait. Herman ráadásul több ízben is szót emelt azok pártján.

Herman egyházkritikája a parlamentben

Herman egyik legfőbb ellenfele az egyházi kérdések vitájában, az úgszintén függetlenségi Ugron Gábor, 1895 végén felszólalva a parlamentben pár gondolat erejéig visszautalt az immár lefolyt küzdelmek idejére, hogy felrója nagy közéleti ellenlábásának:

⁵ Miskolci képviselőségének témáját összefoglalja: SZABADFALVI 1977; SZABADFALVI 1996, 56–66.

⁶ Herman országgyűlési választási megmérettetéseiről (és pozíciójáról a függetlenségi táboron belül): PAP 2014, 403–409.

⁷ Egyházpolitikai nézeteit röviden áttekinti: ERDŐDY 1984, 113–116; SZABADFALVI 1996, 85–89.

⁸ 1893-ra a kormányzat liberális egyházpolitikája már olyannyira megosztotta a függetlenségi táborot, hogy a konfliktusok hamarosan újabb pártszakadásba torkollottak. Herman az ún. Országos Függetlenségi Párt képviselője és első elnöke is lett. Lásd PAP 2014, 405.

„hogy midőn itt a katolikus vagyon szequesztrálását és elkobzását, a midőn a katolikus egyházi méltóságok megtámadását és mintegy szenvedélylyel való üldözését láttuk mindannak, a mi katolikus jellegű, ennek az élén Herman Ottó t[iszte]lt képviselő-társam állott.”⁹ Jóllehet Ugron elfogultságához Herman személyével szemben nem férhet kétség, azt bátran elmondhatjuk, hogy a kultúrharcos viták folyamán az ellenzék természettudós képviselője a katolicizmus egyik legádázabb bírálójának számított a magyar parlamentben. Megragadott szinte valamennyi lehetőséget, hogy hozzászólva a házassági jog vagy például a vallásszabadság polémiájához jó pár további, szintűgy egyházi természetű kérdésben is erősen megosztó, konfrontatív véleményt formáljon.

Herman eszme-futtatásai¹⁰ középpontjában általában ugyanazok a kultúrharcos megfontolások álltak, amelyek 1867 óta se regnyi pamflet, sajtócikk és parlamenti szónok számára is irányadónak bizonyultak.¹¹ Felhívta tehát a figyelmet (1) az ultramontantizmus problémájára – vagyis a római pápa főhatalmára, túlságosan nagy befolyására, ezáltal a magyarországi katolikusok kiszolgáltatott, erősen függő helyzetére, egyszersmind a katolicizmus nemzetietlen jellegére, a nemzeti egyház hiányára; (2) a néhai államegyház bizonyos előjogainak – általa is olyannyira igazságtalannak tartott – fennmaradására; (3) valamint arra, hogy a modern társadalmak fejlődése szerte Európában ellentétbe került az egyházzal, annak dogmaival. Ennélfogva a klérus Herman felfogása szerint is az állami-társadalmi előrehaladás, fejlődés ellenlábását, kerékkötőjét jelentette. (4) Továbbá – az egyház

⁹ Képviselőházi napló, 1892–1897, XX. 311. (1894. november 20.)

¹⁰ Néhány egyházzal kapcsolatos tárgyú beszéd(részlet), amely az alábbi rövid összegzés alapjául szolgál: Képviselőházi napló, 1887–1892, XX. 136–139. (1890. november 26.); Képviselőházi napló, 1892–1897, XV. 335–336. (1894. január 16.); XVII. 253–256. (1894. március 16.); XVIII. 4–6. (1894. április 13.); XIX. 269–273. (1894. június 26.); XX. 84–89. (1894. október 19.)

¹¹ Általános áttekintés a korszak egyházkritikájáról, antiklerikális diskurzusairól: RADA 2019.

megannyi más korabeli bírálójához hasonlóan – maga is fanatizmus, intoleranciával, inkvizíciós hajlamokkal vádolta a hazai főpapság harciasabb kiállású tagjait, s (5) általában is ostromozta a főpapok fényűzőnek ítélt életmódját és roppant, evilági jellegű gazdagságát, amellyel az evangéliumi egyszerűség, szegénység normatív elvárását szegezte szembe. Így megállapíthatjuk, hogy ugyanazok a klérussal kapcsolatos problémák, kifogások kaptak hangot országgyűlési felszólalásai útján, amelyek szélesebb körben is gyakorta foglalkoztatták a korszak egyházkritikáját. Ráadásul a korabeli antiklerikális kiadványok gyakori frázisain túl egyéni lelemények is megjelentek beszédjeiben. Így például az antimilitarista, pacifista tudós annak is megtalálta a módját, hogy a klérus és a hadsereg bírálatát egy valóban sajátos – általam legalábbis csak Hermannál talált – nézőpontból, a cölibátust kifogásolva kapcsolja össze. Mint írta „Ez a két hatalom az, a mely nem fér meg sem az államok tulajdonképeni fejlődésével, sem az emberiség érdekeivel. Miért? Mert az egyik – s itt a katolikus papságot első sorban értem – kivonja magát a legszentebb kötelesség alól, [...] t. i. elvonja magát a családalapítás kötelessége alól, és ugyanazt teszi a hadsereg is, a mikor a családalapítást megnehezíti.”¹²

Így Herman – érintett beszédjeiből kirajzolódó – céljait, javaslatait is jóformán azonosnak mondhatjuk az egyház ellenfeleinek jellemző elgondolásaival: támogatta a szabadelvű kabinet egyházügyi reformjait, amelyek célját részint egyház és állam szétválasztása jelentette, amikor pedig a katolikus autonómiáról, mint a szeparáció egy lehetséges folyományáról zajlottak viták, éppúgy, ahogy az antiklerikális körök általában, Herman maga is úgy foglalt állást, hogy a Rómától, tehát egy idegen, az ország határain túli hatalomtól függő, nem-nemzeti egyháznak nem szabad autonómiát kapnia: „a míg bizonyos részről a nemzeti egyház föl nem állítatik, ne tessék beszélni oly autonómiáról, mely a közszabadság biztosítékait hordja magában” – fejtegette 1894-ben.¹³ Itt ki-

¹² Képviselőházi napló, 1892–1897, XVIII. 5. (1894. április 13.)

¹³ Képviselőházi napló, 1892–1896, XX. 87–88. (1894. október 19.)

fejtett álláspontja lényegét tekintve teljesen megfelelt a katolikus autonómia egyik jellegadó, a 'radikális' jelzővel illetett koncepciójának,¹⁴ amely gyökeres, demokratikus jellegű egyházreformot, így például választásokat, azaz szabadon választott egyházi méltóságokat kívánt a szigorúan hierarchikus és centralizált felépítmény helyett. (Herman idézett beszédjében szintén egy ilyesfajta, átfogó egyházreform elvárása körvonalazódott.)

Herman az 1890-ben fellángolt vallási viszályok témájához hozzászólva saját pozíciójáról is nyíltan vallott, megfogalmazva, hogy ő egy „felekezeti teljes tökéletesen indifferens ember”.¹⁵ Identitásának világnézeti alapja – tehát a felekezeti közönyösség, amelynek térfoglalása a 19. századi Magyarországon is szorosan összefüggött a vallás egyházas, az egyházak által fenntartott, dogmák által meghatározott formáitól való eltávolodással – meglehetősen széles körben jellemezte a korabeli liberálisok vallással kapcsolatos attitűdjeit.¹⁶ Nem meglepő, hogy a tudós a kereszténységet is csak annak kimondottan liberális interpretációja alapján vallotta magáénak. „Nekem legfőbb principiumom – folytatta imént idézett, személyes jellegű hitvallását – a szabadság és az, a mi a szentírásra kimondatott, hogy annak csak egy tétele van, tudniillik a kötelező emberszeretet, a többi mind csak commentár”.¹⁷ Kereszténység-felfogását persze nem nevezhetjük kifejezetten eredetinek, ugyanis a határozottan laicizálódó szemléletmódot képviselő 19. századi liberálisok szemében jellemző módon nem transzcendens irányultságú vallási tanok, hanem a felebaráti szeretet, vagy éppen a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének üzenete jelentette az eszményileg felfogott kereszténység esszenciáját.¹⁸

¹⁴ A katolikus autonómia (vagyis: önkormányzat) konzervatív-egyházias, liberális katolikus, valamint radikális felfogásáról lásd SARNYAI 2001.

¹⁵ Képviselőházi napló, 1887–1892, XX. 137. (1890. november 26.)

¹⁶ Minderről dualizmus kori antiklerikális röpiratok alapján: RADA 2020.

¹⁷ Képviselőházi napló, 1887–1892, XX. 137. (1890. november 26.)

¹⁸ Lásd RADA 2020, 27–33.

A legnagyobb visszhangot, sajtófigyelmet és parlamenti reflexiót viszont a katolikus javak lefoglalásával, illetve a felekezetek közötti arányos felosztásával kapcsolatos megszólalásai kapták – radikális céljai ugyanis ezúttal messzemenőig túlmutattak a mérsékelt szabadelvű kormányerők egyházpolitikai törekvésein. Egyházbogyoni felfogását és beszédeit itt nincs mód részletesebben elemezni,¹⁹ ám azt elmondhatjuk, hogy Herman felszólalásai a 19. századi liberálisok szinte teljes szekularizációs érvskáláját felvonultatták. Szemei előtt elsősorban a keresztény felekezetek egyenjogúságának – egyenlőségének – kérdése lebegett, amely egyenlőségnek, hogy az valóban valósággá váljon, véleménye szerint az egzisztenciális viszonyok, a létfeltételek terén is érvényesülnie kellene – ennek megfelelően hirdette az 1848. évi XX. törvénynek²⁰ a katolikus javak szekularizációját követelő s jórészt a protestánsok körében osztott értelmezésmódját is.²¹

Tudományos vívmányokra való hivatkozás a katolikus egyház kritikájában

Rátérve a tudományos szemléletmód szerepének kérdésére, először is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a 19. század második felében nem számított egyedülálló jelenségnek, hogy egy neves természettudós – mint hazája törvényhozásának tagja – belevesse magát az egyházzal kapcsolatos viták világába is, majd a modern

¹⁹ Ennek témájáról részletesen az alábbi tanulmányomban írok: RADA 2023.

²⁰ 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában. Elsősorban a jogszabály 3. §-a vált táptalajává a szekularizációs felfogásnak, amely kimondta: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közaladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” Internet: net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny (utolsó hozzáférés: 2024. július 9.)

²¹ Az 1848. évi XX. törvény 3. §-ának szekularizációs felfogásáról, értelmezési lehetőségeiről: CSORBA 1999, 52–53.

tudomány, valamint a tágabban felfogott kultúra szószólójának pozíciójából ostorozza a modern fejlődés, a haladás ellenlábasának tartott katolicizmust. Mi több, a 'Kulturkampf/kultúrharc' kifejezés elterjedését is egy természettudós közéleti szerepléséhez, egész pontosan a porosz haladóparti Rudolf Virchow 1873. január 17-i, a tartományi törvényhozás (*Landtag*) előtt elhangzott híres beszédéhez köthetjük. Szélesebb kontextusba helyezhető tehát a Herman Ottó-jelenség. Az anatómus Virchow interpretációja szerint az egyház az évszázadok egymásutánjában megszűnt a kultúra, az emberi műveltség legfőbb hordozójának lenni, mialatt pozícióját egy újólag kiforrott, immár laicizált kultúra kezdte elfoglalni: a kultúrharc ennek fényében a korábban virágzó egyházi és a jóformán a modern tudománnyal azonosított evilági kultúra harcát jelentette a modern orvosi diszciplínák úttörőjének felfogásában.²² Herman nem melleleg közelebből is ismerte Virchowot, hiszen még 1888-ban, berlini látogatása során személyesen konzultáltak egymással, sőt később is kapcsolatban maradtak.²³ Ahogy a német tudós, úgy maga Herman is ellentétbe helyezte egymással az egyházat, valamint az újabb korszak – tágabban felfogott – kultúráját. Mint a modern tudományosság képviselője ráadásul Charles Darwint, a konzervatív-egyházi oldalról a dualizmus korában Magyarországon is támadott tudóst hozta példa gyanánt: „Az iskola tanítja Darwint, a szószék átkozza Darwint. És akármilyen sorozaton vegyük a dolgot, tény az, hogy az egyház a társadalommal, az egyház a culturával határozott ellentétbe kezd keveredni” – fogalmazott még az 1886. évi²⁴ közoktatásügyi költségvetés parlamenti vitájában. Beszédjében kétséget sem hagyott afelől, hogy Darwin tanain túl, tehát szélesebb kontextusban

²² STADLER 1996, 13–15.

²³ A német tudós ráadásul Herman tudományos szemléletmódjára is hatott. Minderről: ERDŐDY 1984, 15–16, 60–62, 75–76, 86, 136–137.

²⁴ Jóllehet eme felszólalás kívül esik kutatásom időbeli keretein, mivel 1890 előtt, egész pontosan 1886. február 5-én hangzott el, különös relevanciája miatt mégis fontosnak tartottam felhasználni. A forrást közli: SZABADFALVI 1996, 283–285.

szemlélődve, mi is jelenti a problémát: „Ha az egyház meg akarja tartani azt az álláspontot, a melyen ma áll, hogy cathgorice követeli a társadalomtól, hogy vallásos legyen, hát akkor consequenter követelnie kell, hogy a felvilágosodottságnak, a szabad gondolkodásnak lehetősége vételessék el a társadalomtól, mert máskülönben ő lesz rászorítva, hogy hypoerisisbe essék.” Herman szerint azonban az újabb idők embere már másra szomjazik, mint amit a pap-ság kínál, hiszen a 19. század végére leáldozott már annak a kor-nak, amely hajdanán a klérusnak kedvezett. (Egyébiránt a magyar polihisztor nemcsak az egyházat bírálva citálta Darwint, hanem tudósi szerepében is kötődött annak tanaihoz, az evolúcióelmélet atyjának gondolatai ugyanis a fiatal Herman tudományos szemléletmódjának formálódását is nagyban befolyásolták.²⁵)

Általánosan is elmondható, hogy ekkortájt a hazai értelmiség körében egyre nagyobb teret foglalt a szociál-, illetve nacionáldarwinista felfogás,²⁶ amely nemcsak a nemzetiségi politikai gondolkodásra gyakorolt nagyfokú hatást, hanem például a katolikus egyház kritikájában is érvényre jutott, mivelhogy az evolúciós teóriát felhasználva is lehetőség nyílt érvelni a korszak – kifejezetten haladáselvű²⁷ – liberalizmusának álláspontjai mellett. Ezt jól példázhatja az a „Flamma” álnéven közölt 1894-es röpirat, amelynek érvelésmódja és frazeológiája is határozottan (szociál)-darwinista hatást mutatott, és amelynek szerzője, feltehetőleg Pollák Illés, a dogma és a társadalom szembenállásáról, sőt harcá-ról írt, s leszögezte egyik tételmondata gyanánt: „A változhatatlan dogmák elsülyesztik, elzüllesztik az emberiséget, mert ha a dogmák változhatatlanok, de az ember változik”.²⁸ Herman a dogma változatlanságát-változtathatatlanságát maga is szembeszegezte az emberi fejlődéssel, mondván, „a dogma nem változik, a merev-

²⁵ ERDŐDY 1984, 13.

²⁶ NÉMETH G. 1976, 31, 38–39.

²⁷ A haladáselvű liberalizmusról: TAKÁTS 2007, 78–80.

²⁸ „Flamma” 1894, 15–16.

séget pedig nem tűri meg az emberi társadalom fejlődése”.²⁹ Idéztett, 1894-es beszédében a nemzeti egyház s az egyházi autonómia felállításának problémáját érintette, ám általánosságban, például a keresztény s az izraelita közösségek megreformálásának célja kapcsán is citálta az evolúció folyamatának követelményeit. „A reform alól magunkat kivonni egyikünknek sem szabad, s nem lehet. Ez evolúció!”³⁰ – fogalmazott 1895-ben, már az egyházpolitikai harcok alkonyán.

Herman optimista felfogása szerint az általa protezsált fejlődés és tudományos szemlélet idővel diadalt arat a retrográd erők, így például az intranzigens katolicizmus felett, hiszen a világ előrehaladását nem lehet feltartóztatni. A modern tudományos vívmányok diadalát egyszer az alábbi példa útján demonstrálta: „És mikor elhangzott egyszer Róma felől a szó, a mely anathémát szórt az összes természettudományokra, ennek az átoknak világraszóló kigúnyolása vájjon mi volt? Az, hogy azt az átkot a természettudományoknak egyik legfenségesebb vívmánya, a távíró vitte szét az egész világon.” Ugyanitt, újra vallva saját vallásfelfogásáról azt is hangsúlyozta, hogy a jól felfogott, ideális vallásosság, amely – fentebb ismertetett véleménye szerint – a morális érzék és felebaráti szeretet köré szerveződik, valójában sohasem kerül szembe a tudománnyal. Herman példa gyanánt említette a természettudomány képviselőit, „a kik természet alapján tanulják az egyszerűséget, a szerénységet és az igazi, tiszta, benső vallási érzetet, a melyből egy egészen más felebaráti szeretet és erkölcsi érzet fakad, mint a felekezetek czivakodásából”.³¹ Részint emiatt is, tehát a felekezeti béklyóiból felszabadult, egyénileg megélt vallás liberális ideája mentén pártfogolta³² a vallás szabad gyakorlásáról

²⁹ Képviselőházi napló, 1892–1896, XVII. 253. (1894. március 16.)

³⁰ Képviselőházi napló, 1892–1896, XXVI. 242. (1895. november 8.)

³¹ Képviselőházi napló, 1892–1897, XIX. 270. (1894. június 26.)

³² 1894 őszén például az alábbi módon foglalt állást a vallásszabadság pártján: „A felekezetnélküliség nem atheizmus [...]. Kérdem: nem képzelhető oly emberi elme és oly emberi szív, amely felül tudjon emelkedni minden felekezeti czivakodás fölé s oda tudja állítani mo-

szóló törvényt, amely az egyházpolitikai reformok egyike volt, s miután 1895-ben végül elfogadta a törvényhozás, a felekezetenkívüliség lehetőségét is megteremtette.³³

„Közegészségügyi egyházpolitika”

Mint látható, természettudósi meglátásait, tudományos nézőpontjait Herman Ottó ez idő tájt többször beleszótta a vallással, pontosabban a katolicizmussal kapcsolatos parlamenti felszólalásaiba. 1894 novemberében, a közegészségügy költségvetésének képviselőházi polémiájában például visszanyúlt híres, még 1876-ban a *Természettudományi Közlöny*ben megjelent és igencsak elhíresült,³⁴ A mérges csók című írásának³⁵ témájához, hogy újfent felhívja környezetének figyelmét: mennyi veszélyt rejtenek közegészségügyi szempontból azok a búcsújáró helyek, ahol hívek tömegei – közöttük egészségesek és gyógyulni vágyók egyaránt – közösen fürdőznek egyes, állítólagosan szent kutak vizeiben, valamint egymás után érintgetnek ajkaikkal egy-egy szentnek tartott tárgyat. Mindez könnyen előmozdíthatja egyes ragályos betegségek terjedését, vagyis folyton fennáll a kockázata annak, hogy egyes népszerű búcsújáró helyek járványok gócpontjaivá váljanak. Herman Szent Péter római szobrának zarándokok által csókolgatott lábujjáról szólva, természettudósi attitűddel megállapította

rálját és törekvését igazán a való jónak és igaznak szolgálatába?”
Képviselőházi napló, 1892–1897, XX. 85–86. (1894. október 19.)

³³ 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról. Internet: net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny (utolsó hozzáférés: 2024. július 9.)

³⁴ Herman első országos figyelmet kiváltó írásáról lásd pl. PAP 2014, 403.

³⁵ Lásd HERMAN 1876. Elhárítandó a vallásellenesség vádját, Herman írásában azt a 19. századi liberálisok körében népszerű gondolatot is megfogalmazta, amely szerint „a vallás alaptétele a felebaráti szeretet”, és érvelése szerint éppenséggel emiatt, tehát a felebaráti szeretet követelményének megfelelően vetette papírra A mérges csók című rövid közleményét is, amelyben a búcsújáró helyek közegészségügyi veszélyére irányítja olvasói figyelmét. Uo. 412, 414.

például, hogy „az az eszme, a mit egy szobor ábrázol, lehet szent, lehet fenséges és magasztos, de az az anyag, a miből az a szobor készült, nem vesztette el az anyag tulajdonságát, és ha egyszer fertőztetve van, a fertőzés általa is terjed”. Mindennek fényében felhívta tehát a közegészségügyért is felelős belügyminisztert, „hogyan ezt a dolgot méltóztassék figyelmére méltatni annyival is inkább, mert Magyarország az az ország, a melyben a búcsújárás még igen gyakori, igen sok pontra van irányozva, és valósággal részben óriási népcsődületeket hoz össze”.³⁶ Szélesebb kontextusba helyezve Herman eme észrevételeit megjegyezhetjük, hogy itt is a katolicizmus és a modernizáció útját járó, változó világ viszonyának kényes pontjára tapintott, hiszen a 18. századtól, a felvilágosodás kora óta a vallásosság bigott, babonás formájához kapcsolódva meghaladottnak tartott búcsújárások újra meg újra támadások célpontjait jelentették: a felvilágosult abszolutizmusnak a búcsújárások és körmenetek számát korlátozni kívánó fáradozásaitól³⁷ fogva egészen a dualista korszak pamfletjeinek ugyanilyen célú követeléseig.

Mint a klérus egyik országgyűlési képviselője, Vajay István³⁸ a reflexiójában gúnyos hangon konstataálta, hogy Herman „azon állandó jóindulatból kifolyólag, a mellyel a katolikus vallás iránt viseltetik, és úgy látszik, hogy kissé érdekesebbé tegye a közegészségügyeket tárgyaló beszédét, megteremtette a felszólalások egy új nemét, az úgynevezett közegészségügyi egyházpolitikát”. Vajay továbbá kifogásolta Hermannál „a gyűlölet azon sűrű fátyolát, melyen keresztül a katolicizmus intézményes megnyilatkozását

³⁶ Képviselőházi napló, 1892–1896, XX. 402–403. (1894. november 23.)

³⁷ FORGÓ–GÓZSY 2018, 121.

³⁸ Vajay Istvánt (1863–1911) 1887-ben szentelték pappá, ezután több Baranya vármegyei plébánián is segédlelkészként szolgált. 1892-ben függetlenségi programmal választották az országgyűlés tagjává. Később, 1898-ban Bölcskén vált plébánossá. Életrajza: SZINNYEI 1891–1914, XIV. col. 745.

nézi”.³⁹ Láthatjuk tehát, Hermannel szemben ezúttal is megfogalmazódott az a vádpont, hogy erősen elfogult, és gyűlöletet táplál a katolicizmus iránt.

Figyelemre érdemes témánk szempontjából, hogy szintúgy Vajayval polemizálva, Herman vitapartnere egyházának dogmáit a modern természettudománnyal is szembeállította. A polihistor 1895 novemberében, a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény elfogadásakor,⁴⁰ vagyis az egyházpolitikai harcok záróakkordjait hozó vitában ugyanis az általa – a lefolyt küzdelmek tapasztalatai alapján is – eltörlendőnek ítélt főrendiházat,⁴¹ valamint a törvényhozás valamennyi olyan tagját megbíráltta, akik számára dogmák parancsai az irányadóak. Egyébiránt Herman magyar országgyűlést ostorozó beszédéből jól kirajzolódik a parlament intézményének és kultúrájának liberális ideája – egy olyan parlamenté, amely ellenvélemények összecsapásának színhelye, ahol a honatyák valódi vitát folytatnak, s kellő szellemi nyitottsággal vesznek részt a disputák lefolytatásában: meggyőznek és meggyőződnek, nem pedig dogmák parancsait hangoztatják. „Kérem a t[isztelt] házat, miféle joggal, miféle alapon emelkedhetnek e törvényhozásban hangok olyanok részéről, kik a dogmák alapján követelik külön a maguk részére a feltétlen igazságot? Ez, t[isztelt] ház, a parlamentből ki kell hogy zárva legyen” – firtatta Herman felszólalásában. Ezt követően szúrta oda az általa kifogásolt csoport alsóházi reprezentánsának, azaz Vajaynak, hogy „én felhívom, kövessen engem a fiziológiai intézetbe, és én testén meg

³⁹ Képviselőházi napló, 1892–1896, XX. 406. (1894. november 23.)

⁴⁰ 1895. november 8-án a képviselőház hozzájárult a főrendiház – nem lényegbevágó – módosításához, ami folytán pont került a vallászabadságról szóló törvény elhúzó országgyűlési polémiájának végére. SALACZ 1938, 370.

⁴¹ A konzervatív, rendies arculatú főrendiház eltörlésének célja Herman programjának régóta részét képezte, már 1885-ben is amellet kardoskodott például, hogy az elavult, a népképviselési rendszerrel összeférhetetlen felsőházat nem megreformálni, hanem felszámolni, eltörölni kellene. SZABADFALVI 1996, 38–39.

fogom mutatni, hogy bizonyos dogmákra nézve mennyi a való, és mennyi nem az”.⁴² Herman itt az egyház ellenfeleinek egyik, a 19. század folyamán igen elterjedt álláspontjára utalt, amely szerint az evilági tudományok fejlődésével bizonyos vallási dogmák túlhaladottá, tarthatatlanná váltak. A modern fiziológiát citálva tehát maga is felállította a tudomány kontra dogma oppozícióját, ahogy a klérus megannyi más korabeli bírálója is.⁴³

A Vajay által gúnyos hangnemben emlegetett „közegészségügyi egyházpolitika” gondolati alapjait – vagyis az egyházi és a közegészségügyi kérdések összefűzését – sem egyedül Herman Ottó képviselte a katolicizmus 19. századi ellenfelei között. Itt újra Virchow példájára utalnék: a roppant súlyos, 1846-os felső-sziléziai tífuszjárványról, annak háttéréről helyszíni vizsgálatot folytató orvos – nyilvánosan is közzétett beszámolójában⁴⁴ – a humanitárius katasztrófát szoros összefüggésbe helyezte a tartomány elmaradottnak, az újabb idők társadalmi fejlődésétől, kultúrájától távolinak, egyszerűen civilizálatlannak tartott viszonyaival, s a protestáns családból származó Virchow a problémák háttérében jórészt a helyi lengyelek katolicizmusát, egyúttal a klérus ártalmas befolyását vélte felfedezni. Vagyis éppúgy az általa bigottnak látott katolicizmus árnyoldalait, káros hatásait boncolgatta, mint Herman, s a vallásosság bírált, kifogásolt formájával a német és a magyar kutató ugyanúgy a korszerű tudományosság nézőpontjait, egyúttal a haladás kritériumait szegezte szembe.

*

Összefoglalva tanulmányom, illetve kutatásom fontosabb tanulságait, egyrészt bátran megállapíthatjuk, hogy Herman antiklerikális retorikája a katolikus egyház 19. századi kritikájának

⁴² Képviselőházi napló, 1892–1896, XXVI. 240–243. (1895. november 8.)

⁴³ RADA 2020, 24, 27–32.

⁴⁴ Minderről részletesen: BORUTTA 2011, 88–95.

tipikus paneljeiből építkezett, mint ahogy főbb céljai, program-pontjai is megegyeztek a klérus ellenfeleinek népszerű elgondolásaival. Másrészt parlamenti beszédeiben nagy hangsúlyt kaptak bizonyos, a (természet)tudományos látásmódján, a tudósi tapasztalatain alapuló – azaz: a tudományok vívmányait citáló – megglátások is. Így hivatkozott például Darwinra, az evolúciós teóriára s más további modern, tudományos, illetve technikai vívmányokra, amelyek véleménye szerint szembekerültek a katolikus egyház konzervatív világképével. Úgy látom azonban, hogy az utolsó magyar polihisztor antiklerikális felfogásmódját mindemellett sem nevezhetjük valóban sajátosnak, kifejezetten eredetinek. A modern tudományosság és az egyházi dogmák ellentmondásainak, mi több éles ellentétének, összeférhetetlenségének feltételezése s ennek felemlegetése – éppúgy, mint a bigottságra hajló, a tudatlanság által fenntartottnak és önsorsrontónak tartott vallásosság kárhoztatása – ugyanis az egyház ellen felhozott érvek arzenáljának széles körben elterjedt, szinte közhelyes elemeit jelentették. Igaz viszont, hogy a modern tudományos vívmányok aposztrofálásán alapuló argumentációt Herman Ottó – mint hírneves tudós – különös hitelességgel, nagy nyomatékkal tudta képviselni a törvényhozás falai között.

BIBLIOGRÁFIA

Források

„Flamma” 1894

„Flamma” [Pollák Illés]: *Sybilla Rómában*. Budapest, Révai Testvérek, 1894.

HERMAN 1876

HERMAN Ottó: A mérges csók. *Természettudományi Közlemény* 8/86. 1876, 412–414.

Képviselőházi napló, 1887–1892

Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXVII. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1887–1892.

Képviselőházi napló, 1892–1897

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXIV. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1892–1897.

MIKSZÁTH 1898

MIKSZÁTH Kálmán: *Az új Zrínyiász. Társadalmi és politikai satirikus rajz*. Budapest, Lampel, 1898. (Magyar Könyvtár.)

Felhasznált irodalom

BORUTTA 2011

Manuel BORUTTA: *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft, 7.)

CSORBA 1999

CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagon problémája a polgári átalakulás korának Ma-*

gyarországon, 1782–1918. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999.

ERDŐDY 1984

ERDŐDY Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1984.

FORGÓ–GŐZSY 2018

FORGÓ András–GŐZSY Zoltán: A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz. Kihívások és válaszok. *Pontes* 1/1. 2018, 115–132.

NÉMETH G. 1976

NÉMETH G. Béla: Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. In: NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Magvető, 1976 (Elvek és utak), 7–41.

PAP 2014

PAP József: Herman Ottó és a függetlenségi politika a dualizmus kori Magyarországon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 53. Főszerk. PUSZTAI Tamás. Szerk. TÓTH Arnold. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2014, 401–410.

RADA 2019

RADA János: *Egyházkritika és a kultúrharc retorikája magyarországi röpiratokban (1867–1895)*. Doktori értekezés. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2019.

RADA 2020

RADA János: Antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején (1867-től 1895-ig). *Aetas* 35/1. 2020, 18–39.

RADA 2023

RADA János: „Palóczy sírja előbb utóbb föl fog pattanni”. Herman Ottó szekularizációs álláspontjai az 1890-es évek első felében és a miskolci politikai hagyományok. In: *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2023, 304–319.

SALACZ 1938

SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története. 1890–1895*. Bécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1938.

SARNYAI 2001

SARNYAI Csaba Máté: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. *Századvég* 6/21. 2001, 85–101.

STADLER 1996

Peter STADLER: Kulturkampf und Kulturkämpfe im mittleren Europa des 19. Jahrhunderts. Versuch einer vergleichenden Orientierung. *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 15. 1996, 13–26.

SZABADFALVI 1977

SZABADFALVI József: Herman Ottó, a miskolci képviselő. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 16. Szerk. BODÓ Sándor–SZABADFALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1977, 132–149.

SZABADFALVI 1996

SZABADFALVI József: *Herman Ottó, a parlamenti képviselő*. Miskolc, k. n., 1996. (Officina Musei, 5.)

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

TAKÁTS 2007

TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.*
Budapest, Osiris, 2007.

ABSTRACT

Science, Church and Religion in the Anticlerical Rhetoric of the Politician Ottó Herman

Ottó Herman (1835–1914), “the last Hungarian polymath”, gained prestige in Hungary especially with his diverse scientific work, but he was also a politician and, as a member of the parliament, he attracted public attention with his brave and forceful criticism of the Catholic Church. Herman’s anticlerical rhetoric was built on typical panels of 19th-century criticism of the Church, and his main goals and program points were also in line with the popular ideas of the clergy’s opponents. In addition, in his parliamentary speeches, he placed great emphasis on certain insights based on his scientific perspective and his scientific experiences as well. He often mentioned the achievements of science. For example, he referred to Darwin, the theory of evolution, and other modern scientific and technical achievements that, in his opinion, conflicted with the conservative Catholic worldview and Church dogmas. However, Herman’s anticlerical rhetoric cannot be considered truly unique or particularly original as the assumption that modern science and Church dogmas are incompatible became a widespread, almost commonplace element of the arsenal of anti-Church arguments in the 19th century. Still, it is a fact that Herman – as a renowned scientist – was able to represent his argumentation based on the apostrophization of modern scientific achievements with particular credibility within the walls of the legislature.

Tanácsköztársaság, Trianon, hazafiság egy (izraelita) leányiskolában

Sz. Halász Dorottya

Közismert tény, hogy az első világháború és következményei Magyarország történelmében különleges jelentőséggel bírnak. A háborús évek gazdasági-társadalmi megpróbáltatásai után, a béke beköszöntével sem lélegezhetett fel az ország, melynek a vereség terhe mellett számos változással, bel- és külpolitikai válsággal kellett szembenéznie. Miközben az 1919 augusztusától teret nyerő politikai vezetés igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchiából kiszakadt, zsugorodó területű Magyarország új helyét megtalálni a nemzetek sorában, a külső-belső konszolidáció folyamata együtt járt a keresztény-nemzeti eszmék és értékek előtérbe kerülésével. Része volt a folyamatnak a felelősök – helyesebben a bűnbakok – keresése is, akiket sokan a hazai zsidósággal azonosítottak.

Jelen tanulmány tárgya annak vizsgálata, hogy hogyan hatott mindez egy – látszólag – politikamentes közeg, egy oktatási intézmény működésére és mindennapjaira, mi jellemezte az iskola-vezetés viszonyulását a keresztény-nemzeti eszmékhez és az ország olyan sorsfordító eseményeihez, mint a tanácsköztársaság és a trianoni békeszerződés. Különösen izgalmas e kérdések boncolgatása annak fényében, hogy a szóban forgó tanintézet dr. Lázár Piroska budapesti leány-középiskolája,¹ egy olyan intézmény,

¹ Az intézmény 1907 szeptemberében kétéves továbbképző tanfolyammal kiegészülő hatosztályos felsőbb leányiskolaként kezdte meg működését, de az 1910-es évektől elemi képzést is indított, ahol fiú növendékeket is fogadtak. *Egyenlőség*, 1907. július 21. 13, 1910. júli-

mely formálisan ugyan nem, ám funkcióját tekintve annál inkább zsidó iskolaként volt definiálható. Az 1907 és 1940 között önálló tevékenységet folytató tanintézetben zajló munkáról, az ott tapasztalható légkörről a leginkább sokrétű és bőséges tájékoztatást azok a fennmaradt, évi rendszerességgel² megjelent iskolai értesítők nyújtják, melyek az 1918 és 1940 közötti esztendőkről tudósítanak. Ezek képezik a kutatás alapját. A vizsgálat középpontjában a világháborúk közötti periódus első évtizede, a háborús megrázkódtatásokhoz időben közelebbi időszak áll.

Rövid iskolatörténet³

A Lázár Piroska-féle iskola szűk hét esztendővel a nagy háború kitörése előtt, 1907 szeptemberében nyitotta meg kapuit, s fogadta első növendékeit. Alapítása több szempontból kuriózumnak számított. Az alapító személye, a tanintézet leányiskolai mivolta és az ott alkalmazott pedagógiai módszerek és elvek egyaránt modern jegyeket, haladó gondolatokat képviseltek.

Az intézmény megnyitásakor mindössze 25 esztendő alapító igazgatónő már fiatal korával is kitűnt, addigi rövid pályafutása azonban még inkább kivételessé tette. Lázár Piroska 1882. április 17-én Egerben született, izraelita családban.⁴ Középfokú tanulmá-

us 31. 15; BFL VIII.479.b. 1. cs. Előmeneteli, mulasztási és anyakönyvi napló, 1911–1935.

² Kivétel az első értesítő, ami két tanév (1918/1919 és 1919/1920) eseményeit foglalta össze.

³ Az iskola történetéről és pedagógiai működéséről bővebben lásd Sz. HALÁSZ 2023.

⁴ A születési dátum nem egyértelmű, a hivatalos anyakönyvi bejegyzés ezidáig nem került elő. Az említett 1882. április 17-i adatot a *Világosság* 1947. július 8-i száma a budapesti központi járásbíróságra hivatkozva közli, illetve a jeruzsálemi Yad Vashem nyilvántartása tartalmazza. Ellenben Lázár Piroska érettségi vizsgájának iratanyaga szerint az igazgatónő 1882. december 17-én látta meg a napvilágot. Szintén másutt az évszám 1885. További életrajzi adalék, hogy a Yad Vashem dokumentációja alapján a teljes leánykori név Lázár Piroska

nyainak első négy osztályát az egri angolkisasszonyoknál és a miskolci református Tóth Pál felsőbb leányiskolában végezte,⁵ majd a budapesti Veres Pálné Leánygimnáziumban maturált,⁶ ahol különösen fontosnak tartották a növendékek szakmai öntudatának erősítését. Minden bizonnyal ez az ösztönzés is hozzájárult tanári ambícióihoz,⁷ minek okán 1901-ben, frissen megszerzett érettségi bizonyítványával a kezében beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára. Itt nyert magyar–irodalom és történelem szakon tanári diplomát és szerzett 1905-ben esztétika, magyar–irodalom és művelődéstörténelemből doktori fokozatot. Értekezését *Eötvös József báró nőalakjai* címmel írta.⁸ Egy olyan korban vitte véghez mindezt, amikor a lányok iskoláztatásának kérdése heves társadalmi-politikai viták tárgyát képezte, s amikor még középfokú oktatásuk és érettségijük sem volt általános jelenség, egyetemjárásuk, sőt doktorálásuk pedig egészen kivételesnek számított.⁹

Rozália volt. *Világosság*, 1947. július 8. 2; Yad Vashem; BFL VI.502.d. Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziuma érettségi anyakönyvei, 1901, Lázár Piroska; BOZZAY 1931, 602.

- ⁵ BFL VI.502.d. Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziuma érettségi anyakönyvei, 1901, Lázár Piroska; BOZZAY 1931, 602.
- ⁶ Az intézmény az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumaként 1896 őszén nyitotta meg kapuit, célja a növendékek egyetemi tanulmányokra való felkészítése volt. Lázár Piroska a második tanév (1897/1898) során, V. osztályosként lett az iskola tanulója. PÁLYI 1897, 3, 28; PÁLYI 1898, 46.
- ⁷ Lázár Piroska 13 fős érettségiző osztályából 10-en tanári, 2-en orvosi pályára készültek. PÁLYI 1901, 21–22, 81.
- ⁸ GERA 2023, 6; BOZZAY 1931, 602–603.
- ⁹ 1907-ben a Magyarországon működő 236 középiskola (gimnázium, reáliskola és felsőbb leányiskola) közül mindössze 35 szolgálta a tanulni vágyó lányokat. Horvátországban és Szlavóniában további 19 középiskola működött, de köztük egyetlen felsőbb leányiskola sem szerepelt. Lányoknak 1883 óta volt lehetőségük gimnáziumi tanulmányokra, de csak magántanulóként, és érettségi vizsgát is csak a fiúktól elkülönítve, azok gimnáziumaiban tehettek. Az érettségi utáni továbbtanulásukat – a bölcsész- és orvoskarokon, továbbá a gyógy-

Az iskolaalapítás gondolata rendkívül korán, egyetemi hallgató éve alatt megfogalmazódott Lázár Piroskában, amire családjának szellemi öröksége is hatással volt. A dédapa, Schwarcz István (1813–1869) egri hitközségi elnökként 1855-ben izraelita iskolát nyitott, majd 1868-ban az egri állami reáliskolában ösztöndíjat hozott létre a szegény sorsú, jó tanulmányi eredményt produkáló diákok támogatására, születési helyre és felekezetre való tekintet nélkül.¹⁰ A századelőn oktatási intézményt alapító utód hasonló gondolatiságot képviselt: tanintézete nem felekezeti iskolaként alakult, igaz a növendékek túlnyomó többsége zsidó családokból érkezett. Az ifjú igazgató fő célja a nőnevelés tökéletesítése volt „a kötelező tanításterv keretében lehetséges metodikai változtatásokkal, a hagyományos iskolai élet egyes hibáinak kiküszöbölésével és főleg megfelelő internátusi neveléssel”.¹¹ Felsőbb leányiskoláját ugyan a fővárosban nyitotta meg, de internátusában vidékről, sőt külföldről – főként az elszakított területekről, de akár a tengerentúlról¹² – érkező diákokat is fogadott. Az intézmény különlegességét mutatja egyebek mellett az is, hogy alapításakor mindössze 35 leány-középiskola létezett az országban, amik közül csupán kettő volt magánkézben, s ezek egyike állt csak női igazgatás alatt. Lázár Piroska egy személyben volt tulajdonos, intézményvezető és tanár.¹³

szerészeti képzésekben – 1895-ben miniszteri rendelet engedélyezte. MSÉ 1909, 323–326; FENYVES 2012, 110; KARÁDY 1997, 60.

¹⁰ GERA 2023, 5, 9; *Ujság*, 1940. június 25. 5; KEMÉNY 1893, 9–12.

¹¹ LÁZÁR 1920, 2. A tanulmányban megjelenő valamennyi idézet eredeti formájában, korabeli helyesírással kerül közlésre.

¹² Az 1927/1928-as tanévtől kezdték el feltüntetni a „megszállott” területekről érkező tanulók számát. LÁZÁR 1928–LÁZÁR 1938, passim.

¹³ A Bartos Fülöpné nevével fémjelzett másik magániskola elemi iskolaként indult az 1902/1903-as tanévben, de a cél kezdettől fogva a növendékek középiskolára történő felkészítése volt. Az intézmény 1907-ben – Lázár Piroska tanintézetével egy időben – kapott engedélyt, hogy felsőbb leányiskolával bővüljön, ám az igazgatói feladatokat Bartos Fülöp látta el. *Magyar Nemzet*, 1902. május 31. 19; *Budapesti*

A fenti idézetben megfogalmazott törekvéseknek megfelelően az iskola reformpedagógiai elvek mentén szerveződött. A példát külföldi intézmények szolgáltatták, mindenekelőtt az angliai New School of Abbotsholme,¹⁴ melyről a gyermekközpontú pedagógiát hirdető svéd Ellen Key könyvében olvasott először egyetemi éve alatt Lázár Piroska. Első külföldi tanulmányútja a diplomaszerezést követően ebbe az intézménybe vezetett, hogy a helyszínen tanulmányozhassa az ott érvényesülő nézeteket, melyeket mintaként használt saját tanintézetéhez. Hasonló célú utazásokat az iskola alapítását követően is tett, többek között Németországba, Drezdába látogatott.¹⁵ A hagyományos curriculum, mindenekelőtt modern módszertan alkalmazásával történő megújítása tehát kezdettől cél volt, ami az iskolaalapítás híret közreadó első sajtómegjelenésekből is kitűnt. Hangsúlyozták a felsőbb leányiskolák számára előírt tananyag új, haladó pedagógiai nézeteket felvonultató eszköztárral történő átadását: adathalmazok és nyelvtani szabályok biflázása helyett a logikus gondolkodás, a latin helyett a modern nyelveken (angol, francia, német) történő társalgás fejlesztésének fontosságát, továbbá az egyéni nevelés, valamint a zenei és művészeti oktatás ösztönzését. Emellett olyan hagyományos célkitűzések is kiemelésre kerültek mint „a vallás-erkölcsi s a házas nevelésre” fordított figyelem, s kiváltképp a „magyar érzelm” fejlesztésének szükségére.¹⁶ Az igazgatónő a nevelés – leginkább a leánynevelés – nagy problémájának tartotta „a természettudományok által nyerhető természetes gondolatmenet” elsajátításának hiányát is, ezért „a szokásosnál jelentősebb szerepet” kívánt juttatni a természettudományos oktatást segítő tantárgyak-

Hirlap, 1907. június 26. 14; BFL VIII.91.b. 1. d. Névkönyv, 1907–1909.

¹⁴ A mindmáig működő iskolát 1889-ben fiúiskolaként alapította a reformpedagógus Cecil Reddie. Lásd Abbotsholme.

¹⁵ GERA 2023, 8; *Egyenlőség*, 1908. augusztus 2. 12; *Ujság*, 1940. június 25. 5.

¹⁶ *Pesti Hirlap*, 1907. július 11. 11; *Egyenlőség*, 1907. július 21. 13.

nak.¹⁷ Végső soron célja – magához hasonló – erős, művelt, önálló, karrierképes nők, mégpedig hangsúlyozottan *magyar* nők képzése volt. Ahogyan az intézmény 1907-es prospektusában megfogalmazta: „A forrongásban lévő különböző nőnevelési áramlatokból ez az iskola munkájában irányadónak mindig azt tekinti, hogy *helyes erkölcsi felfogású, mély gondolkodású, művelt magyar leányokat* neveljen.”¹⁸

Zsidó versus magyar identitás

Mint látható, Lázár Piroska iskolája kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektetett a nemzeti érzület támogatására: az igazgatónő célja nem egyszerűen művelt leányok, de művelt *magyar* leányok nevelése volt. Ez a fajta elköteleződés és hazafias hevület mindvégig – az 1930-as évek növekvő nehézségei közepette is – jellemzője maradt az intézmény szellemiségének, s teljes mértékben áthatotta az iskolai értesítők lapjain megjelenő írásokat. Olyannyira, hogy a felületes olvasó szinte azt hiheti, hogy egy, a kereszténymezeti korszellemet mintaszerűen hirdető *keresztény* tanintézet éves beszámolóit lapozgatja, az értesítőkben ugyanis az iskola zsidó kötődése alig-alig felfedezhető.

Mivel az intézmény magánkézben volt, formálisan nem kapcsolódott az izraelita felekezethez, s az értesítőkben semmilyen kiemelt szerepet, de még hangsúlyt sem kapott a zsidóság. (Ebben némi változás az 1930-as évek legvégén fog bekövetkezni.) Az évente megjelenő kiadványok más oktatási intézményekéhez hasonlóan épültek fel: általában egy bevezető értekezés után az iskola története, a tanév eseményeinek a leírása, illetve a tantestületre, a tanulókra vonatkozó adatok és statisztikák következtek, s a kötelező tankönyvjegyzék, illetve beiratkozási információk zárták. Az intézmény zsidó jellege látens formát öltött, leginkább árulkodó jelei a tanulókról készített kimutatások voltak. Ám, miután az

¹⁷ LÁZÁR 1920, 2–3.

¹⁸ Idézi Lázár Piroska. LÁZÁR 1920, 2. (Kiemelés az eredetiben.)

osztálynévsorok nem informáltak felekezeti kötődésről, csak a hátsó oldalakon szereplő statisztikák tették nyilvánvalóvá a diákok vallási hovatartozását, túlnyomó többségük izraelita voltát.

Az 1918–1940 közötti esztendőkből alapvetően három felekezet gyermekei látogatták Lázár Piroska leány-középiskoláját: a legnagyobb lélekszámú izraeliták mellett római katolikusok és reformátusok. Néhány alkalommal evangélikus, görög katolikus és – egyetlen esztendőben – baptista vallásúak is feltűntek a kimutatásokban, ám elenyésző számban. Az izraelita tanulók aránya a legmagasabb az 1926/1927-es tanévet megelőzően volt: minden esztendőben 90% fölötti. Ekkortól kezdve azonban csökkent a súlyuk, s az önálló intézményi működés utolsó két tanévében 80% alá esett. A folyamat főként a római katolikus jelenlét növekedésével járt együtt, s – az antiszemita diskurzus országos erősödésére adott reakcióként – tükrözhetette a zsidó családok ki-keresztelkedési hajlandóságának fokozódását is.¹⁹

Lázár Piroska iskolája alapításakor fontosnak tartotta hangsúlyozni a vallás szerepét, amiről így írt: „Egész nevelésünket áthatja a vallás, mert vallásos érzés nélkül valódi erkölcsösség elképzelhetetlen.”²⁰ Ehhez az alapvetéshez hű maradt, ám elsősorban annak erkölcsi tartalmához, ami részben magyarázza, hogy miért hiányoznak a legtöbb értesítőből a hitgyakorlás bizonyítékai: a hitélet színhelyei, ünnepek, jeles események. Bár az 1928/1929-es tanévtől az iskolaév ismertetése során külön szekcióban jelent meg a „vallás-erkölcsi nevelés”, a részletek továbbra is jó ideig rejtve maradtak, s az összefoglalók legkonkrétabb, évről-évre ismétlődő közlése mindössze annyiról informált, hogy valamennyi felekezet eleget tett vallási kötelességeinek, és az iskolai élet szerves része a mindennapi imádság, továbbá a Nemzeti Hiszekegy elmondása a tanítási nap kezdetén és végén.²¹ Az aktív hitgyakorlásnak azon-

¹⁹ A felekezeti létszámok alakulásáról a Mellékletben közölt táblázat tájékoztat.

²⁰ Idézet az iskola 1907-es prospektusából. LÁZÁR 1920, 2.

²¹ LÁZÁR 1929, 6; LÁZÁR 1930–LÁZÁR 1940, passim.

ban – bármely felekezetről legyen is szó – hosszú időn át nyomát sem leljük, mely tényben bizonyosan szerepet játszott, hogy a növendékek többségének családjai a szekuláris életvitelű, asszimilált zsidó középosztályhoz tartoztak. Ennek fényében némileg érthető, hogy miért találkozunk a tanítási szünetek – karácsonyi, húsvéti vakáció – elnevezéseiben is keresztény terminológiával.²²

Olybá tűnhet tehát, hogy a vallás leginkább tantárgy formájában volt jelen az iskolában, hisz az egyetlen állandó vallási vonatkozású utalás az értesítőben a hittanárok intézményi jelenlétéről szólt. Arról pedig, hogy az izraelita vallástanárnak más hitoktatóhoz képest több teendője akadt, csak a magasabb óraszám árulkodott. Jelentőségére még az vethetett némi fényt, hogy egy-egy esetben a tanévet nyitó vagy záró ünnepségek műsorában szerepet kapott.²³ Az 1920-as évek végén rövid ideig a tankönyvjegyzék részeként ugyan feltűnt *A zsidók története* című munka és héber imakönyv (ahogyan például római katolikus katekizmus is),²⁴ de ezeken túl semmi nem utalt a zsidó vallásnak az iskolában betöltött speciális szerepére. A zsinagóga szó egyetlen egyszer sem sze-

²² GERA 2023, 3, 15. A budapesti magániskolák – köztük a Lázár-féle intézet – „zsidó hitű” növendékei körében jellemző, a tényleges vallásgyakorlás hiányosságait panaszoló cikk jelent meg már 1909-ben az *Egyenlőség* című felekezeti lap egyik számában. A probléma mértékét sokatmondóan jellemzi a következő megállapítás: „Istentisztelet végeztével a szertartási tárgyakat is megmutatták a leányoknak, akik közül nagyon sokan még a színét sem látták a zsidó templom ily föl-szereléseinek.” Bár a cikk hangsúlyozta Lázár Piroska fogadókészségét a hitközségi kezdeményezésre, hogy a növendékek minden pénteken istentiszteleten vegyenek részt, jelentős változás valószínűleg a későbbiekben sem történt. Ezt támasztja alá Czinner Eszter, az 1920-as évek egyik vidékről érkezett növendéke is, aki úgy emlékszik vissza iskolájára, mint ahol a vallásoktatást kinek-kinek felekezete szerint biztosították, de a hitgyakorlás nem kapott jelentős hangsúlyt, és a Dohány utcai zsinagógát is csak a nagy ünnepeken látogatták. *Egyenlőség*, 1909. május 16. 12; LUCKY 2006, 83.

²³ A leghosszabb ideig, 17 évig, dr. Wolf József rabbi töltötte be a pozíciót. LÁZÁR 1921, 4; LÁZÁR 1939, 7.

²⁴ LÁZÁR 1929, 14–15; LÁZÁR 1930, 18–19.

repelt az értesítőkből, s a hitgyakorlás helyszínei alig néhányszor, leginkább az 1930-as évek legvégén kerültek csak megnevezésre.²⁵ Azt megelőzően, elsőként a negyedszázados évfordulóját ünneplő iskola 1932 májusában tartott jubileumi ünnepségének előkészületei kapcsán tűnt fel a szövegben a Hősök temploma, az izraelita növendékek számára tartott istentisztelet színhelyeként.²⁶

Az egyes felekezetek az 1935/1936-os iskolaévtől váltak láthatóbbá, amikor az értesítők már nem merültek ki annak megállapításában, hogy a tanulók teljesítették vallási kötelezettségeiket, hanem részletekkel is szolgáltak. A többségi izraeliták azonban ekkor sem nyertek prioritást: csak a keresztény felekezetekre vonatkozó ismertetések után és jellemzően kevésbé információgazdagon olvashatunk tevékenységeikről. A zsidó ünnepek közül egyedül a lányok avatási szertartása kapott folyamatos hangsúlyt, míg – egy kivételtől eltekintve – mások (hanuka, purim, pészah) csak a két utolsó értesítőben, 1938–1939-től tűntek fel.²⁷ Maga a „zsidó/ság” szó is elvétele fordult elő, s a legritkább esetben a tanulók természetes társadalmi közegére utalva, amire csak az 1939/1940-es tanítási évről megemlékező kiadványban láthatunk példát. Ez volt az utolsó olyan tanév, amit az izraelita hitközség keretein kívül, nem hivatalos zsidó tanintézetként élt meg az iskola. Az önálló működés korábbi értesítőiben azonban zömmel csak a tanulmányi kirándulásokat és tudományos-kulturális eseményeket megörökítő passzusokban, létesítmények elnevezésében (pl. Magyar Zsidó Múzeum), folyóirat- vagy előadás-cím részeként (pl. *Zsidó Szemle*, *A zsidónő* című opera) tűnt fel a „zsidó” szó.²⁸

²⁵ LÁZÁR 1939, 8; LÁZÁR 1940, 10.

²⁶ LÁZÁR 1932, 6. A Hősök temploma (avagy Hősök Zsinagógája) az első világháború 10 000 magyar zsidó katonaáldozatának tiszteletére épült, 1931-ben adták át. Lásd Dohány utcai Zsinagóga Honlapja.

²⁷ LÁZÁR 1936, 9–10.; LÁZÁR 1939, 8, 38–39; LÁZÁR 1940, 9–10, 37–38.

²⁸ LÁZÁR 1923, 4; LÁZÁR 1930, 10; LÁZÁR 1938, 24; LÁZÁR 1940, 37–38. A változás a Debora vallásos kör 1939. februári megalakulásának volt köszönhető. Lásd LÁZÁR 1939, 38–39.

Ezzel ellentétben az iskola magyar volta nagyon is explicit módon fejeződött ki, kezdettől fogva hangsúlyozásra, mondhatni túlhangsúlyozásra került. Lázár Piroska nemzeti elköteleződésének korai jelenlétét és mértékét jelzi fent említett angliai látogatásának egy epizódja is, mely alkalommal vendéglátói mindhiába próbálták meggyőzni, hogy Amerikában alapítsa meg reformelvű tanintézetét. A leendő igazgatónő a kezdeményezést visszautasítva így érvelt: *„magyar vagyok és kötelességemnek tartom, hogy képességeimet a magyar iskolaügy szolgálatába állítsam.”*²⁹ Ez a szellemiség – nemzeti büszkeség és kötelességtudat együttese – végigkísérte intézménye működését.

Az iskolát népszerűsítő 1907-es prospektus a következőképpen mutatta be az új tanintézetet: a művelt *magyar* leányok nevelése érdekében „[a] tanítás gerincét azon tárgyak képezik, amelyekből növendékeink hazánkat, a magyarságot ismerik meg. (Magyar nyelv, irodalomtörténet, történelem, földrajz.) Nemcsak azért fontos ezeknek a helyes oktatása, mert belőlük hazaszeretetet mérítenek – fölismerik, mit tart a magyar helyesnek, jónak, szépnek, mi az ideálja – hanem fontos gyakorlati szempontból is, mert megismerik népünk egyéniségét, annak a népnek jellemző tulajdonait, melynek társadalmát alkotni fogják”.³⁰ Az igazgatónő nézete szerint tehát az országot és a magyar népet bemutató tantárgyak kettős funkcióval bírtak: erősítették a haza iránti lojalitást, s egyúttal pozitív módon hatottak a diáklányok jövőbeni társadalmi szerepeire. A tanulás ugyanis Lázár Piroska intézményében sosem volt pusztán öncélú folyamat: újra és újra összekapcsolódott általa az egyéni és a közösségi haszon.³¹ Az előbbi egyet jelentett a lányok iskolázottsági, műveltségi fokának növekedésével, ami életlehetőségeik gyarapodásának záloga volt, utóbbi pedig abban realizálódott, ahogyan az élet különféle területein betöltött szerepe-

²⁹ *Ujság*, 1940. június 25. 5. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁰ LÁZÁR 1920, 2.

³¹ „[N]emcsak az egyén, hanem a haza sorsa is az ifjúság nevelésében van letéve.” LÁZÁR 1934, 7.

ikben – feleségként, anyaként, dolgozó nőként, állampolgárként – helytálltak az egykori növendékek. 1928-ban Lázár Piroska így írt erről: „Ideálunk vidám, erős, bátor, a jövőben bizó, testben és lélekben egészséges, szülőföldet és hazát szerető ifjúság, kezessége a haza és az emberiség jövőjének. Ilyen vezérelvek szerint nevelődő leányaink meg fogják állani helyüket az életben, bárhova helyezze őket a sors, akár orvosok, tanárok, gyógyszerészek, tisztviselők, anyák lesznek, akikre az életpályák legmagasztosabbika vár: nevelése annak az új generációnak, amelyre nagy feladatot ró a magyar jövő.”³²

Az utóbbi idézet világossá teszi, hogy a korszakban oly sokat vitatott nőügy – a nők társadalmi szerepe, tanulási és egyéb jogai, kötelességei – és a haza, a nemzet előrehaladásának gondolata teljes mértékben összefonódott, az iskolában folyó munka mindkét folyamatot támogatni kívánta. Előbbi tekintetében az 1927/1928-as tanévben mérföldkőhöz érkezett az intézet: felső leányiskolából nyolcosztályos leánylíceummá alakult, vagyis a fiúkéval egyenértékű, egyetemi és főiskolai tanulmányokra jogosító érettségi vizsgára készíthette ezután növendékeit.³³ Ugyanakkor, miközben fontos szempont volt, hogy az oktatás új távlatokat és karrierlehetőségeket nyithat a cseperedő növendékek előtt, az általuk majdan betöltendő társadalmi szerepek mindegyike esetében a nemzet érdekében végzett szolgálatra került a hangsúly. Márpedig erre a szolgálatra – az érvelés szerint – különösen nagy szükség volt az első világháborút követő vészterhes időkben, amikor a háborús megpróbáltatásokból, vereségből, forradalmakból, igazságtalan békéből talpra állni kívánó országnak nem csupán magasan művelt, jól képzett, hazafias jellemű férfiakra, de ugyanilyen tulajdonságokkal bíró nőkre is szüksége volt.

³² LÁZÁR 1928, 3.

³³ Az első érettségi vizsgákat 1932 júniusában tartották a Lázár-féle intézményben. Ugyanezen év szeptemberétől újabb változás történt: a líceumból leánygimnázium lett. LÁZÁR 1933, 5.

A Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége folyóiratában, a *Magyar Művelődés* egyik 1928-as számában jelent meg Gajda Béla³⁴ értekezése Az irredentizmus a középiskolában címmel. A szerző erősen antantellenes, nemzethalált vizionáló, keresztény-nemzeti öntudattól duzzadó (de nem kimondottan zsidóellenes) írásának központi gondolatát így foglalta össze: „A magyar tanár: a magyar iskola, s a magyar iskola: a magyar jövő.”³⁵ Gajda az iskolát, közelebbről a tanárokat tekintette a jövő hordozóinak, mely szerepet meglátása szerint nem elsősorban a „hivatalos tananyag” átadásával, hanem „spontán munkájuk” által képesek betölteni. Az iskolák vezérelve a „tudatos és munkás hazaszeretetre való nevelés [kell legyen], ami [...] teljes egészében azonos az irredentizmusra való neveléssel.” Különösen fontos ez a munka, figyelmeztetett Gajda, annak fényében, hogy a megelőző 6–7 évben jelentősen alábbhagyott a trianoni országcsönkítés után fellángolt irredenta érzés.³⁶

A Lázár-féle leányiskola értesítőit olvasva azonban ezt az intézményt nem lehetett effajta „halványra bágyadt”, „erőtlenre betegedett” nemzeti érzésekkel vádolni.³⁷ A diákok magyar öntudatának erősödését számos módon segítette az intézet, mely – alapelveihez híven – nem csak tanított, nevelt is.³⁸ Az igazságtalan békére való folyamatos emlékezés és emlékeztetés eszköze volt a már említett Magyar Hiszekegy szavalata és éneklése. Mint oly sok magyarországi iskolában ekkoriban, a „nemzeti hitvallás”³⁹ imádsággá vált, az iskolai élet mindennapi részévé, az ünnepélyek

³⁴ Gajda (Gáldy) Béla (1884–1945) magyar–latin szakos tanár, a Budapesti III. kerületi Magyar Kir. Állami Árpád Reálgymnázium igazgatója volt 1927 szeptemberétől 1942 júniusáig. SIPOS; GAJDA 1928.

³⁵ GAJDA 1928, 14. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ GAJDA 1928, 1–2.

³⁷ GAJDA 1928, 2.

³⁸ „Nemcsak tanítottunk, neveltünk is” – fogalmazott Lázár Piroska az 1923/1924-es és az 1924/1925-ös tanévek értesítőiben. LÁZÁR 1924, 3; LÁZÁR 1925, 3.

³⁹ LÁZÁR 1930, 7.

elmaradhatatlan elemévé lett. Jelentőségét és a trianoni trauma továbbélését mutatja, hogy Lázár Piroska leányiskolájának 1921/1922-es értesítőjében legelöl, önálló oldalon megjelenítve kapott külön nyomatékot.⁴⁰ A nemzeti sérelem kifejezésre juttatását a külföldi kapcsolatokban is fontosnak tartotta az intézmény, így mikor az 1929/1930-as tanév folyamán egy németországi reformiskolával, a hamburgi székhelyű Lichtwarkschule-val indult német nyelvű levelezőprogram, az igazgatónő művészi kivitelezésű magyar címerbe rajzolt Hiszekegyet küldött a partneriskola vezetésének német fordítással és kottával. A tanulók ugyanakkor magyaros stílusú rajzokkal díszített, szintén németre fordított magyar népdalokat küldtek diáktársaiknak.⁴¹

A programok tömkelegét kínáló iskola számtalan tanórán kívüli tevékenységgel is lehetőséget teremtett, hogy a diákok elmélyíték tudásukat a magyarságról, a nemzet múltjáról és jelenéről, s magukba szívják a hazafiság érzését. Segítették ezt a folyamatot az iskolai és nemzeti ünnepekre készített műsorok, melyek repertoárján rendszeresen szerepeltek kuruc és irredenta dalok, Kossuth nóták, avagy a „Végvári” álnéven publikáló Reményik Sándor versei. Példának okán, a trianoni döntés aláírása után néhány héttel, 1920. június 30-án megtartott évváró műsorban a Himnusz és a Szózat éneklése mellett kizárólag az erdélyi költő verseit szavalták a diákok.⁴² Hasonló célt szolgáltak az emlékévekhez (pl. Petőfi-, Jókai-, Széchenyi-, Rákóczi-évfordulók), megemlékezésekhez (pl. gyászistentisztelet 1922-ben IV. Károly temetésekor, 1926-ban Ferenc József halálának évfordulóján) kötődő események, avagy a nemzet nagyjainak sírjaihoz intézett rendszeres látogatások (pl. a Kerepesi úti temetőbe). A szakkörök, önképzőkörök, versenyek, egyéb programok sokasága szintén hozzájárult a magyar identitás erősítéséhez. A tanulók rendszeresen jártak a fővárosi színházakba, operába, filmszínházakba, a Nemzeti Múzeum, Szépművészeti

⁴⁰ LÁZÁR 1922, 2.

⁴¹ LÁZÁR 1930, 10.

⁴² LÁZÁR 1920, 5.

Múzeum, Közlekedési Múzeum és mások kiállításaira, gyárlátogatásokra, az Akadémia, a Kisfaludy és Petőfi Társaságok felolvasóestjeire, rendszeresek voltak a tanulmányi séták, hajó- és más kirándulások például a budai várba, az állatkertbe, Aquincumba, Visegrádra, Esztergomba, Leányfaluba.⁴³ A cél a meglátogatott helyszínek történelmének, jelentőségének megismerésén túl a természeti és az épített környezet értékeinek, a tanórákon szerzett ismereteknek a gyakorlati megtapasztalása volt.

A nagy háború és utóhatásai: a tanácsköztársaság és Trianon ábrázolása

Több más országhoz hasonlóan, az első világháború alatt és után hazánkban is felerősödtek a zsidóellenes hangok. Már a harcok idején megfogalmazódott a hazafiatlanság, a frontszolgálat elkerülésének és a háborús nyereszkedésnek a vádja, amit súlyosbított, hogy – főként orosz területről – nagy számban érkeztek Magyarországra menekült zsidók. A vereség híre tovább szította az indulatokat, s hamarosan megszületett a német tördőfés elmélet magyar verziója, ami szintén a hazai zsidóságot vádolta, ezúttal a frontokon elszenvedett kudarcért. 1918–1919 fordulójának eseményei – a dualista monarchia és az ország széthullása, az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság –, majd a trianoni békeszerződés sokkja és következményei ismételten bűnbakért kiáltottak, s sokan a zsidóságban vélték megtalálni a felelősöket.

A Lázár Piroska-féle iskola értesítőiben azonban nyoma sincs hazafiatlanságnak vagy forradalmi szimpátiának – éppen ellenkezőleg. A háború után megjelent első kiadvány, mely rendhagyó módon két tanév (1918/1919 és 1919/1920) történéseit összegezte, az intézmény és az ország egységét, keserű sorsaik egybefonódását hangsúlyozta: „az iskola is katasztrófálisan együtt szenvedett a haza szomorú, nehéz sorsának minden változásával.”⁴⁴ Az esemé-

⁴³ LÁZÁR 1922–LÁZÁR 1939, passim; LUCKY 2006, 29–30.

⁴⁴ LÁZÁR 1920, 4.

nyek az intézetet közvetlenül is érintették: 1916-ban hősi halált halt a korábbi oktató, az alapító tanári kar jeles tagja, dr. Zemplén Győző Európa-szerte ismert fizikus, műegyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.⁴⁵ 1918 őszének politikai változásaira nem reflektált az értesítő, ám annál elítélőbb hangnemben idézte fel az iskola 1919 májusi kommunizálását, a tanácsköztársaság következményeit. A szerző erőteljesen elhatárolódott a „bourgeois leányok érzékenységét” sértő, „vásári, új igazságokat” hirdető, „erkölcsnélküli” bolsevik eszméktől, melyek leginkább „romboló” hatását abban látta, hogy „dőre és gonosz módon kiakartak törölni az emberek és főleg a gyermekek lelkéből mindent [...], ami szentségként élt [bennük]: az Isten, a haza, a király tiszteletét.” Éppen ezért „a legnagyobb eréllyel” kellett hozzákezdeni „az ujjíteremtés munkájához”, hogy ismét „a magyar nemzeti szellem uralkod[hasson] a tanításban.” E folyamat részeként „azok az egyének, akik a bolsevista eszmének hivei voltak, elhagyták [az iskolát].”⁴⁶ Bár a kollégákat az igazgatónő nem nevesítette, a tantestület összetételének ismertetése alapján minden bizonnyal az 1920 májusában távozó természetrajz–földrajz szakos Rozinczky Margit és a természetrajz–számтан szakos Czukor Károly voltak az érintettek.⁴⁷

A világháború utáni évek első, 1920 nyarán íródott értesítője természetesen nem hagyta említés nélkül a június 4-én aláírt „rettenetes” békét sem, melyre „Minden tanulónk lelkének legelkeseredettebb gyűlöletével és daccal gondol [...] és e gyűlölet és dac a hazafiságnak dús virágát keltette életre”.⁴⁸ A „gyilkos béke” és a „megszállott területek” a későbbi értesítőkben is időről-időre felidéződtek, ami a magyar öntudat látványos megélésének lehetőségét kínálta. Az 1928/1929-es tanév összegzésében – amikortól a hazafias nevelés témája rendszeresen önálló egységként jelent

⁴⁵ LÁZÁR 1920, 3; LÁZÁR 1940, 5; Nemzeti Névtér.

⁴⁶ LÁZÁR 1920, 4.

⁴⁷ LÁZÁR 1920, 5–6.

⁴⁸ LÁZÁR 1920, 4.

meg – olvasható, hogy az ünnepi programok összeállítása során is a hazaszeretetre nevelés szándékát tartották szem előtt. A március 15-i megemlékezés keretében például abban az évben „a tanulók Jókai Mór regényeiből mondtak el olyan részleteket, melyek a megszállott területek festői, örökbecsű leírásaival” (pl. Vaskapu, Hargita, Dobsinai jégbarlang) ismertették meg a közönséget.⁴⁹

A trianoni tragédia feledhetetlenségének nyomatékosítására a középiskolás tanulmányokat lezáró záróvizsgák is lehetőséget adtak, melyekre első ízben az 1926/1927-es tanév végén került sor Lázár Piroska tanintézetében.⁵⁰ A dr. Pintér Jenő budapesti tanterületi főigazgató által kijelölt írásbeli tételek között szerepelt az alábbi feladat matematikából:

Nagy Magyarország területe 325.000 km² volt, Csonka Magyarország területe 92.916 km². Milyen sugaru gömbnek felszínét adná Nagy Magyarország s milyen gömböt Csonka Magyarország? Mi volna a súlya ezen gömböknek, ha ezek vasból volnának? (Fajsúly 7.2.) Hányszor nehezebb az első gömb a másodiknál?⁵¹

A következő esztendőben megrendezett vizsgán német nyelv és irodalomból a választható feladatok egyike Apponyi Albert grófnak az 1920. évi béketárgyaláson tartott beszédéből származó részlet fordítása volt, míg matematikából újabb feladvány emlékeztetett a trianoni béke igazságtalanságára:

Nagy Magyarország évente 12.382.500 q vasércet termelt. Csonka Magyarországnak az évi vasérc termelése az előbbi összegnek 16.9%-a. A vasak fajsúlya 7.5. Mekkora az azon

⁴⁹ LÁZÁR 1921, 2; LÁZÁR 1929, 7.

⁵⁰ A nagy háború és Trianon témája az 1932-től rendezett érettségi írásbeli és szóbeli vizsgákon is jellemző volt a magyar nyelv és irodalom, illetve történelem tantárgyak tételei között. Lásd LÁZÁR 1935, 30; BFL VIII.88.b. 1. d. Érettségi anyakönyvek, mellékletek, 1927–1940.

⁵¹ LÁZÁR 1927, 7–8.

egyenlő oldalú kúpok alapjainak sugarai, amelyeket a Nagy illetőleg Csonka Magyarország által termelt, valamint a tőlünk elvett vasérből lehetne felhalmozni? Kicsinyített méretben megrajzolandó a három kúp tengelymetszete, mely ezt szemlélteti.⁵²

Trianon azonban amellet, hogy hazafias jelképpé vált, másféle funkciót is nyert a Lázár Piroska-féle iskolában: érvként szolgált a növendékek tanulásra való ösztönzésében, s egyúttal a női stúdióumok népszerűsítésének általánosabb kérdésében is. Az 1920/1921-es tanévre visszatekintő kiadvány *A magyar leányokhoz!* című bevezető értekezésben rendkívül szuggesztív, jellegzetesen magyar szimbolikájú költői képben jelenítette meg a diáklányokat (s általában az ifjúságot) mint Magyarország jövőjének letéteményeseit, miközben a magyar múlt büszkeségre okot adó elemeinek sokaságára is felhívta a figyelmet:

Június van. A magyar rónán most érik a gabona. Mindig, minden időben szive egész szeretetével leste minden magyar ember, mi lesz belőle. Most azonban, mióta annyi a bajunk – háború, forradalmak, megszállás, gyilkos béke – most mindenki aggodalmas várakozással figyel: milyen lesz a termés! [...] Fiatal leányok, érőben lévő búzakalászkok, nektek hozzuk a magyarság buzdító szavait, lelkesítő komoly üzenetét. Leányok a ti kezetekbe, a sok ezer fiatal magyar leány meg ifjú kezébe van letéve az ország jövője, tőletek függ élet és halál! Legyetek büszkék magyar voltotokra, a magyar műveltségre [...] meg kell mutatni a művelt nyugati nemzeteknek, mily igazságtalanságot követtek el, a mikor hazánkat feldarabolták és sokkal alacsonyabb kulturájú népek hatalma alá vetették a magyarságot. [...] Mely nép dicsekedhet csodálatosabb művészi intuícióval, mint ami a középkori magyar hazafias vallásos énekekből felénk szól, vagy a protestánsok bűnbánó jeremiádjában zokog, majd Balassi a bánatos búcsúénekeiben kesereg. Nézzétek a szé-

⁵² LÁZÁR 1928, 7.

kely kapuk csodálatos méltóságteljes és mégis oly vendég-szerető arányosságát, mely nép alkotott hozzájuk hasonlót?! Melyik népnek a képzelőereje tudott oly labirintusos és mégis játszi, vidám művet teremteni, mint az írásos szé-kely varrotások, kinek a muzsikája szívhez szólóbb mint a miénk? Ismerjétek és ismertessétek a magyar lélek ezer más alkotását, Zrinyi és Arany, Csokonai és Petőfi műveit. Értékeljétek, szeressétek a magyar szellem eredményeit, ezek öntudatosá tesznek benneteket és akkor el fogják ismerni, hogy velük egyenrangú kulturnép vagyunk. Becsülni fogják a magyar lelket mint olyan forrást, melyből az embe-riség tudást és gyönyörűséget meríthet. Töletek függ, gye-rekek mindez, higgyetek a magyar jövőben, becsüljétek meg a magyar multat, hirdessétek a magyar kulturát és boldo-gabbá, gazdagabbá tehetitek Magyarországot mint a búza-kalászok!

Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában! Hiszek egy Isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában! Amen.⁵³

A nagy háborút lezáró békeszerződésre való közvetlen utalás nélkül, de az ország súlyos problémáira való hivatkozással buzdította tanulásra a növendékeket az 1925/1926-os tanítási év értesítője is, melyet egy Széchenyi István jubileumára történő megemlékezés vezetett be. A felnövekvő lányok fontos társadalmi szerepeire, felelősségükre és kötelességeikre hívta fel a figyelmet a szerző hangsúlyozva, hogy „a legnagyobb magyar” *Hitel* című művét, mely arra volt hivatott, hogy „nemzetét válságos nyomorából kiemelje, [...] nem hona politikusainak, tudósainak, előkelő férfainak a kezébe [tette] le, hanem a magyar asszonyokéba. [...] A magyar nemzet súlyos napjaiban a magyar nőktől remélte, kérte, várta Széchenyi azt a lelkesítő erőt, kitartást, bátorságot, mely megváltsa a nemzetet és ma, amikor még százszor válságosabb a nemzet sorsa, ma is a magyar leányok, asszonyok kezébe van az

⁵³ LÁZÁR 1921, 2–3.

letéve. [...] [A]z ő lelküknek a finomságán, műveltségén, bátorságán, önmegtagadásán múlik a nemzet kultúrája, öntudata, ellentállása: jövője. – Ha ezt végig gondoljátok lányok, akkor összefüggést, értelmet, belső tartalmat fog nyerni az egész évi munkátok, az egész iskolai tanulmányotok; talán megértetik, hogy nem magatokért, nem magatokban vagytok, hanem egy nagy közösségnek vagytok a tagjai és kötelességek és felelősség várnak reátok az életben.”⁵⁴

Az 1920-as évtized utolsó értesítője – részben talán a békeszerződés 10. évfordulója apropóján – ismét Trianont helyezte a középpontba a pályaválasztás kérdését körüljáró bevezető elemzésében. A művelődés öncélúsága mellett annak közhasznúsága ismételt hangsúlyt kapott, s a nők tanulásának, sőt továbbtanulásának témáját a hazafiasság kérdésével összekapcsolva az igazgatónő az intézmény alapcéljának társadalmi elfogadását is ösztökölte. A „világháború és a Trianon utáni Magyarország” szomorú helyzetére reflektálva szorgalmazta a tanulást, mert érvelése szerint „a kultúra az egyetlen nemes és tiszta fegyver, mellyel a körülöttünk álló nemzetekkel szemben felvehetjük a versenyt.” Felfogásában „Minden egyes leánylélek a nemzet kincse”, s a művelődés „nemzeti kötelesség”, különösen a Trianon utáni leánynemzedék számára, mivel „a rettenetesen megkisebbedett Magyarország nem nélkülözheti a négy millió magyar nőben rejlő nagy szellemi kincset.” Az igazgatónő azonban nem csak a nőnevelés modern elveit valló, „a kenyérkereső pályákra törekvő” lányok esetében látta szükségesnek a magasabb műveltség megszerzését, hanem minden magyar lány számára elengedhetetlennek gondolta annak érdekében, „Hogy a nő igazi hitves és jó anya lehessen, hogy tanult férje, fiai és leányai között megállhassa a helyét”.⁵⁵

⁵⁴ LÁZÁR 1926, 2.

⁵⁵ LÁZÁR 1930, 3–5.

Befejező gondolatok

A fenti oldalakon egy több szempontból különleges iskola történetébe nyerhettünk bepillantást. Egy olyan tanintézetébe, ami egyszerre volt modern és hagyománytisztelő, ami oktatási elveit és pedagógiai módszereit tekintve internacionalista alapokon nyugodott és sok tekintetben napjainkban is iránymutató lehet, ugyanakkor hazafias értékrendjének megfelelően nacionalista álláspontot képviselt. A magániskola, ami hivatalosan egyetlen felekezethez sem kötődött, valójában zsidó iskola volt, amennyiben a kategorizálás alapjának azt aényt tekintjük, hogy a növendékek túlnyomó része az asszimilált izraelita középosztály lányai közül került ki. Mint ilyen, a korszakot meghatározó kereszténymezeti eszmerendszernek természetesen csak egy részét – annak nacionalizmusát – tehette magáévá teljes mértékben, s tette is, ahogy az fentebb bizonyítást nyert. Mindazonáltal, bár nyilvánvaló anomália, mégis igaz, hogy keresztény, helyesebben fogalmazva keresztényi értékeket is képviselt az intézmény, ahol a vallásnak leginkább az erkölcsi alapjai nyertek megerősítést.

Az értesítőkből és másutt megfogalmazott gondolatok alátámasztják azt a hipotézist, miszerint Lázár Piroska igazgatónő a többségi, asszimilált hazai zsidósághoz hasonlóan elsősorban magyarként, s csak másodsorban zsidóként definiálta önmagát: zsidósága vallási, s nem nemzeti köteléket jelentett számára. Nemzetiségének a magyart vallotta, ami magyarázza iskolájának hazafias hevületét, mely lelkesedés az 1930-as évek erősödő antiszemitizmusa, zsidótörvényei és növekvő bizonytalansága közepette sem hagyott alább, bár – a korábbiakhoz képest – láthatóbbá vált a tanintézet zsidó karaktere. Ez a változás azonban csak az önállóság utolsó évében, a külső körülmények pressziójára történt, s leginkább egyértelmű jele a Debora vallásos kör 1939. februári megalakítása volt azzal a kifejezett céllal, hogy „a zsidóság súlyos helyzetében megteremtse a kapcsolatokat a zsidó kulturális értékekkel és felébressze [a növendékekben] a zsidósághoz való tarto-

zandóságuk érzését.”⁵⁶ Ez utóbbi törekvés abszolút nívumként jelent meg, korábbi értesítők nem fogalmaztak meg hasonló szándékot.

Az intézmény 1907. évi alapításakor egészen más célok vezették az igazgatónőt. Elsődleges feladatának, mint láttuk, a magyar oktatásügy szolgálatát tekintette, azon belül a nőnevelés kérdésének előbbrevitelét. Emellett nyilvánvalóan célja volt szűkebb társadalmi-vallási közegének támogatása, amit az első tanévben felvett diákok szinte kizárólagosan izraelita felekezeti hovatartozása,⁵⁷ s az izraelita tanulók későbbiekben is jellemző dominanciája egyértelművé tett. Iskoláját mégis felekezettől független, privat intézetként hozta létre, s ezzel a keresztény és zsidó közösségek határmezsgyéjén helyezte el. Hogy mi okból kifolyólag? Erre vonatkozóan nincs kétséget kizáró magyarázat, de minden bizonynyal szerepet játszhatott az a megfontolás, hogy növelje reformpedagógiát hirdető, erősen vitatott kérdést, a nők felsőfokú tanulmányait célzó tanintézete vonzerejét. Ugyanakkor felfogható az iskolaalapítás a hazai zsidó asszimilációs-integrációs törekvések kísérleteként is, arra való szándékként, hogy hidat képezzen keresztények és zsidók között, sőt más tekintetben is: férfiak és nők, múlt és jövő, hagyomány és haladás között. Végző soron azonban, Lázár Piroskát leginkább a magyar társadalomba való belesimulás, a keresztény és zsidó közösségek közti harmonikus együttélés megteremtésének szándéka motiválhatta. Ezt támasztja alá az 1927/1928-as értesítő Iskolánk vezérelvei című bevezetője, melynek egyik fő motívuma a társadalmi béke: „Iskolánkból kis államot akarunk alkotni, amelyben minden tanuló mint iskolapolgár a legjobb tehetsége szerint dolgozzék, ahol minden csele-

⁵⁶ LÁZÁR 1940, 37.

⁵⁷ Sajnos a felvettekre vonatkozó pontos statisztikát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy az 1907/1908-as iskolai évben a két magánkézben lévő felsőbb leányiskolába – Bartos Fülöpné és dr. Lázár Piroska intézményeibe – összesen 57 fő tett felvételi vizsgát, akik közül mindössze ketten voltak római katolikus hitűek, a többiek valamennyien izraeliták. MSE 1909, 371–372.

kedetét az a gondolat vezesse, ne tedd társaidnak azt, ami neked sem esnék jól tőlük. Ha ezt megszokta a kis közösségben, megvalósítható lesz az életben a legmagasabb erkölcsi állapot: a béke.”⁵⁸

A világháborúk közötti esztendőik intézményi sikerei – felső leányiskolából az iskola 1927-ben leánylíceummá, 1932-ben pedig leánygimnáziummá alakult –, az igazgatónő munkájának szakmai elismerése és az iskolai szellem megkérdőjelezhetetlen nemzethűsége ellenére az imént bemutatott idilli állapot nem tudott megvalósulni. Lázár Piroska már az évtized elején megsejthette a tragikus jövőt, amikor az 1930/1931-es iskolaév végén, oktatási téren iránymutatóként leírt drezdai, Dürerschule nevet viselő kísérleti iskoláról szóló értekezését a következő – feltehetően a német szélsőjobboldali eszmékre utaló – sorokkal fejezte be: „A német nép higgadt, megfontolt tudományos kísérleteiben van sok megszívlelendő. Azonban ne becsüljük túl az idegen kultúrát, ne fogadjuk el soha kritikátlanul a külföldi eszmeáramlatokat.”⁵⁹

A Lázár Piroska-féle iskola önállósága az évtized végén megszűnt. Az első jelentős, zsidókat érintő korlátozásokról intézkedő 1938-as törvényt követően a második, 1939-ben a középiskolákra is alkalmazta a *numerus clausus*, minek következtében az intézmény az 1940/1941-es tanévtől a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának kihelyezett tagozataként működött, igaz továbbra is Lázár Piroska vezetése alatt.⁶⁰ Az önálló tanintézet utolsó értesítője visszafogottan, de félreérthetetlenül tükrözte az időközben kitört újabb világháború következményeit (pl. a kivándorlási hajlandóság erősödését) és a növekvő félelmet és aggodalmat az iskolai közösségben. A magyar nemzet iránti elköteleződés mégsem rendült meg, sőt az értesítő legelső oldalán Horthy Miklós kormányzó 20 éves országlásának dicsőítő sorai olvashatók. Eközben egyetlen szó sem utal a tanintézet életében néhány rövid hónapon belül bekövetkező változásra, ami pedig ekkor már bizonyosan

⁵⁸ LÁZÁR 1928, 3.

⁵⁹ LÁZÁR 1931, 7.

⁶⁰ GERA 2023, 16–17; *Ujság*, 1940. június 25. 5.

tudható volt.⁶¹ Tragikus sorsát mindezek ellenére nem tudta elkerülni sem az iskola, sem Lázár Piroska. Néhány év elteltével, az 1944. március 19-i német bevonulás következményei végzetesnek bizonyultak: a tanítás a hónap végén befejeződött, az igazgató pedig tisztázatlan körülmények között elhunyt.⁶² „[A] legmagasabb erkölcsi állapot: a béke” megvalósításának magyarországi kísérlete is hamarosan elbukott.

BIBLIOGRÁFIA

Források

BFL VI.502.d

Budapest Főváros Levéltára, VI.502.d. Budapesti Királyi Tankerületi Főigazgatóság iratai (1884–1950), Beküldött középiskolai érettségi anyakönyvek és jegyzőkönyvek (1886–1949).

BFL VIII.88.b

Budapest Főváros Levéltára, VIII.88.b. Dr. Lázár Piroska Nyilvánosjogú Leánygimnáziuma iratai (V. Személynök u. 21.) (Dr. Lázár Piroska Nyilvánosjogú Felső Leányiskolája, majd Leányliceuma) (1927–1940), Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1927–1940).

⁶¹ 1940-ben június 25-én tartották az évvzárót Lázár Piroska intézetében, s ugyanezen a napon jelent meg az *Ujság* című folyóiratban az az interjú, melyben az igazgató többek között az új működési keretéről is beszámolt. LÁZÁR 1940, 6; *Ujság*, 1940. június 25. 5.

⁶² A *Világosság* 1947. július 8-i száma szerint dr. Lázár Piroska „mint deportált 1944 március végén eltűnt”, s hasonló információval szolgál a Yad Vashem nyilvántartása is. Más vélemények szerint az igazgató a fővárost ért 1944-es bombatámadások következtében vesztette életét. *Világosság*, 1947. július 8. 2; Yad Vashem; TAKÁCS; JANCSÓ.

BFL VIII.91.b

Budapest Főváros Levéltára, VIII.91.b. Bartos Fülöpné Felsőbb Leányiskolája iratai (V. Kálmán u. 22.) (1907–1909), Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1907–1909).

BFL VIII.479.b

Budapest Főváros Levéltára, VIII.479.b. Dr. Lázár Piroska-féle Nyilvános Jogú Elemi Népiskola iratai (V. Személynök u. 21.) (1911–1935), Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1911–1935).

KEMÉNY 1893

KEMÉNY Ferencz: *Az Egri Magy. Kir. Állami Reáliskola III. értesítője az 1892–3. iskolaévről.* Eger, Az „Eger és vidéke” Könyvnyomdája, 1893.

LÁZÁR 1920

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1918–1919, 1919–1920.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1920.

LÁZÁR 1921

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1920–1921.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1921.

LÁZÁR 1922

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1921–1922.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1922.

LÁZÁR 1923

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1922–1923.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1923.

LÁZÁR 1924

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1923–1924.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1923 [1924].

LÁZÁR 1925

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1924–1925.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1925.

LÁZÁR 1926

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányközépiskolájának értesítője. 1925–1926.* Budapest, Szent László Könyvnyomda, 1926.

LÁZÁR 1927

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum értesítője 1926–1927.* Budapest, Egyesült kö- és könyvnyomda, könyv- és lapkiadó rt., 1927.

LÁZÁR 1928

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum értesítője 1927–1928.* Budapest, Egyesült kö- és könyvnyomda, könyv- és lapkiadó rt., 1928.

LÁZÁR 1929

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum értesítője 1928–1929.* Budapest, PAX Nyomda Rt., 1929.

LÁZÁR 1930

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum értesítője 1929–30.* Budapest, Egyesült Nyomda Rt., 1930.

LÁZÁR 1931

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum értesítője 1930–31.* Budapest, Egyesült Nyomda Rt., 1931.

LÁZÁR 1932

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leányliceum 25-ik, jubileumi értesítője 1931–32.* Budapest, Egyesült kö- könyvnyomda, könyv- és lapkiadó rt., 1932.

LÁZÁR 1933

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leánygimnázium értesítője 1932–33.* Budapest, k. n., 1933.

LÁZÁR 1934

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leánygimnázium értesítője 1933–34.* Budapest, k. n., 1934.

LÁZÁR 1935

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leánygimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről, az intézet alapításának 28., a leánygimnázium fennállásának 3. esztendejében.* Budapest, Az iskola igazgatósága, 1935.

LÁZÁR 1936

DR. LÁZÁR Piroska: *Dr. Lázár Piroska budapesti leánygimnázium értesítője az 1935–1936. iskolai évről, az intézet*

alapításának 29., a leánygimnázium fennállásának 4. esztendejében. Budapest, Az iskola igazgatósága, 1936.

LÁZÁR 1937

DR. LÁZÁR Piroška: *Dr. Lázár Piroška budapesti leánygimnázium értesítője az 1936–1937. iskolai évről. Az iskola alapításának 30., a leánygimnázium fennállásának 5. esztendejében.* Budapest, Az iskola igazgatósága, 1937.

LÁZÁR 1938

DR. LÁZÁR Piroška: *Dr. Lázár Piroška budapesti leánygimnázium értesítője az 1937–1938. iskolai évről. Az iskola alapításának 31., a leánygimnázium fennállásának 6. esztendejében.* Budapest, Az iskola igazgatósága, 1938.

LÁZÁR 1939

DR. LÁZÁR Piroška: *Dr. Lázár Piroška budapesti leánygimnázium évkönyve az 1938–1939. iskolai évről. Az iskola alapításának 32., a leánygimnázium fennállásának 7. esztendejében.* Budapest, Az iskola igazgatósága, 1939.

LÁZÁR 1940

DR. LÁZÁR Piroška: *Dr. Lázár Piroška budapesti leánygimnázium évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Az iskola alapításának 33., a leánygimnázium fennállásának 8. esztendejében.* Budapest, Az iskola igazgatósága, 1940.

LUCKY 2006

Esther LUCKY: *My Life As It Was.* Canada, Aardvark Global Publishing Company, LLC, 2006.

MSÉ 1909

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XVI. 1908. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1909.

PÁLYI 1897

PÁLYI Sándor: *Az Országos Nőképző-Egyesület Leánygymnasiumának értesítője az 1896/7. tanévről.* Budapest, Athenaeum, 1897.

PÁLYI 1898

PÁLYI Sándor: *Az Országos Nőképző-Egyesület Leánygymnasiumának értesítője az 1897/8. tanévről.* Budapest, Athenaeum, 1898.

PÁLYI 1901

PÁLYI Sándor: *Az Országos Nőképző-Egyesület Leánygymnasiumának értesítője az 1900/1901. tanévről.* Budapest, Athenaeum, 1901.

Yad Vashem

Yad Vashem: The Central Database of Shoah Victims' Names. Rozalia Piroska Beregi. Internet: <https://collections.yadvashem.org/en/names/15787435> (Utolsó hozzáférés: 2024. augusztus 21.)

Felhasznált irodalom

Abbotsholme

Abbotsholme: Our History. Internet: <https://www.abbotsholme.co.uk/about-abbotsholme/our-history> (Utolsó hozzáférés: 2023. október 30.)

BOZZAY 1931

Magyar asszonyok lexikona. Szerk. BOZZAY Margit. Budapest, k. n., 1931. Internet: <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/bozzay-margit-magyar-asszonyok-lexikona-dajkovich-bp-1931-4068#mode/1up> (Utolsó hozzáférés: 2023. október 6.)

Dohány utcai Zsinagóga Honlapja

A Dohány utcai Zsinagóga Honlapja: Hősök temploma. Internet: https://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=25 (Utolsó hozzáférés: 2024. augusztus 10.)

FENYVES 2012

FENYVES Katalin: *Zsidó polgáriasodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon. A nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása.* Habilitációs értekezés. Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2012.

GAJDA 1928

GAJDA Béla: Az irredentizmus a középiskolában. *Magyar Művelődés* 7/1. 1928, 1–14.

GERA 2023

GERA Judit: A Lázár Piroska-féle leányiskola osztályképeinek utóemlékezete. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 13/1. 2023, 1–23. Internet: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/44847/43467> (Utolsó hozzáférés: 2023. szeptember 25.)

JANCSÓ

JANCSÓ Ágnes: Ottlik Géza. Cipi bácsi és a bridzs esete az Attila úton. Internet: <https://lechnerkozpont.hu/oldal/hires-emberek-budapestje> (Utolsó hozzáférés: 2023. szeptember 25.)

KARÁDY 1997

KARÁDY Viktor: Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában. In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Szerk. KARÁDY Viktor. Budapest, Replika Kör, 1997, 57–74.

Nemzeti Névtér

Nemzeti Névtér: Zemplén Győző. Internet: <https://magyarnemzetinevter.hu/person/652063/> (Utolsó hozzáférés: 2024. augusztus 31.)

SIPOS

SIPOS Béla: Az Óbudai Árpád Gimnázium 120 éve (1902–2022). Internet: https://sipos-bela.freeweb.hu/obudai-arpad-gimnazium-tortenete/#_Toc135403742 (Utolsó hozzáférés: 2024. augusztus 25.)

SZ. HALÁSZ 2023

SZ. HALÁSZ Dorottya: „Tanárok tanára”. Dr. Lázár Piroska és leány-középiskolája egy (izraelita) növendék emlékezetében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 27/3. 2023, 167–184. DOI: 10.32979/PUM.SPH.2023.3.11.

TAKÁCS

TAKÁCS István: Beregi Oszkár. Internet: <https://web.archive.org/web/20100221052042/http://www.szineszkonyvtar.hu/contents/a-e/beregietlet.htm> (Utolsó hozzáférés: 2023. október 14.)

MELLÉKLET

Tanév	R. kat.	Ref.	Izr.	%	Egyéb	Összesen
1918/1919– 1919/1920	7	-	104	93,69	-	111
1920/1921	9	1	122	92,42	-	132
1921/1922	6	1	106	93,80	-	113
1922/1923	4	2	106	94,64	-	112
1923/1924	1	1	75	97,40	-	77
1924/1925	-	-	45	97,82	1 ág. ev.	46
1925/1926	-	2	61	95,31	1 ág. ev.	64
1926/1927	7	-	61	83,56	4 ág. ev. 1 bapt.	73
1927/1928	4	2	64	88,88	2 ág. ev.	72
1928/1929	7	6	67	82,71	1 ág. ev.	81
1929/1930	16	3	65	77,38	-	84
1930/1931	9	2	67	83,75	2 g. kat.	80
1931/1932	7	3	78	86,66	2 g. kat.	90
1932/1933	5	5	69	85,18	2 g. kat.	81
1933/1934	9	1	72	85,71	1 g. kat. 1 ág. ev.	84
1934/1935	15	3	89	83,17	-	107
1935/1936	14	2	89	83,96	1 g. kat.	106
1936/1937	12	5	88	83,80	-	105
1937/1938	14	5	90	82,56	-	109
1938/1939	19	5	81	77,14	-	105
1939/1940	16	7	74	76,28	-	97

Forrás: LÁZÁR 1920–LÁZÁR 1940, passim.

ABSTRACT

**The Image of the Hungarian Soviet Republic,
Trianon, and Patriotism in a (Jewish) Girls' School**

The end of the Great War ushered a new era in the history of Hungary. The country faced a number of challenges including grave political, economic, and social consequences resulting from military defeat, revolutions, and the Trianon peace treaty. The process of adjustment to the new national and international scene came hand in hand with a rise in Christian nationalism and an upsurge in anti-Jewish feelings, as the allegedly unpatriotic Jews became the scapegoats for all problems.

This essay is a case study of Dr. Piroska Lázár's school for girls, a formally non-denominational but informally Jewish private institution with independent operation in Budapest between 1907 and 1940. It examines the school's relation to Christian nationalist ideas and to such crucial events as the ascent of the Hungarian Soviet Republic in 1919 and the Treaty of Trianon in 1920. Annual school summary reports covering the years from 1918 to 1940 serve as the basis of research with a focus on the 1920s. The article argues that, contrary to the popular claim of Jewish unpatriotism, Dr. Lázár's school maintained an excessive patriotic stand until the end despite the growing anti-Semitism of the age. In fact, it used the idea of national loyalty as a tool to urge students to excel in their studies (both for personal benefit and for the benefit of the country) and to enhance the institution's more general objective to promote female education. The tragic conclusion is, however, that fervent patriotism was no match for murderous anti-Semitism, causing the demise of both the school and its principal.

*Tudomány és történelem az észak-magyarországi régióban.
Szerk. Sz. Halász Dorottya. Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsész-
és Társadalomtudományi Kar, 2024, 225–248.*

Amikor a leckekönyv mesélni kezd: Asztalos Miklós anekdotái filozófia- professzorairól, Somló Bódogról, Kornis Gyuláról és Halasy-Nagy Józsefről

Turbucz Péter

Bevezetés

Az 1960-as évek végén, valahol egy körösladányi melléképületben, Asztalos Miklós író, Tolnai Gábor irodalomtörténész biztatására visszaemlékezések írásába kezdett.¹ A két világháború közötti időszak meghatározó történésze, filmforgatókönyv- és színi írója egyebek között az irodalmi életbe történő visszatérés reményében látott munkához, de talán maga sem gondolta, hogy a vállalkozás az 1980-as évek első feléig leköti figyelmét. Levéltári hagyatéka és szakirodalmi források felhasználása mellett tanulmányom a magyar filozófiatörténet három prominens szereplőjéről lejegyzett emlékeit eleveníti föl, érintőlegesen kiegészítve a kolozsvári és budapesti tanulóévek, valamint hosszabban a pécsi egyetemi könyvtárosi időszak vázlatos bemutatásával, amely karrierépítésének fontos helyszíne, első lépcsőfoka volt.

Kontextusok

Az alapvetően biográfiai témaválasztásban, ami egyben hely- és egyetemtörténet is, mindezidáig nem született egyetlen átfogó

¹ MTAKIK Kt. Ms 5088/197. Asztalos Miklós levele Gergely Pálnak, Körösladány, 1969. március 6.

tanulmány sem. Nyomatásban mindössze Asztalosnak a *Székfű–Hóman* című művében találni elszórva néhány adatot.² Mindazonáltal a bemutatni szándékozott téma elsősorban a filozófiatörténeti kutatás figyelmére számít, mivel az érintett filozófusok, Somló Bódog, Kornis Gyula és Halasy-Nagy József életútja és filozófiája kapcsán már több feldolgozás rendelkezésre áll, viszont egyetemi tanárságukról még mindig keveset lehet tudni. Ennek tényét jobbra megemlítik,³ de az, hogy milyen oktatók voltak, illetve hogyan látták őket tanítványaik, csak ritkán derül ki a róluk szóló újabb munkákból és összefoglalókból.⁴

Kolozsvári és budapesti diákévek

A későbbi történetíró 1899. július 28-án Budapesten született törzsökös székely családban.⁵ Édesapja, dr. Asztalos Domokos postafőigazgatói állása – és részben politikai nézetei – miatt a család gyakrabban költözött.⁶ Iskoláit az ifjú ezért a fővárosban, Kolozsváron és Székelyudvarhelyen végezte. Az első világháború végén, mint egy éves önkéntes, a 82. (székely) közös gyalogezredben szolgált, s 1918 őszén ő látta el a bánffyhungyadi vasútállomás átmeneti katonai parancsnoki feladatait.⁷

Amint egyik visszaemlékezéséből kiderül, a fiatalember különösebben nem kedvelte Kolozsvárt, amit összességében vidékies-

² ASZTALOS 2020.

³ ZÓDI 1995, 66–71; TAKÁCS 2016a, 12, 20–23; TAKÁCS 2016b, 201–206; GÁSPÁR 2008, 77–78; SZERAFINNÉ 2006, 14–15; EGEDY 2018, 32; SOMOS 2019, 21–23, 176–178.

⁴ A régebbi szakirodalomból kiemelkedő Moór Gyula Somlónekrológja, ami részletesebben megemlékezik a professzor oktatói működéséről is: MOÓR 1921, 3–5; Halasy-Nagy József esetében ez idáig a szegedi tanárságának éveit a legjobban feldolgozottak: LACZKÓ 2004, 165–173; Kornis Gyula egyetemi tanárságára vonatkozóan a legbeszédeesebb Benke József emlékcikke: BENKE 1998, 114–115.

⁵ POMOGÁTS 1992, 115.

⁶ ASZTALOS 1973, 4.

⁷ TURBUCZ 2020, 129–130.

nek talált, ámbar legszebb gyermekkori emlékei között említette a „kincses városban” 1908-tól látott színházi és mozielőadásokat, melyekre előbb szüleiivel, utóbb egymaga is gyakorta ellátogatott.⁸

Minekután szülei ügyvédi pályára szánták, a középiskolai penzumok abszolválását követően, 1918. szeptember 20-án, beiratkozott a kolozsvári egyetem jogi karára.⁹ Tanulmányairól a 83 oldalas *Professzoraim. Egy leckekönyv emlékezik* című kéziratos munkájában ad számot. Az Asztalos-memoár Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött példányát fellapozva megállapítható, hogy írója nem bontotta külön alma matereit. A kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemet, a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemet, illetve a peregrinációban töltött éveket mind egy kötetben örökítette meg.¹⁰ Tartalmát tekintve az írás a ladányi száműzött egyetemi leckekönyveinek bejegyzéseit követve meséli el az egykori tanáraihoz fűződő emlékeket. Kitekint a velük való korábbi és későbbi kapcsolatára, továbbá nem ismert történeteket, anekdotákat citál.

A *Professzoraimban* a szerző ugyan méltatja az őt tanító filozófusokat, ám elbeszélése alapján nyilvánvalóvá válik, hogy gondolkodását meghatározó, kimagasló hatást egyedül Somló Bódog gyakorolt rá. 1912–1914 között családjával a kolozsvári Fadrusz János utcában épp szemközt lakott a professzorral, így valamelyest korábbról is ismerte Somlót. A kisdíák gyakran megbámulta a hazafelé tartó vagy épp eltávozó népszerű tudóst, s a jogi pálya választására egyértelműen a filozófus eleganciája és hírneve inspirálta. A mély tisztelet egyébiránt Ady Endre költészetének a szeretetéből származott. Miután ugyanis Asztalos megtudta, hogy a bohém költő egy alkalommal nyíltan kiállt Somló mellett, akit

⁸ ASZTALOS 1973, 4–10.

⁹ ASZTALOS 1969, 1.

¹⁰ Külföldi tanulmányaival érintőlegesen a *Szekfű–Hóman* lapjain is foglalkozott, ám ott inkább a kutatásaira helyezte a hangsúlyt. ASZTALOS 2020, 15–24.

egyik ismeretterjesztő előadása miatt az elbocsátás fenyegetett, attól kezdve a gondolkodót úgyszintén nagyra becsülte.¹¹ Végül is az első szemeszterben két kollégiumot vett fel nála: a heti öt órás jogbölcseletet és az egy órás bevezetést a jog- és államtudományokba. Óráira a következőképp emlékezett vissza:

„A harmadik professzor, akit – Sochkor Mihály és Kiss Mór mellett –¹² lelkesen hallgattam a forradalom kitöréséig, Somló Bódog volt. Előadásait délutánonként háromtól ötig tartotta egy sötét földszinti kis teremben. Somló óráin nagyon kevesen voltunk. Az ő tárgya nem első éves tárgy volt. Így már az egyetemkezés nagy igyekvésének szalmatüze elhamvadt s valóban csak az a néhány hallgató járt el az órákra, akiket a jogbölcselet a vizsgaanyag meghallgatásán túl is érdekelt.”¹³

A folytatásban leírta tanára megjelenését, aki 45 éves kora ellenére fiatalosan, minden esetben felöltő nélkül, keménykalapot viselve lépett hallgatósága elé, aztán sietős léptekkel ment fel a katedrára. Ott leült, fejfedőjét az asztal külső jobb sarkára helyezte, hátradőlt székében, jobb kezét könyökben meghajlítva felfelé tartott tenyérrel felemelte, majd melle felé lassan visszahúzta, s miközben az az ölébe esett, belekezdett a prelegálásba. Személyisége évtizedek múltán is annyira lenyűgözte Asztalost, hogy feljegyezte róla:

„Professzoraim közt Somló volt az első, akiben éreztem a zseni jelenlétét. Hasonló benyomásom utóbb még csak egy professzormmal szemben volt, Gombocz Zoltánnal. A többiek közt is volt nem egy rendkívüli ember, nem egy kitűnő szaktudós, de Somlóban és Gomboczban volt valami több, amire nincs más szó, csak egy: Zseniálisak voltak.”¹⁴

¹¹ ASZTALOS 1969, 2–3. A kiállásról bővebben lásd ZÓDI 1995, 66–67, továbbá TAKÁCS 2016b, 198–200. A filozófiatörténeti szakirodalom korábban éppen csak említést tett a történekről lásd HANÁK 1993, 64.

¹² Beszúrás tőlem – T. P.

¹³ ASZTALOS 1969, 5–6.

¹⁴ Uo. 6.

Sajnos az előadások tartalmi felidézésében már nem volt ilyen bőbeszédű. Megjegyezte ugyan, hogy az első órán a jog fogalmával foglalkoztak, amihez – más professzorokhoz hasonlóan – Somló ugyancsak egy saját definícióból indult ki, ez pedig őt rendesen összezavarta. Máskülönben vele kapcsolatban a *Professzoraim* még csupán az öngyilkosságát rögzíti.¹⁵

Asztalos egyetemista évei itt váratlanul – igaz rövid időre – félbeszakadtak. 1918 november elején, mint kolozsvári nemzetőr, tagja lett annak a Kun Sándor főhadnagy (Kun Béla testvére) vezette rendfenntartó különítménynek, amely a román fosztogatóktól megtisztította Bánffyhunяд környékét, majd 8-án Józsikafalvánál atrocitásokat követett el.¹⁶ Ámbár az egyetemi joghallgató nem bántott senkit, csupán a halottak elhamvasztását végezte, 1918. december 22-én, az utolsó Budapestre induló vonattal jobbnak látta inkább elhagyni Kolozsvárt. Nem sok idő elteltével megint uniformist öltött, s belépett a szentkereszthegyi Kratochvil Károly vezette Székely Hadosztályba, hogy részt vegyen annak kelet-magyarországi harcaiban.¹⁷

A háború, illetve menekülése miatt kolozsvári jogi tanulmányait Asztalos nem fejezte be. Legközelebb, obsitja ismételt kézhezvétele után, valamikor 1919 tavaszán vagy nyarán hazatért, és ősszel beiratkozott a környék egyetlen magyar főiskolájára, a két-éves képzést nyújtó Kereskedelmi Akadémiára. Ekkor még nem kívánt felhagyni a jogi stúdiumokkal, mindössze nem akart román nyelven tanulni, így kézenfekvőnek tűnt kivárni az események alakulását. Az idő azonban úgy hozta, hogy szüleit ekkorra már kitoloncolták a városból (apja megtagadta az eskütételt a román államra), emiatt hamarosan a nincstelenséget megunva, ő is követte őket Magyarországra.¹⁸

¹⁵ Uo. 7.

¹⁶ ABLONCZY 2020, 106–108.

¹⁷ MNL OL K 726 71/1930. Asztalos Miklós önéletrajza.

¹⁸ ASZTALOS 1969, 10.

1920 márciusában iratkozott be az akkor Budán, a Győri út 13. szám alatt lévő Erzsébet Tudományegyetemre – immár a bölcsészkar magyar és történelem szakára.¹⁹ Az ismételt váltás oka abban állt, hogy az ifjú úgy vélte, az új Magyarországon nem lesz szükség annyi jogászra, ellenben pedagógusra igen. A menekültnek egyébként sem volt választása; az egyetemisták legalább ebédet és szállást kaptak,²⁰ továbbá négy és fél hónapnyi tanulmányt abban az évben két szemeszternek számítottak be.²¹ Mindezen felül, a tanárhiány enyhítése érdekében, a diákok felvehették a pozsonyi és a kolozsvári professzorok óráit is (a két menekült bölcsészkar ugyanis ugyanabban az épületben kapott elhelyezést), vagyis az intézeti háttér még hosszú ideig igazán formálisnak bizonyult.²² Asztalos egyébként csak azért lett a pozsonyi és nem a kolozsvári egyetem polgára, mert nem rendelkezett görög érettségivel, és amíg az Erdélyből menekült intézményben így csak rendkívüli hallgató lehetett volna, addig egy szobával odébb (!), a „másik dékanátus”-tól megkapta a rendes hallgatói státuszt.²³ A felvétel könnyen ment, hiszen a menekült egyetemek bölcsészkarára mindösszesen 10–15-en iratkoztak be, akikre körülbelül ugyanennyi oktató jutott.²⁴ Az első évben egyébként összesen heti 46 órája volt (hivatalosan 50), miután azonban május folyamán beszámíttatta fél évi katonai szolgálatát és a szintén fél éves jogi tanulmányait, 1920 őszére már nem kevesebb, mint négy teljesített szemeszterrel rendelkezett.²⁵

¹⁹ ASZTALOS 1970, 852.

²⁰ Az ifjú, Istók János szobrászművész lakásában, az Attila körút (ma Attila út) 14. szám alatt élt édesapjával.

²¹ ASZTALOS 1969, 11.

²² Halasy-Nagy József visszaemlékezésében az akkori állapotokat – utalva a bölcsészkarnek helyet biztosító Szegényház utcai (ma Varsányi Irén utca) gimnáziumi épület rossz állapotára is – csak „szegényházi élet”-ként summázza. HALASY-NAGY 2002, 389.

²³ ASZTALOS 1969, 12–13.

²⁴ Halasy ennek kapcsán „látszatélet”-ről írt. HALASY-NAGY 2002, 389.

²⁵ ASZTALOS 1969, 15–16.

A fiatalember a nélkülözések ellenére hamar megszerette a fővárost, különösen Budát. Szabadidejében például a Jurányi utcai Apollo mozi rendszeres látogatója volt.²⁶ „Budán laktam és Budán jártam egyetemre, így nagyon ritkán kerültem át a pesti oldalra. Még irodalmi ambícióimat is Budán éltem ki, mert verseket írtam Virágh Béla *Budai Napló* című lapjába” – jegyezte föl Szabó Dezsőről szóló visszaemlékezésében.²⁷

Filozófiatanárai közül a következő a piarista pap, Kornis Gyula volt. Esetében a *Professzoraim* egyaránt részletezi megjelenését, érinti előadói karizmáját, valamint elbeszél egy kedves anekdotát is. Megjelenéséről és előadói stílusáról Asztalos megjegyezte, hogy „papi civilben járt s még nem látszottak rajta későbbi teltségének, kövéredésének a jelei. Anyagában biztos, kitűnő előadónak mutatkozott. Hangjában volt valami a hitszónokok emelt tónusából. Hangja betöltötte a tantermet, sokszor már-már a harsogás benyomását keltette.”²⁸ Kihhasználva ezt, az egyik meleg tavaszi reggelen nem bent be az órára, hanem a nyitott ablak előtti kerti padra ült le jegyzetelni. A dolog feltűnt az arra járó Schneller István professzornak, aki rögtön magyarázatot várt az óráról lógó diáktól. A fiatalember egy pillanatra sem ijedt meg, hanem illedelmesen csendet intett a mutatóujjával, majd halkán felvilágosítással szolgált: „Kornis tanár úr óráján ülök s jegyzetelek.”²⁹ A szemtelenség imponált Schnellernek, aki hangosan nevetve előbb kedvesen megfenyegette Asztalost, majd kuncogva továbbállt.

Az egyetemista Kornisnál, az 1920-as tavaszi félévben heti két órában a *Bevezetés a filozóphiába* című kollégiumot, míg a következő szemeszterben heti három órában *A középkori filozófia történetét* vette fel. A professzor előadásai lekötötték, ám annak budapesti tudományegyetemi kinevezése után a helyettesítő tanárok, Schnerrer István, Weszey Ödön és Halasy-Nagy József órái,

²⁶ ASZTALOS 1973, 12–13.

²⁷ ASZTALOS 1970, 852.

²⁸ ASZTALOS 1969, 16.

²⁹ Uo. 16–17.

utóbbi kivételével jószerivel semmilyen nyomot nem hagytak az ifjában. A memoár további, Kornissal foglalkozó sorai immár azt meséli el, milyen pályát futott be a filozófus, akivel – Hóman boyként – később Gömböst és Imrédyt támogatva véglegesen elmentés politikai platformra került.³⁰

A történész szerint Kornis „sokat foglalkozott művelődéspolitikával is s nem rejtegetett ambíciója volt a kultuszminiszteri szék elérése. Hóman Bálint mondta el nekem, hogy amikor Károlyi Gyula kormánya lelépett s Gömbös Gyula személye került előtérbe, Kornis műveivel megjelent a kormányzó kabinetirodájában, hogy a 'legfelső hely' figyelmét felhívja magára. Ugyancsak Hóman mesélte el nekem úgy melegeben, hogy Kornis felhívta őt telefonon s arra kérte ne vegye zokon tőle, hogy a kultuszminiszteri székért folytatott 'harcukban' most ő, Kornis Gyula maradt felül. Hóman derűsen nyugtatta meg, hogy egyáltalában nem neheztel. Annál könnyebben tehetette ezt, mert akkor már tudta, hogy igenis ő és nem Kornis lesz a vallás- és közoktatásügyi miniszter.”³¹

Még tudományos fokozata megszerzése előtt, Asztalos aktív publikációs tevékenységbe kezdett. 1919-től írt a *Szentes és Vidéke*-be, a *Szentesi Hirlap*ba, a *Makói Ujság*ba, valamint a kolozsvári *Színházi Ujság*ba, később pedig megjelent a *Csongrádmegyei Hirlap*ban, a *Magyar Nyelven* és az *Új Élet*ben is.³² 1922 októberében azután summa cum laude eredménnyel doktori vizsgát tett magyar irodalomtörténet főtárgyból, illetőleg magyar történet

³⁰ Az Imrédy Béla származása kapcsán kirobbant botrány során a minisztérium V. ügyosztályának munkatársaként, a miniszterelnököt védve Asztalostól származott az a lejárató mondóka, hogy „Szép állat az unikornis, állásokat gyűjt a Kornis.” ASZTALOS 1982, 24; Az Imrédy–Kornis ellentétről lásd SOMOS 2019, 216–220.

³¹ ASZTALOS 1969, 17. A filozófus kultúrpolitikai nézeteit alaposan rekonstruálta Egedy Gergely tanulmánya: EGEDY 2018. Politikai nézeteiről és szerepvállalásáról bővebben Somos Róbert írt: SOMOS 2004, 175–188.

³² TURBUZ 2020, 130–131.

és magyar nyelvészet melléktárgyakból, közben 1922 nyarán szaknapidíjasként munkába állt az egyetemi könyvtárban, ahol Lukinich Imre felkérésére, 1921 novemberétől, mint önkéntes gyakornok dolgozott.³³

Az Asztalosnak filozófiát oktatók közül Halasy-Nagy Józsefről emlékezett még meg hosszabban a *Professzoraim*. A budapesti tudományegyetemre távozó Kornis helyét ugyanis – Pauler Ákos támogatásával és segítségével – ő vette át.³⁴ Asztalos az 1921/22-es tanév második felében két órát vett fel nála, mégpedig a pszichológiát és a pszichológiai gyakorlatot. Az ifjú kezdetben örült, hogy hallgathatta a nem sokkal később megjelent *A mai filozófia főirányai* (Bp., 1923) kötet szerzőjét, akit elődjéhez hasonló alázattal rajongott körbe, és nemcsak magas, tekintélyt és félelmet parancsoló termete, hanem munkabírása miatt is.³⁵

A filozófiatörténeti orientáltságú Halasy-Nagynak eredetileg Alexander Bernát helyét kellett volna elfoglalnia a budapesti tudományegyetemen, ám annak nyugdíjazása körüli huzavona következtében végül a pozsonyi egyetem kötelékében futhatott be karriert. „Alexanderhez hasonlóan Halasy-Nagy is jó tollú, széles látókörű és termékeny író volt, szorgalmas munkás, remek portréfestő, igazi tanáregyéniség. Érdeklődésének középpontjában mindig az ember állt, s gyanakvással tekintett a rendszeralkotásra.”³⁶ Mindezen tulajdonságok, azaz hogy jó filozófiatörténész és

³³ MNL OL K 726 71/1930. Asztalos Miklós önéletrajza. Magáról a védésről bővebben lásd ASZTALOS 1969, 39–40. 1925-ben Asztalos saját költségén kiadta doktori értekezése első fejezetét *Szerdahelyi Mihály históriás énekek vélt politikai éneke 1595-ből* címmel.

³⁴ SOMOS 2003, 89. Pauler Ákos támogatásáról bővebben lásd SOMOS 2004, 61, 201. Érdekes, hogy visszaemlékezésében maga Halasy nem tett említést Pauler szerepéről, annál inkább Kornis Gyuláéről, Császár Eleméréről és Prinz Gyuláéről, lásd HALASY-NAGY 2002, 386–387.

³⁵ ASZTALOS 1969, 74–75.

³⁶ SOMOS 2003, 90. Alexander Bernát egyetemi tanári működését és habitusát szépen bemutatja Percz László egyik tanulmánya: PERECZ

kitűnő tanár volt, azonnali tiszteletet váltottak ki a környezetében tartózkodókból, amellet kollégáiból és tanítványaiból egyaránt. Emiatt senkiben nem keltett megbotránkozást, hogy 1923-ban, mindössze másfél év egyetemi működéssel a háta mögött, Halasy-Nagyot rektorra választották, amivel rá maradt az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre történő átköltöztetésének hálátlan feladata is.³⁷ Az új megbízatással ideiglenesen átvette az egyetemi könyvtár vezetői teendőit is, s ezzel 1925-ig tulajdonképpen Asztalos főnöke lett, akit lényegében titkárává fogadott. Éveken keresztül fiatal tudóstársa szerezte be számára a legújabb idegennyelvű filozófiakönyveket, amik abszolút prioritást élveztek más tudományágak kiadványaival szemben, azonkívül ő költöztette le lakását Pécsre, sőt gyermekei felügyeletét szintén sokszor a történész látta el.³⁸ Mindezek a feladatok persze nem minden esetben voltak a rendkívül ambiciózus könyvtárnok kedvére való, s idővel távolabb helyezték őt egykori mentorától. Mai ismereteink szerint 1930 után megszakadt a kapcsolat közöttük, de Asztalos Halasy iránt érzett hálája miatt – amire lejjebb máris kitérek – viszonyuk ellenségeskedésbe vagy haragba soha nem csapott át.

A *Professzoraim* az előbbieik függvényében szándékosan kissé beképzeltnek állítja be Halasy-Nagyot, amihez Asztalos az alábbi megtörtént esetet citálta: még alig száradt meg a pecsét rektori kinevezésén, amikor tortarendelés címén bement a legelőkelőbb pécsi cukrászdába. Már éppen fizetni készült, mikor az eladó az iránt tudakolódzott hová szállítsák a süteményt. Erre ő kifakadt, hogy nem ismerik meg az egyetem első emberét, így lemondva a desszertől, feldúltan távozott a Kafflischból.³⁹

2000. Nyugdíjazásának körülményeiről bővebben lásd TURBUZ 2021, 183–224.

³⁷ SOMOS 2004, 201.

³⁸ ASZTALOS 1969, 75.

³⁹ Uo.

Ugyanakkor megcáfolva a filozófus állítólagos antiszemitizmusát, lejegyzett egy, a zsidó felekezettel kapcsolatos történetet is, aminek ő személyesen részese volt. Baranya-szerte közszájon forgott, hogy a frissen leköltözött egyetem már Pesten sem tartotta be a numerus clausust,⁴⁰ amiért a helyi hitközség szerette volna háláját kifejezni az Egyetemi Tanácsnak, ezért Pécsre kerülésük alkalmából meghívták a tanácstagokat egy istentiszteletre. A kedves gesztust az új rektor nagyra értékelte és természetesen elfogadta a felkérést. Ám, mivel minden érintett még nem költözött le, és az egyetem első embere nem akart tiszteletlennek mutatkozni vagy magyarázkodni a hiányzók miatt, Asztalost ugyancsak felszólította az istentiszteleten való részvételre.⁴¹ Ő a szertartást hasonlatosnak vélte a katolikus liturgiához, a rabbi magyaros baszusa pedig igen elnyerte tetszését.⁴²

Pécssett

Asztalos Miklós életében több város bírt jelentőséggel, azonban szíve mindig a főváros nagypolgári miliójéhez húzta. Visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy Budapest mellett Kolozsvár, Pécs, valamint Körösladány, élete legfontosabb színhelyei. A felsoroltak közül – mint már említettem – Kolozsvárt túlzottan vidékiesnek tartotta, ezért jobbára csak származása kihangsúlyozása kapcsán hozta szóba, az 1951-es kitelepítést követő körösladányi éveket pedig igazi száműzetésként élte meg. No, de mi a helyzet Péccsel, ahová 1923 nyarán az egyetemmel, immár annak könyvtárosaként érkezett, s ami közel hét esztendeig otthona volt? A *Székfű–Hóman* című, 1970-ben papírra vetett memoárja alapján úgy tű-

⁴⁰ Uo. 36. Lásd még HALASY-NAGY 2002, 389.

⁴¹ Maga az érintett évtizedekkel később úgy látta a numerus clausus ügyet, hogy amiért rektorként a rendelkezésre álló összes üres hallgatói helyek feltöltésén fáradozott, valamint megakadályozta a zsidók elleni atrocitásokat, ezért a hazai tudományos közeg őt megbélyegezte, kirekesztette. HALASY-NAGY 2002, 393.

⁴² ASZTALOS 1969, 75.

nik, komoly reményekkel költözött Dél-Magyarországra, ám a karrierkezdésében is döntő baranyai évek alatt a város szellemi életét végig provinciálisnak és fojtogatónak érezte, szabadságát ezért jobbra Pesten töltötte.

1973-as, *Kapcsolatom a mozival* című visszaemlékezésében azonban felemlíti, hogy gyakran talált szórakozást a városban az akkor működő két nagy filmszínház valamelyikében. Tulajdonképpen állandó mozilátogató volt, így a filmtörténet szinte minden jelentős alkotását látta. Kolozsvárott gyakran járt színházba is, ám Pesten anyagi okokból erre mind ritkábban nyílt lehetősége. Pécs ebben szintén változást hozott, amennyiben az akkoriban oda kerülő új színtársulat mindkét vezetőjével, Asszonyi Lászlóval és Kürthy Györggyel egyaránt baráti viszonyba került.⁴³ A színtársulattól egyébként Somody Pállal, Palásthy Gézával és Gertler Viktorral tartott fenn közeli kapcsolatot.⁴⁴

A *Professzoraim* tanúsága szerint, az egyetemi könyvtár alkalmazottjaként első fontosabb megbízatásai közé tartozott az irodalomtörténész Heinrich Gusztáv – a Magyar Tudományos Akadémia egykori főtítkára – könyvtárának felvásárlása, ami az új rendeltetési helyén immár a német szemináriumi könyvtár alapját képezte.⁴⁵ Az egyetemi életről ugyanitt meglehetősen vázlatos képet fest, ami a rendkívül alacsony hallgatószámnak tudható be. Ezzel kapcsolatban felhossa, hogy a Ferencz József egyetem 1921 nyarán bekövetkezett Szegedre települése után, az Erzsébet egyetemen két kezén megszámolható hallgatószám maradt, s ezen a költözés sem változtatott érdemben. Ennek okán továbbra sem hajtották végre a numerus clausust, valamint különösebb akadályok állítása nélkül felvették a női hallgatókat is.⁴⁶

⁴³ ASZTALOS 1973, 14.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ ASZTALOS 1969, 37, 63–64.

⁴⁶ Uo. 36–37. vö. HALASY-NAGY 2002, 391–392.

A költözésről ugyanakkor hosszabban szólt.⁴⁷ Ennek során az egyetemi könyvtár 450 dohányos ládába helyezett anyagát felügyelte. Pécssett Asztalos az Irinyi Dániel téri (a korábbi Búza tér) elemi iskola épületében kapott szobát, cserébe ideiglenes jelleggel Halasy-Nagy József egy évre rábízta a fiúinternátus vezetését is, amiben a maga bevallása szerint sem jeleskedett túlzottan. Esténként ki-kimaradt, illetve sokat ivott. 1924-ben, amikor az éjszakai zások már kezdtek problémát okozni, körülményein javítandó – szintén Halasy-Nagy közbenjárására – átköltözhetett az újonnan épült Béke-palotába, ahol előbb Görög Dénes patológussal – aki 1944-es elhurcolása után Auschwitzban Mengele mellett dolgozott –, utóbb Soós Józseffel, a kóréletani intézet későbbi munkatársával osztozott egy szobán.⁴⁸ A rektor iránta érzett együttérzéséről évtizedek múltán fel is jegyezte: „Nagy József mindég jóindulattal viseltetett irányomban. Nem volt barátkozó karakterű. Soha nem tegezett le. De mindég gondolt rám és gondoskodott rólam.”⁴⁹ Állításának hitelt ad, hogy a bölcsészek helyzete olyan rossznak számított akkoriban Pécsen, hogy Halasy-Nagy rektor-sága idején saját lakást csupán egy kollégájának sikerült kijárnia, azt is csere útján.⁵⁰ Asztalos átköltöztetése tehát valóban az atyai gondoskodás számlájára írható.

Az új intézményt egyébként a város nem fogadta szívesen, ezért az egyetemi alkalmazottak és a helyi értelmiség viszonya hosszú ideig ellenséges maradt.⁵¹ „Az orvosprofesszorok degradáltak, háttérbe szorították a régi pécsi orvosokat. Az ügyvédek, bírók a saját tekintélyüket féltették a jogi kar professzoraitól, bár azok nagyrésze azelőtt pécsi jogakadémiai tanár volt. Az egyetemnek alig volt pécsi származású hallgatója. A város különben sem heverte még ki lelkileg a hosszú jugoszláv megszállást. Külön kaszt

⁴⁷ Uo. 51.

⁴⁸ Uo. 54.

⁴⁹ Uo. 76.

⁵⁰ HALASY-NAGY 2002, 391.

⁵¹ GÁSPÁR 2008, 78.

volt a katolikus püspöki aula körül levő papi testület. Külön a katonatiszti kar. A zsidóság még az üldöztetéstől tartva húzódott vissza. Így idegenként lézengtünk a városban. Akárcsak mintha nemkívánatos idegenek lettünk volna. Családi otthonok nem nyíltak meg előttünk. Így otthonunk a kávéházak lettek. A Nádor, a Pannonia, a Royal, és később a Korzó⁵² – idézte vissza emlékeit Asztalos.

További gondolatokat osztott meg a történész a városról és annak egyeteméről a Szabó Dezsőről készített, a rendszerváltozás előtti egyetlen nyomtatásban megjelent visszaemlékezésében: „Pécs erősen megosztott társadalmú és szétzilált lelkeségi város volt akkortájt. Több tábor állt egymással szemben. Az intellektuális zsidóság, a püspöki udvar köré csoportosult katolikusság, a nagy katonatiszti réteg és a nemrégiben elmagyarosodott kispolgárság, a pécsi tükék társadalma. Az egyetemi hallgatók túlnyomó többsége idegen volt. És zsidó. A pécsi egyetem merészen dacolt a numerus clausus törvényével, s a medikusok túlnyomó többsége zsidó volt. A jogi karon alig volt órára járó hallgató, csak szigorlatokra lejövő mezei jogászok. A bölcsészkaron pár tucat filosz lézengett s túlnyomó többségük nő.”⁵³

Ebben a milióban Asztalos számára a befogadáshoz vezető út első lépését jelentette, amikor 1924 vagy 1925 táján felvették a pécsi nemzeti kaszinó tagjai közé. Az „öt torony városába” kerülésekor mindössze huszonnégy éves fiatalember – mint fentebb utaltam rá – kezdetben igen aktív kávéházi és éjszakai életet élt, mellyel csak Halasy-Nagy dorgálása nyomán hagyott fel. Az esetet meg is örököltette:

Pécsett intenzív kávéházi élet volt s mint alapjában véve otthonatlan lény estéről estére valamelyik kávéházi asztaltársaságban szórakoztam. Többnyire sakkoztam, de ha italozásra került a sor, abból sem vontam ki magam. Bizony

⁵² ASZTALOS 1969, 55. vö. HALASY-NAGY 2002, 390.

⁵³ ASZTALOS 1970, 859–860. vö. HALASY-NAGY 2002, 392–394.

nem egyszer késő hajnalba nyúltak ezek a mulatozások, de a könyvtárban reggel 9 órára, amikor a hivatalos óra megkezdődött, mindég pontosan megjelentem frissen borotválva, sima arccal. Egyik ilyen átmulatott éjszaka után Nagy József behívatott a rectori hivatalba. A könyvtárban csak elvétve jött volt be. Szokása ellenére nem ültetett le, hanem leszidott mint egy taknyos kölyköt.

- Azt hiszi Asztalos, hogy ez az állandó éjszakázás jóra fog vezetni? Gondolja, hogy valaki meg fogja írni azokat a tanulmányokat, cikkeket, könyveket, amiknek a megírása egyedül magára vár?

Hallgattam. Igazán nem volt semmi mentségem. Ő pedig folytatta tovább, hogy felelősnek érzi magát a jövőmmel kapcsolatban. Gondoljam meg, amíg nem késő és fogjak neki a tudományos munkának, mert a képességeim meg lennének hozzá.

Megvert kutyaként kullogtam ki a szobájából, amikor kézfogás nélkül elbocsátott a színe elől. De pár nap múlva elkezdtem dolgozni.⁵⁴

A szidásnak meglett a foganatja. Attól kezdve a fiatal tudós teljesen a munkába temette magát. A város mindkét napilapjának, a *Dunántúlnak* 1924-ben, a *Pécsi Lapoknak* pedig egy évvel korábban ugyancsak munkatársa lett. Ezek mellett időnként bedolgozott a *Pécsi Estnek*, illetőleg a *Pécsi Színházi Életnek* is. Saját nevéen írt tárcáiban főként helytörténeti témákat dolgozott fel, úgymint: *Adatok a pécsi dóm 1832-beli képének keletkezéséhez*, *Pécs Költségvetése a szabadságharc alatt*, *Hol is volt a pécsi egyetem*, *A mánfai „rovásírás”*, avagy *A püspöki könyvtár vendégei. 1835–1925*. Cikkeire idővel érdeklődést mutatott a *Magyar Kisebbség*, valamint a *Híd* is, mindazonáltal jövedelme további kiegészítése érdekében 1925-től szócikkeket készített a *Tolnai Világlexikon*-ba.⁵⁵

⁵⁴ ASZTALOS 1969, 76–77.

⁵⁵ MNL OL K 726 71/1930. Asztalos Miklós önéletrajzához csatolt bibliográfia.

A komoly kutatómunka első eredménye egy könyvecske lett, *A Pozsony-megyei Réte református egyházának feljegyzési és keresztelési könyve 1701–1717* (Pécs, 1924) címmel. Az egyetem első kiadványaként megjelenő füzetből – ekként segítve kegyeltjét – Halasy-Nagy azonnal átvett 150 darabot.⁵⁶

Első hosszabb tanulmányát az általa alapított *Bartha Miklós Társaság Évkönyvébe* küldte, viszont monográfiáit saját költségén jelentette meg. Ekként Pécssett kerültek kiadásra a *Szerdahelyi Mihály históriás éneknek vélt politikai éneke 1595-ből* (Pécs, 1925), továbbá *Wesselényi Miklós az első nemzetiségi politikus* (Pécs, 1927) című könyvecskéi is.

Alkotóerejével fokozatosan magára vonta a tudományos közönség figyelmét, s előbb 1927/28-ban, utóbb 1928/29-ben részesült komoly hazai ösztöndíjakban. A pályázatokra Halasy-Nagy József és Thienemann Tivadar hívta fel a figyelmét.⁵⁷

Első lépések egy új életbe

Könyveit és tanulmányait Asztalos rendszeresen elküldte idősebb történész kollégáinak. Ez történt *Az erdélyi tudat kialakulása* kapcsán is, ami 1925-ben Szekfű Gyulával hozta őt közelebbi ismeretségbe, majd baráti kapcsolatba.⁵⁸ A jó viszony hamar kifertődött, mivel Szekfű rendszeresen kért tőle cikkeket lapjának, a *Magyar Szemlének*. Emellett a *Szemle*-vacsorákon fokozatosan bemutatta őt a tudományos élet vezető szereplőinek. Így ismerkedett meg és kötött barátságot 1929-ben Hóman Bálinttal is.⁵⁹ Új mentorai mindenben támogatták az ambiciózus fiatalembert, aki 1929 tavaszán a bécsi Magyar Történeti Intézet tagja lett, ősztől pedig egy évet a berlini Collegium Hungaricumban tanult. Külföldi tanulmányai során beutazta Európa szinte minden nagyváros-

⁵⁶ ASZTALOS 1969, 77.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Megismerkedésükről bővebben lásd ASZTALOS 2020, 6–17.

⁵⁹ Kapcsolatba kerülését Hómannal lásd uo. 17–24.

át. Hazatérte után, 1929 nyarán otthagyta a várost, amelytől lélekben már hosszabb ideje eltávolodott, majd Hóman közbenjárásával az Országos Széchényi Könyvtárba került.⁶⁰ Távozásának oka azonban nem merült ki a munkahelyváltás szükségességében. Nem sokkal korábban Szekfű egy cikksorozatot indított a nagyobb magyar városokról, így kézenfekvőnek mutatkozott, hogy Pécsről Asztalos írjon. A *Szekfű–Hóman* lapjain a következőképpen idézi vissza a történeteket:

Öt éve éltem már Pécsett. Volt időm és alkalmam arra, hogy megismerjem a várost és problémáit. Elég sűrűn írogattam két napilapjába is. Élénk kávéházi életet éltem. Jártam a Nemzeti Casinóba. Állandó érintkezésben voltam a város legkülönbözőbb rétegével. Tehát nyugodt lélekkel vállaltam a megbízatást. És mert nem voltam pécsi, bizonyos voltam abban, hogy a lokálpatriotizmus nem fog visszatartani az igazság kimondásában. Rendelkezésemre állt a szükséges szakirodalom is. Bizonyos voltam benne, hogy a megírandó kis tanulmány meg fog felelni annak a várakozásnak, amit Szekfű fűzött hozzá. Sikerült a megjelölt terjedelmen – 10 folyóirat lap – belül maradnom, s ezen a kereten belül foglalkoztam minden kulturális, szociális és gazdasági problémával, amely országos érdeklődésre számíthatott. Természetesen nemcsak a napfényes oldaláról láttam meg a dolgokat, hanem az árnyékok oldala felől is. De ahogy most, negyvenegy évvel később, ismét elolvasva megállapíthatom, semmi olyant nem írtam, ami nem lett volna igaz, és ami bárkit is bánthatott volna. Szekfű sem talált ilyesmit benne, mert elismerő sorokkal nyugtázta cikkem megérkeztét és minden változtatás nélkül le is adta a folyóirat legközelebbi számában.⁶¹

A cikk azonban elképesztő vihart váltott ki a lokálpatrióták körében. A pécsi lapok cáfolatokat írtak, valamint állítólag a városi

⁶⁰ Uo. 24–33.

⁶¹ Uo. 19.

és megyei közgyűlésen ugyancsak szóba került Asztalos kiközösítése. A kedélyek pedig csak a kínos cikk szerzőjének elköltözésével csitultak, aki ezután több mint tíz évig messzire elkerülte Baranyát.

Kitekintés

Asztalos Miklós életének egyetem- és helytörténeti vonatkozásai, tágabb kontextusban, életútja egészének ismeretében érdekesek igazán. Történészként foglalkozott a magyarországi nemzetiségek történetével, eszmetörténeti munkában tárgyalta a korszerű nemzeti eszme kérdéseit, nagymonográfiát szentelt II. Rákóczi Ferencnek, Pethő Sándorral megírta *A magyar nemzet történetét* (Bp., 1933), ami a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet* olvasmányosabb, tankönyvi változata volt. Végül az általa szerkesztett *Erdély története* körül kibontakozó botrány, illetőleg a debreceni egyetemi magántanárság elvitatása miatt szakított a történész szakmával, s 1938-ban színi írónak állt.⁶² Színdarabjai közül főként a történelmi témában íródottak, mint a *Farkaskaland* vagy az *Alterege* hozták meg számára a világhírt. Ezzel egyidőben minisztériumi szolgálatba szegődött, és a miniszterelnökség V. propaganda-ügyosztályára helyezték.⁶³ A *Miniszteriális éveim* című visszaemlékezésében részletesen rögzítette milyen közvetett hatása volt a magyar bel- és külpolitikára.⁶⁴ Részt vett a második bécsi döntést megelőző csehszlovák–magyar propagandaháborúban, propagandacikkek írásával támogatta Imrédy Béla miniszterelnököt, segített a II. zsidótörvény elfogadtatásában, kampányolt és támogatta Teleki Pált, beszédeket írt minisztereknek, állami rendezvényeket szervezett és a sort még hosszan lehetne folytatni.

⁶² A pálfordulásról korábban hosszabban írtam: TURBUCZ 2022.

⁶³ Uo. 91.

⁶⁴ ASZTALOS 1982.

Szabadidejét színműveinek szentelte, valamint hangjátékokat készített a Magyar Rádió számára.⁶⁵ Később beleszólása lett a filmgyártásba is, amiből következik, hogy több színdarabját megfilmesítették, ő pedig 1940-től forgatókönyvek készítésére adta a fejét. A háború végén leválasztatta a Szépművészeti Múzeum műkincseit szállító vagonról az aranyvonatról, ami így sértetlenül Magyarországon maradt.⁶⁶

1946-ban, tekintve, hogy minisztériumi szolgálatáról részleteket legfeljebb közvetlen környezete tudott, egyszerűen elmozdították, de komolyabb retorzió ekkor nem érte. Művei többsége azonban tiltólistára került, majd 1951-ben őt, feleségét és anyósát Körösladányba internálták,⁶⁷ a kitelepítést követően pedig nem kapták vissza otthonukat, ahová az NDK nagykövetsége költözött be.⁶⁸ Ámbár Asztalos mindent elkövetett, hogy igazságtételt szerezzen, végül csupán a nyugdíjat tudta kiharcolni magának az 1960-as évek derekán, azt is nehezen, segítséggel. Egykori barátai elhalálzásával az évtized végére jobbára egyedül maradt nem mindennapi emlékeivel.

Tanulmányomban azt szándékoztam bemutatni, hogy Asztalos Miklós egodokumentumai amellet, hogy betekintést engednek a korszak egyik meghatározó történész- és írófejedelmének életébe, egyúttal szerzőjük szándéka szerint – aki nem melleleg visszaemlékezéseit a publikálás reményében készítette – közelebb hozzák az olvasóhoz a kort és annak szereplőit, azonkívül lehetőséget biztosítanak speciális részkutatásokra is. Természetesen eme kis anekdoták nem fogják revideálni a hazai filozófiatörténet-írásnak a szóban forgó három filozófusról az elmúlt évtizedekben tett megállapításait, miként a filozófiai kánonban elfoglalt helyükön

⁶⁵ ASZTALOS 1969, 38; TURBUCZ 2022, 92–93, 95–96.

⁶⁶ ASZTALOS 2020, 111–112.

⁶⁷ Uo. 119.

⁶⁸ OSZK Kt. 301. Asztalos Miklós levele Wilhelm Weisznernek, a Német Demokratikus Köztársaság nagykövetének. Körösladány, 1966. október 31.

sem változtatnak. Erre annál is inkább alkalmatlanok, mivel Somlóhoz hasonlóan Asztalos sem Kornis, sem Halasy-Nagy filozófiájáról nem árult el semmit, így sorai mindösszesen a bemutatott személyes élmények közreadásával és a tágabb kontextus megadásával tágítják a nevezett kortásairól alkotott ismerethorizontot. Ha a filozófiatörténet felől nézzük persze ez nagyon kevés adalék, ám egy történelmi memoárhoz képest, ami több tucat szereplőt mutat be, egyáltalán nem elhanyagolható.

BIBLIOGRÁFIA

Források

MNL OL K 726

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 726. Asztalos Miklós önéletrajza.

ASZTALOS 1969

Petőfi Irodalmi Múzeum, G116. Asztalos Miklós visszaemlékezései. *Professzoraim. Egy leckekönyv emlékezik.* Körösladány, 1969. (Kézirat)

ASZTALOS 1973

Petőfi Irodalmi Múzeum, G124. Asztalos Miklós visszaemlékezései. *Kapcsolatom a „mozi”-val. Adatok a magyar filmjátszás és filmgyártás történetéhez.* Körösladány, 1973. (Kézirat)

ASZTALOS 1982

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 301. Asztalos Miklós visszaemlékezései. *Miniszteriális éveim... 1938. szeptember – 1946. október.* Körösladány, 1982. (Kézirat)

MTAKIK Kt.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs
Központ, Kézirattár.

OSZK Kt. 301

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 301. Asztalos
Miklós.

Felhasznált irodalom

ABLONCZY 2020

ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a
békeszerződés története, 1918–1921.* Budapest, Jaffa, 2020.

ASZTALOS 1970

ASZTALOS Miklós: Személyes emlékeim Szabó Dezsőről.
Irodalomtörténet 52/2. 1970, 846–866.

ASZTALOS 2020

ASZTALOS Miklós: *Székfű–Hóman.* Máriabesnyő, Attraktor,
2020.

BENKE 1998

BENKE József: Kornis Gyula. *Pécsi Szemle* 1/1–4. 1998, 114–115.

EGEDY 2018

EGEDY Gergely: A középosztály küldetése. Kornis Gyula a kul-
túrpolitika feladatáról. *Magyar Szemle* 27/5–6. 2018, 32–42.

GÁSPÁR 2008

GÁSPÁR Gabriella: Halasy-Nagy József, a Pécsi Erzsébet Tu-
dományegyetem rektora, tudományszervező filozófus. *Pécsi
Szemle* 11/2. 2008, 76–80.

HALASY-NAGY 2002

HALASY-NAGY József: *Az erkölcsi élet.* Kolozsvár–Szeged,
Pro Philosophia, 2002.

HANÁK 1993

HANÁK Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Budapest, Göncöl, 1993.

LACZKÓ 2004

LACZKÓ Sándor: Halasy-Nagy József a szegedi katedrán. In: *Tanulmányok Halasy-Nagy József filozófiájáról.* Szerk. SZABÓ Tibor. Szeged, Lectum, 2004, 165–173.

MOÓR 1921

MOÓR Gyula: *Somló Bódog. (Különlenyomat a «Társadalomtudomány» c. folyóirat I. évf. 1. számából.)* Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1921.

PERECZ 2000

PERECZ László: A filozófiai gondolat fényénél. Százötven éve született Alexander Bernát. *Magyar Tudomány* 45/4. 2000, 483–493.

POMOGÁTS 1992

POMOGÁTS Béla: Asztalos Miklós a történész és nemzetpolitikus. *Korunk* 3/11. 1992, 115–118.

SOMOS 2003

SOMOS Róbert: A „hegylakó” és a „sík vidéki”. Pauler Ákos és Halasy-Nagy József. *Valóság* 46/7. 2003, 88–93.

SOMOS 2004

SOMOS Róbert: *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után.* Budapest, Kairosz, 2004.

SOMOS 2019

SOMOS Róbert: *Kornis Gyula, a filozófus és politikus.* Budapest, Kairosz, 2019.

SZERAFINNÉ 2006

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Kornis Gyula közoktatás-politikai nézetei. *Pedagógiai Műhely* 31/3. 2006, 14–19.

TAKÁCS 2016a

TAKÁCS Péter: Somló Bódog élet- és pályarajza dokumentumokkal illusztrálva. *Jog – Állam – Politika* 8/4. 2016, 3–71.

TAKÁCS 2016b

TAKÁCS Péter: Somló Bódog élete és pályája. In: *Állambölcseleti töredékek. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből*. Szerk. TAKÁCS Péter. Budapest, Gondolat, 2016, 191–224.

TURBUCZ 2020

TURBUCZ Péter: Mesterek árnyékában és azon túl. Asztalos Miklós emlékei Szekfű Gyuláról és Hóman Bálintról. In: ASZTALOS Miklós: *Szekfű–Hóman*. Máriabesnyő, Attraktor, 2020, 125–156.

TURBUCZ 2021

TURBUCZ Péter: *Mozaikok Alexander Bernátról*. Kolozsvár, Pro Philosophia, 2021.

TURBUCZ 2022

TURBUCZ Péter: Történezből színi író. Asztalos Miklós és a Farkaskaland születése visszaemlékezései és a sajtó tükrében. In: *Mozaikkockák. Fejezetek a magyar modernitás történetéből*. Szerk. ZEMAN Ferenc. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2022, 65–101.

ZÓDI 1995

ZÓDI Zsolt: Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: LOSS Sándor–SZABADFALVI József–SZABÓ Miklós–H. SZILÁGYI István–ZÓDI Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor, 1995, 63–142.

ABSTRACT

**When the Gradebook Starts to Tell Stories:
Miklós Asztalos' Anecdotes
about His Philosophy Professors, Bódog Somló,
Gyula Kornis and József Halasy-Nagy**

This essay deals with a special chapter of Miklós Asztalos' life. The well-known historian was not allowed to pursue his profession after 1945, therefore he started to write memoirs. In these, he pictures his workplaces (National Széchényi Library, Ministry of Culture), his successes as a historian, his career as a writer of theater and film scripts, and the difficulties of the decades after the Second World War. In his memoir entitled *My Professors*, he recounts his student years in great detail. This piece of writing is interesting also because it portrays a turbulent period after the First World War. As a Transylvanian, Asztalos began his studies at the University of Kolozsvár (today's Cluj-Napoca), then fled with the university to Pest, where he enrolled at Erzsébet University. For a few years, both institutions operated in the same building in Pest. The history of Hungarian philosophy knows only a few reminiscences from this period, so Asztalos' memoir is a significant document of the age. Bódog Somló, Gyula Kornis and József Halasy-Nagy appear in a previously unknown role to readers interested in Hungarian philosophy.

A tanulmányok szerzői

Balogh Judit

Egyetemi tanár

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, Történelemtudományi Intézet

Szakterület: társadalomtörténet, Erdélyi Fejedelemség

E-mail: v.balogh.judit@gmail.com

Benei Bernadett

Történész-levéltáros

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet / Egri Főegyházmegyei Levéltár

Szakterület: közép- és neolatin filológia, közép- és kora újkori latin nyelvű magyarországi történetírás

Email: benei.bernadett@abtk.hu /

benei.bernadett@egriersekileveltar.hu

Csíki Tamás

Egyetemi docens

Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkortörténeti Tanszék

Szakterület: 19–20. századi társadalomtörténet

E-mail: csikit@freemail.hu

Nagy Gábor

Egyetemi docens

Miskolci Egyetem, Ókor-, Középkor- és Kora Újkor Történeti Tanszék

Szakterület: Skandinávia története a korai újkorban, kora újkori latin nyelvű történetírás Észak-Európában és Magyarországon

E-mail: gabor.nagy3@uni-miskolc.hu

Rada János

Egyetemi adjunktus
Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkortörténeti Tanszék
Szakterület: 19. századi eszme- és egyháztörténet
E-mail: janos.rada@uni-miskolc.hu

Sz. Halász Dorottya

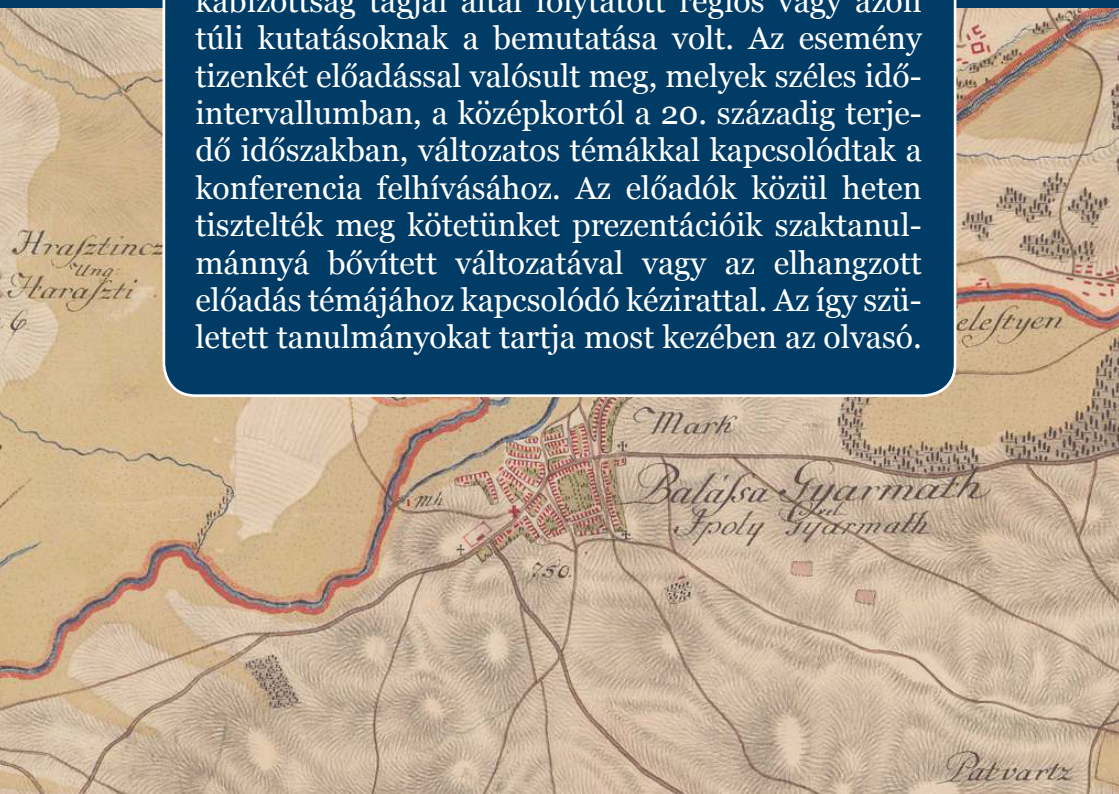
Egyetemi docens
Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkortörténeti Tanszék
Szakterület: magyar zsidó történelem a 20. század első felében,
a soá hazai és nemzetközi vonatkozásai, amerikanisztika
E-mail: sz.halaszdorottya@uni-miskolc.hu

Turbucz Péter

Történész, főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Várme-
gyei Levéltára
Szakterület: 19–20. századi eszme- és filozófiatörténet
E-mail: turbuczpeter88@gmail.com

A historical map showing the town of Cascilau, also known as Kasza and Kaszicza. The town is depicted with a red-walled fortification and a grid-like street pattern. It is situated on a riverbank, with a blue river flowing through the landscape. The map is rendered in a sepia tone with various colors used to distinguish features like walls and water.

2023. november 22-én a magyar tudomány ünnepe tiszteletére tudományos tanácskozást szervezett az MTA Miskolci Területi Bizottságának Történettudományi Munkabizottsága. A konferencia *Tudomány és történelem az észak-magyarországi régióban* címen került megrendezésre, és e tanulmánykötet alapjául szolgált. A cél egyfelől Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád vármegyék történeti fejlődésének, másfelől a szervező munkabizottság tagjai által folytatott régiós vagy azon túli kutatásoknak a bemutatása volt. Az esemény tizenkét előadással valósult meg, melyek széles időintervallumban, a középkortól a 20. századig terjedő időszakban, változatos témákkal kapcsolódtak a konferencia felhívásához. Az előadók közül heten tisztelték meg kötetünket prezentációik szak tanulmányra bővített változatával vagy az elhangzott előadás témájához kapcsolódó kézirattal. Az így született tanulmányokat tartja most kezében az olvasó.

A historical map showing the town of Balassa Gyarmath, also known as Spoly Gyarmath. The town is depicted with a red-walled fortification and a grid-like street pattern. It is situated on a riverbank, with a blue river flowing through the landscape. The map is rendered in a sepia tone with various colors used to distinguish features like walls and water. Other nearby locations like Mark and Patvartz are also visible.